HIVZIJA HASANDEDIĆ

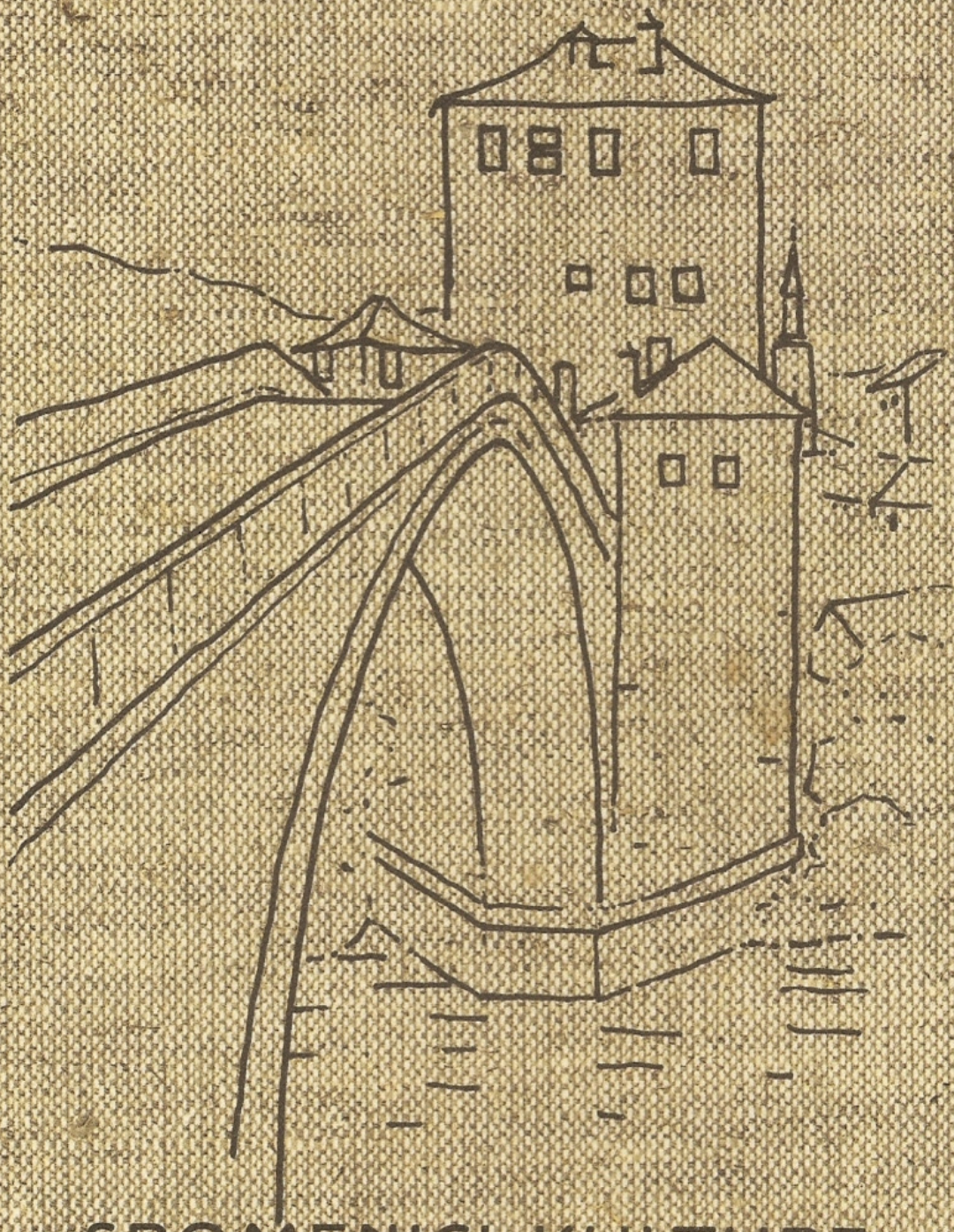

SPOMENICI KULTURE TURSKOG DOBA U MOSTARU

HIVZIJA HASANDEDIĆ

SPOMENICI KULTURE TURSKOG DOBA U MOSTARU

DRUGO DOPUNJENO IZDANJE

ISLAMSKI KULTURNI CENTAR MOSTAR
2005.

UVOD

Mostar, privredno-ekonomski, kulturno-prosvjetni i u nekoliko navrata i politički centar i sjedište centralne upravne vlasti Hercegovine za vrijeme turske vladavine, najveće je mjesto na pruzi i magistrali Sarajevo - Ploče i važna raskrsnica cesta koje se odavde granaju u raznim pravcima. Smješten je u mostarskoj kotlini, između brda Huma i podnožja Veleža, kuda protječe Neretva i rastavlja ga na dva dijela: desnu i lijevu obalu. Izuzev Bjelušina i dijela Brankovca i Grada, cijeli ostali dio starog Mostara smješten je u ravnici uz obale Neretve i njene desne pritoke Radobolje. Intenzivnije naseljavanje Mostara počelo je koncem 15. stoljeća, kada su Turci definitivno zauzeli Hercegovinu i ovdje učvrstili svoju vlast.

Teritorij na kome je smješten Mostar bio je nekad sastavni dio Humske zemlje ili Huma, pokrajina koju već početkom 10. stoljeća nalazimo kao posebnu oblast pod vlašću domaćih knezova.[1] Glavno mjesto cijele ove oblasti bijaše u to doba grad Blagaj, iznad izvora rijeke Bune. Blagaj je igrao važnu ulogu u 14. i 15. stoljeću i bio omiljeno stalno mjesto vlasteoske porodice Hranića-Kosača. Od polovine 15 stoljeća pokrajina Hum se naziva Hercegovinom. Sve do pada Hercegovine u turske ruke Mostar je bio obično hercegovačko seoce, što se može dokazati nepobitnim istorijskim argumentima. On je mlađi od Bileće, Blagaja, Gacka, Gabele, Konjica, Nevesinja i Počitelja.[2]

Prvi temelji Mostaru udareni su uz lijevu obalu Neretve, i to neposredno uz bivši drveni most na lance. Ovdje je polovinom 15. stoljeća postojalo malo naselje o kome prvi spomen nalazimo u jednom pismu Dubrovčana od 3. aprila 1452. godine. U tom pismu se, između ostalog, navodi da se Vladislav Hercegović odmetnuo od svoga oca Hercega Stjepana i zauzeo Blagaj i dvije kule na mostu Neretve (... et do castelli al ponte de Neretua).[3] Prema mišljenju istoričara, Mostar je dobio svoje ime po "mostarima" koji su polovinom 15. stoljeća bili stacionirani u kulama

---

[1] Vjekoslav Klajić, *Povijest Bosne*, Zagreb, 1882., str. 23.

[2] Dr. Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd, 1933., str. 5.

[3] Dr. K. Jiriček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879., str. 79.

oko mosta i čuvali ga od eventualnih napada. Mandić misli da je Mostar dobio svoje ime po kulama uz most koje je narod zvao "mostare".[4]

Kad su Turci zauzeli Mostar — ne zna se tačno. Blagaj je pao u njihove ruke 1466. godine pa je i Mostar, vjerovatno, zauzet naredne ili, najkasnije, 1468. godine. Njega su zauzele čete bosanskog sandžak-bega Ise Ishakovića.[5]

Najstarije spominjanje Mostara pod njegovim današanjim imenom datira iz 1469. godine.[6] *U izvorima iz ove godine spominje se nahija Mostar, a nekad, po turskom, i Koprű hisar ("tvrđava na mostu"). Kako navodi Franjo Rački, Mostar se, sve do konca 15. stoljeća, zvao još Most i Mostići.*[7]

Godine 1474. sjedi u Mostaru subaša, a 1476. godine Mostar je već sijelo vojvode.[8] *Poslije 1506. a prije 1519. godine Mostar je postao samostalan kadiluk.*[9] *Od 1522. do 1530. godine Mostar je privremeno bio sjedište Hercegovačkog sandžaka.*[10] *Ovdje su za vrijeme turske vladavine sjedili još predstavnik šerifa (nekibul ešraf), jeničarski serdar, serdar budimskog kola, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, šeher-ćehaja, povjerenik za harač, građevinski nadzornik, dizdar i drugi.*[11] *Prije 1592. godine Mostar je postao sjedište muftije, od 1767. godine je sjedište hercegovačkog mitropolita, a od polovine prošlog stoljeća i katoličkog biskupa.*[12] *Od 1833. do 1866. godine Mostar je sjedište Hercegovačkog ajaleta, kojim je do 1851. godine upravljao Ali-paša Rizvanbegović.*[13] *Od konca 1875. do februara 1877. godine Mostar*

---

[4] Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, II, Mostar (1463-1878.), Zagreb, 1951., str. 61; O. Dominik Mandić, *Mostar u Hercegovini, njegov postanak i značenje imena*, Hrvatski kalendar, III. ,1968., Chicago, str. 103.

[5] Dr. Mihajlo Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Glas SKA, CLXXXII, Beograd, 1940., str. 250., Evlija Čelebi, Putopis (preveo Hazim Šabanović), Sarajevo, 1967., bilješka 38.

[6] Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959., str. 142.

[7] Franjo Rački, *Obitelj Kačić u povijestnim dokumentima*, Zadar, 1885., 13-14, citirano u Radu, 130, 27-28.

[8] Dr. Ćiro Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911., str. 178.

[9] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 188.

[10] Dr. Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1901., str. 105. i 184.

[11] E. Čelebi, *Putopis*, str. 463.

[12] Dr. V. Ćorović, n.d., str. 35; Hivzija Hasandedić, *Mostarske muftije*, prilog kulturnoj povijesti Mostara, Glasnik VIS-a, 9-10, Sarajevo, 1975., str. 432-451.

[13] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 95.

je ponovo sjedište Hercegovačkog vilajeta koji je bio od jednog dijela hercegovačkog sandžaka.[14]

Rijeke Neretva i Radobolja prirodno su podijelile Mostar na tri dijela, dok se on od davnina dijeli na deset četvrti od kojih su neke u prvim godinama formiranja Mostara predstavljale zasebne i od njega potpuno odvojene teritorijalne jedinice. Od tih deset četvrti šest ih se nalazi na lijevoj obali Neretve: Carina, Brankovac, Donja čaršija (Sinan-pašina mahala), Grad, Bjelušine i Luka. Na desnoj obali su Podhum, Zahum, Cernica i Ričina. Najstarija od ovih četvrti je Grad, gdje su udareni prvi temelji Mostaru, a najmlađa je Ričina ili Lakišina mahala koja je nastala tek polovinom 17. stoljeća.

Prva mahala koja je nakon pada Mostara u turske ruke formirana na njegovom području je Sinan-pašina, a obuhvatala je prostor oko bivše Sinan-pašine džamije na Mejdanu (danas Trg 1. maja). Kao dokaz ovoj tvrdnji služi nam, između ostalog, i to što se u turskim službenim dokumentima ova mahala naziva imenom "Atik" i "Eski" (Stara), a ovaj se naziv svugdje davao samo najstarijim mahalama jednog mjesta.

Iz Ćejvanove vakufname saznajemo da je vakif polovinom 16. stoljeća stanovao i svoje zadužbine sagradio u Šemsi-ćehajinoj mahali, koja je, zacijelo, bila druga mahala po starini u Mostaru. Ova je mahala obuhvatala današnju Veliku tepu, i to po prilici onaj dio što se proteže između Suhodolinskog potoka i Kanber-agine mahale.

Ko je bio ovaj Šemso ne zna se pouzdano. Po tome što se ova mahala polovinom 16. stoljeća zvala njegovim imenom da se utvrditi da ju je on nečim ukrasio, valjda nekim objektom kome se davno svaki trag zameo. Sigurno je jedino da je poslije Ćejvanove smrti, 1570. godine, ova mahala prozvana njegovim imenom i taj je naziv zadržala sve do konca turske vladavine.

Iz najstarijeg sačuvanog sidžila mostarskog kadije saznajemo da je Mostar 1631. godine bio podijeljen na 24 mahale od kojih su se 22 formirale oko džamija i po njihovim osnivačima dobile svoja imena. Te mahale su: Tere hadži Jahjatova, Memi-hodžina, Mehmed-ćehajina, Ćose Jahja-hodžina, Fatime-kadune, Husein-hodžina, Ibrahim ef. Roznamedžije, hadži Mehmed-bega Karađoza, Sinan-pašina, hadži Balina, Hafiz-hodžina, Ćejvan-ćehajina, Sevri hadži Hasanova, Hadži Jahja Esfelova, Nezir-agina, Hadži Memije Cernice, Ali-hodžina, Derviš-paše Bajezidagića, Hadži Alije Lafe, i Baba Beširova. U ovom

[14] Isto, str. 98.

sidžilu se, kao posebne mahale, spominju još Ilići i Zahum.[15] *Većina ovih mahala je nastala u drugoj polovini 16. stoljeća.*

Na području Mostara su se u toku 17. stoljeća formirale još i ove mahale: Kotlina, oko mesdžida Huseina Kotle na Luci, hadži Velijina, oko hadži Velijina mesdžida u Brankovcu, Ziraina, oko Zirai Ahmed-agina mesdžida na Ogradi i Lakišina, oko hadži Ahmed-age Lakišića džamije u Ričini. Nekad se kao posebne mahale spominju još: Taphana, koja se formirala oko taphane i Tabačice džamije, Kujundžiluk čaršija i Carska čaršija (Suki sultani) na Velikoj tepi.

U Carskoj čaršiji bio je za vrijeme turske uprave glavni i centralni trg na kome su se svijetu čitale i saopštavale sve naredbe koje su dolazile od centralne vlade u Istambulu (fermani). Ovdje su se, preko telala, vršile sve licitacije i prodavala sva pokretna i nepokretna imovina, pozivali ratnici pod bajrak i drugo. U ovoj čaršiji se o državnim i vjerskim praznicima svijet skupljao i veselje (šenluk) provodio, a uz to su priređivana razna sportska natjecanja u bacanju kamena s ramena, skoku udalj, hrvanju itd.

Kao posebne mahale spominju se još i Šemovac, nazvan po porodici Šemo koja je ranije ovdje stanovala i izumrla u prošlom stoljeću; Alidžan mahala u Priječkoj čaršiji i Panjevina u Zahumu koja je svoje ime dobila po Panji bajraktaru. On je, po predanju, živio u 17. stoljeću i čuvao je jednu kulu u Zahumu. Današnja ulica Osmana Đikića u Brankovcu zvala se za vrijeme turske uprave Pašinovina, a taj naziv je kako predanje kaže dobila po nekom Hasan-paši.

Pored spomenutih mahala, u Mostaru se od početka 18. stoljeća spominju i četiri "bučuk mahale", što znači "pola mahale". Ove "bučuk mahale" bile su uski sokaci koji su od glavne ulice vodili prema Neretvi i imali kuće samo s jedne strane, a sa druge su se nalazile bašče ili haremi. Jedna ovakva mahala nalazila se s južne strane Jahja Esfelovog mesdžida (sada se zove Buljkina ulica), i jedna na Luci između Hadžića i Tenzina sokaka.[16]

Mostarske ulice su u 1867. godini dobile nove nazive po nekim istaknutim ličnostima (Sokak bimbaše Ahmeda Puzića), ili porodicama

[15] Sidžil mostarskog kadije broj 1, u Orijentalnom insitutu u Sarajevu. [*Orijentalni institut je u ratu 1992. godine potpuno izgorio*]

[16] Ove "bučuk mahale" spominju se u sidžilu mostarskog kadije iz 1840. godine, kod registracije vjenčanja. Vidi sidžil broj 3, list 84a, original u Orijentalnom instititutu a fotokopija u Arhivu Hercegovine. Rahmetli Hasan Nametak mi je pričao da su u Mostaru postojale četiri "bučuk mahale".

koje su u njima stanovale (Alajbegovića sokak, Ćirića sokak itd.). Tada su i kuće prvi put numerisane i dobile svoje brojeve. U isto vrijeme izvršen je u Mostaru i drugim većim mjestima popis cjelokupne imovine ("emlaća").[17]

*

Važnih i zanimljivih podataka o Mostaru i drugim znatnijim mjestima Hercegovine nalazimo u Popisnom defteru (Tapu tahrir defter) iz 1477. godine. Iz tog deftera saznajemo da je Mostar 1477. godine imao 19 kuća (porodica) i jednog neoženjenog žitelja.[18] *Sve kuće su se nalazile na lijevoj strani Neretve, dok je, izgleda, cijela desna strana bila nenaseljena. Posebno se spominje Zahum kao "mezra" Mostara.*

Iz istog izvora saznajemo da je prihod Mostara od feudalne rente iznosio 1477. godine 7.910 akči. Mostar je te godine bio, po broju stanovnika i veličini prihoda, na petom mjestu u Hercegovačkom sandžaku. Iz strukture prihoda vidi se da je Mostar tada imao dosta stoke i vinograda (250 dunuma), dok mu je prihod od žita i drugih poljoprivrednih artikala neznatan.

Značajnost navedenih podataka je poglavito u tome što nam oni pružaju demografsku i ekonomsku sliku Mostara u prvim godinama njegovog razvitka, tj. kad je on bio obično seoce. Mostar je već tada imao svoj trg (mejdan) i bio, bar za uže područje, važan trgovački centar, čemu je najviše doprinio njegov povoljan geografski smještaj.

*

O teritorijalnom razvitku Mostara u 15 stoljeću ne nalazimo u pristupačnim izvorima više nikakva spomena. Osim naprijed spomenute džamije, vjerovatno hamama uz nju, trga, drvenog mosta na lance preko Neretve i dviju kula uza nj, ne zna se da je u ovom periodu sagrađen ijedan drugi objekat javnog značaja na području grada. Prvih dana turske uprave Mostar je služio kao baza za osvajanje neosvojenih dijelova Hercegovine, pa je tada ovdje, sigurno, sagrađeno i nekoliko vojnih objekata.

[17] Uspomene Riste Ivanišević Mostarca, Bratstvo XXVIII, 43. knjiga Društva Sv. Save, Beograd 1933., str. 11; Hamdija Kreševljaković, Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine, Novi Behar, V, Sarajevo, 1932., str. 268.

[18] Nedim Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam* (sa naročitim osvrtom na agrarne odnose), Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo, 1952., str. 135.

Svoje zlatno doba Mostar je doživio i znatno se teritorijalno proširio u 16. stoljeću, kada su u njemu živjeli i djelovali najveći vakifi: Mehmed-beg Karađoz, Ćejvan-ćehaja, Nesuh-aga Vučjaković, Derviš-paša Bajezidagić i drugi. U ovom stoljeću podignute su u Mostaru najmonumentalnije građevine: Ćejvan-ćahajina džamija 1551, Karađoz-begova džamija 1557, Nesuh-age Vučjakovića džamija prije 1564, Stari most 1566, i Derviš-pašina džamija 1592. godine. Spomenuta četvorica izgradili su ovdje, pored sakralnih i raznih profanih spomenika, još i preko 150 objekata koji su služili u privredne svrhe. Od ovog vremena Mostar je postao privredni i kulturni centar Hercegovine i to obilježje je zadržao do dana današnjeg.

Izgrađivanje Mostara nastavljeno je i u 17. stoljeću, kada je ovdje podignuto više od 50 raznih sakralnih i profanih objekata. U ovom periodu Mostar se razvio u pravi šeher nadmašivši veličinom i brojem stanovnika sva ostala mjesta Hercegovine. S ovim stoljećem završeno je, uglavnom, teritorijalno širenje Mostara i sve do austrougarske okupacije 1878. godine nije formirana nijedna nova mahala.

Za privredno uzdizanje Mostara u doba turske vladavine velika zasluga pripada pojedinim vakifima kojih je grad Mostar dao lijep broj i koji su ovdje podigli spomenike trajne vrijednosti. Ti spomenici, ni malobrojni ni beznačajni, sve do 1878. godine davali su gradu izgled čisto orijentalnog mjesta. Pored relativno dosta velikog broja vakifa, Mostar je dao cijeli niz ljudi koji su za vrijeme turske vladavine zauzimali visoke položaje u državnoj administraciji ili su slovili kao učeni ljudi svoga vremena.

Mostar je imao u svojoj prošlosti i crnih dana. U četiri navrata ga je morila kuga, i to: 1507., 1689., 1731. i 1813-1818. godine, o čemu se sačuvala uspomena i u narodnoj pjesmi.[19] *Teške i tragične posljedice ostavile su u gradu poplave koje su ga zadesile 1713., 1791. i 1780. godine. Požari su, također, harali gradom i prouzročili nestanak mnogih spomenika koji su ga ukrašavali.*[20] *Za vrijeme Kandijskog rata i kasnije, Mlečani su u četiri navrata prodirali do Mostara: 1652., 1693., 1694. i posljednji put 1717. godine. Njihove čete su palile grad i bile mu stanovnike, ali nikad nisu uspjele preći preko Starog mosta na lijevu obalu Neretve i zauzeti centar grada.*[21]

---

[19] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 74; Dr. V. Ćorović, *Iz dnevnika Prokopija Čokorila*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1913., str. 207.

[20] Hivzija Hasandedić, *Nekoliko zapisa iz orijentalnih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), sv. XVI-XVII, Sarajevo, 1970., str. 117-124.

[21] Hamdija Kreševljaković, *Stari hercegovački gradovi*, Naše Starine, sv. II, Sarajevo, 1954.,

Najteže i najburnije dane svoje istorije Mostar je proživio u prvoj deceniji 19. stoljeća i neposredno uoči austrougarske okupacije 1878. godine. U vremenu od 1802. do 1814. godine u Mostaru su se za prevlast borila dvojica ajana: mostarski muteselim Alija Dadić i blagajski prvak Alija Voljevica. Kad su neredi dosegli vrhunac i doveli do potpunog bezvlašća, bosanski valija je protiv Mostara poslao kazneni korpus od 30.000 vojnika. Ova je vojska ušla u Mostar 1. aprila 1814. godine, pohvatala i pobila skoro sve muške glave porodice Dadića, porušila im kuće i konfiskovala cjelokupnu imovinu. Prijeki sud je tada ovdje osudio na smrt i pogubio 39 uglednih Mostaraca: 17 pravoslavnih, 13 muslimana i 9 katolika.[22]

Tri dana prije austrougarske okupacije, 1878. godine, ovdje je vladalo potpuno bezvlašće. Kad vođe otpora nisu nikako uspjele nagovoriti muftiju Karabega da izda fetvu (pravnu deciziju) za borbu protiv Austrije, oni su onda nahuškali mase koje su 2. augusta 1878. godine izvršile strašan pokolj u Konaku na Suhodolini, i tom su prilikom poginuli muftija Karabeg, kajmekam Murat, kadija, mutesarif i zet mu.

Austrougarske trupe koje su brojile 30.000 vojnika ušle su u Mostar pod komandom feldmaršala Jovanovića u ponedjeljak 5. augusta 1878. godine oko 18 sati. Grad je zauzet bez borbi i bez kapi prolivene krvi. Tada je prestala trodnevna strahovlada i Mostar je, nakon 410 godina turske okupacije potpao pod Austro-Ugarsku.[23]

*

O Mostaru i njegovim kulturnim spomenicima pisano je kod nas po raznim listovima i edicijama. O njemu je napisano i pet posebnih radnji, i to tri na našem i dvije na njemačkom jeziku.[24] *Putopisci Evlija Čelebija i Francuz Pole (Paullet) dali su u svojim putopisima opise*

str. 10; Dr. Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699. godine*, Beograd, 1962., str. 124.

[22] Dr. V. Ćorović, Mostar, str. 34; Muhamed Hadžijahić, *Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis cum Jahre 1833.*, Südost-Forschungen, Band XXVIII, Münchhen, 1969., str. 123-182.

[23] Hivzija Hasandedić, *Mustafa-Sidki ef. Karabeg, mostarski muftija od 1857. do 1878. godine i okupacija Mostara*, Sarajevo, 1944., str. 29.

[24] O Mostaru su do danas napisani i štampani slijedeći radovi: Karl Peez, *Mostar und sein Kulturkreis*, Leipcig, 1891.; Luka Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, Beograd, 1901.; Robert Mihel, *Mostar*, Prag 1909. Posebne radnje o Mostaru napisali su još V. Ćorović i H. Kreševljaković koje smo spomenuli u bilješkama 2. i 4.

Mostara i njegovih privrednih prilika u 17. stoljeću. Nekoliko sačuvanih vakufnama i sidžila mostarskih kadija pružaju, također, dragocjenu i zanimljivu građu za proučavanje njegove prošlosti.

U narednim recima govorićemo o spomenicima koji su za vrijeme turske vladavine podignuti na području grada. I pored najbolje želje, nije bilo moguće obuhvatiti ih sve jer su mnogi od njih davno nestali sa lica zemljina i pali u zaborav, a da se, prethodno, o njima nije sačuvao spomen ni u kakvim dokumentima. Ovo posebno vrijedi za stambene i privredne zgrade, koje su bile najbrojnije, a i za sve ostale vrste spomenika.

U ovom radu izložen je niz istorijskih podataka o spomenicima Mostara i dat njihov kratak opis, premda oni zaslužuju da budu i s arhitektonske strane podrobno obrađeni. Ovdje su opisani ne samo arhitektonski spomenici nego sve što ima karakter spomenika u najširem smislu ove riječi. Pored sakralnih i raznih profanih spomenika, nabrojane su, i s historijske strane obrađene, sve vrste institucija i privrednih radionica koje su, skoro sve, radile u za njih naročito građenim objektima, zatim stambene zgrade, vodoopsrkbni objekti, nišani, razni lokaliteti koji imaju historijski značaj, pisani spomenici i drugo. Ovo je učinjeno zbog toga da bi se što potpunije registrirao cjelokupan spomenički fond Mostara nastao u doba turske vladavine i ukazalo na njegov značaj i potrebu što bolje i uspješnije zaštite. Na kraju je, kao dodatak, donesen spisak mostarskih porodica čiji su članovi bili glavni tvorci svega što je za vrijeme turske vladavine nastalo na području grada i imalo neku funkcionalnu namjenu.

Ovaj pokušaj obrade spomenika i ustanova u Mostaru iz vremena turske vladavine je sinteza niza radova iz ove oblasti koje smo objavili, i koji će kasnije, kada budu opisivani pojedini spomenici i ustanove, biti navedeni u bilješkama podno teksta u knjizi. U radu je doneseno više fotografija raznih spomenika, što će pažljivom čitaocu pomoći da uoči neke karakteristike i specifičnosti njihove arhitekture. Na kraju se zahvaljujem drugovima arh. Aliji Bejtiću, Hasanu Grabčanoviću i arh. Husrefu Redžiću, koji su stručno ocijenili rad i pri konačnoj redakciji teksta pomogli svojim savjetima.

I SAKRALNI SPOMENICI

Na području Mostara i njegove bliže okoline živjeli su u doba turske vladavine pripadnici četiriju konfesija, od kojih su svi, osim Jevreja, imali svoje bogomolje. Katolici, muslimani i pravoslavni spominju se ovdje od prvih dana turske uprave, dok se za Jevreje zna da su se u Mostaru nastanili tek u 19. stoljeću.[25] Do 1878. godine u Mostaru je sagrađeno, što se pouzdano zna, 37 džamija, tri tekije, dvije pravoslavne i jedna katolička crkva o kojima ćemo ovdje ukratko i posebno govoriti.

A. DŽAMIJE

Kad su Turci u drugoj polovini 15. stoljeća zauzeli naše zemlje, odmah su ovdje počeli podizati razne spomenike, među njima najprije džamije. Džamije su podizane na mjestima gdje je postojalo naselje ili vojni logor; kraj oko džamije nazivan je po njihovim osnivačima.

Putopisac Evlija Čelebija, koji je proputovao kroz Mostar 1664. godine, navodi da u Mostaru ima 45 muslimanskih bogomolja (mihrab).[26] U vrijeme njegovog prolaska ovdje nisu postojale džamije Hadži Ibrahima Čevre i Ali-paše Rizvanbegovića, pa bi Mostar, ukoliko su tačni Čelebijini navodi, imao svega 47 džamija. Moguće ih je ubicirati samo 37, i to računajući onu u Ilićima na Babunu i Musalu koja je više godina služila kao mjesto za zajedničko obavljanje molitve. Za ostalih deset džamija, koje sumarno navodi Evlija Čelebija, ne može se nikako utvrditi gdje su bile i da li su uopće postojale. On u ovaj broj, kako i sam kaže, ubraja i prostorije s mihrabom koje su se nalazile u nekim tekijama i hanovima a služile su za skupno obavljanje molitava.

[25] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 72.

[26] E. Čelebi, *Putopis*, str. 464.

Od navedenih 37 džamija 24 su se nalazile na lijevoj obali Neretve, i to: 16 s munarama, 4 s munaricama, 3 bez munara i Musala, a 13 na desnoj obali: 9 s munarama i 4 bez njih.

Osnivači mostarskih džamija potiču iz svih klasa ondašnjeg društva, počev od sitnih zanatlija i trgovaca do visokih državnih funkcionera. Ovdje treba posebno istaknuti da su u Mostaru ostavili svoje zadužbine i šestorica ljudi koji su spadali u krug ondašnje inteligencije (ulema), u čemu Mostar prednjači pred ostalim mjestima Bosne i Hercegovine. Među osnivačima mostarskih džamija nalazimo i jednu ženu.

Sve mostarske džamije građene su od kamena, i to pretežno od miljevine zvane tenelija, koja je veoma podesna za izradu i ornamentisanje. Tri su pod kupolama i predstavljaju lijepa djela arhitekture turskog perioda, dok su ostale pokrivene četverostrešnim krovom pod pločom.

Da bi se obezbijedila sredstva za izdržavanje svojih zadužbina, svi su mostarski vakifi uvakufili pokretna i nepokretna imanja i novac, što ćemo kasnije, kada budemo govorili o pojedinim spomenicima, iscrpno iznijeti. U godinama poslije austrougarske okupacije 1878. godine, prihodi od vakufa u Mostaru iznosili su godišnje preko 19.000 forinti, što ni izdaleka nije slika pravog stanja bogatstva mostarskih vakufa.[27] Godine 1931. cjelokupna vakufska imovina u Mostaru procijenjena je na 3.676.000 dinara. Te godine su mostarski vakufi, prema podacima iz gruntovnice, imali u svome posjedu 318 sakralnih, profanih i koristonosnih (kuće, dućani, magaze, mlinice, stupe i haremi) objekata koji su zapremali površinu od preko 66 hektara.[28]

Ovdje treba istaknuti da su u periodu od 1878. godine do danas svi ovi spomenici, osim dvadesetak njih, uzurpirani, eksproprisani ili nacionalizovani.

[*Redakcijski dodatak: (Danas (2005.g.) u Mostaru postoji sedamnaest džamija. Pod tim se podrazumijeva brojčano stanje od Sjevernog do Južnog logora i do vrela Radobolje.)*]

---

[27] K. Peez, *Mostar*, str. 75.

[28] Arhiva Vakufskog povjerenstva u Mostaru (AVPM), akt broj 203/1933., u Arhivu Hercegovine.

I. HADŽI MEHMED-BEGA KARAĐOZA DŽAMIJA

Ovo je najmonumentalnija džamija u Mostaru i cijeloj Hercegovini. Nalazi se na uglu istoimene i Braće Fejića ulice. Pod kupolom je i ima visoku i elegantnu kamenu munaru sa stalaktitnim dekorom ispod šerefe. Iz natpisa koji je veoma dekorativno izrađen i uklesan u ploču iznad ulaznih vrata, saznajemo da je ovu džamiju sagradio Mehmed, sin Ebu Seadetov 965. po Hidžri (1557/58.).[29]

Sagradili su je dubrovački majstori, dijelom od materijala koji je Karađoz-begu slala dubrovačka vlada.[30]

Na ovom objektu nisu nikad vršene veće adaptacije i opravke. Zna se samo da je koncem devetnaestog stoljeća prezidana njena munara od 57-og basamaka i po potrebi je mijenjano olovo na njenim kupolama.[31] Godine 1909. džamija je iznutra prebojena i tada su prvi put prebojene njene prvobitne dekoracije i levhe.

Osnivač ove džamije rodom je iz Potoka u Bijelom polju, 12 km sjeverno od Mostara.[32] U Mostaru je poznat po imenom Karađoz, a taj nadimak je, kako kazuje predaja, dobio zbog svoje naočitosti (karađoz = crnook). Iz njegove vakufname saznajemo da je imao tri sina: Muhameda, Jusufa i Sulejmana, a iz natpisa na džamiji razumije se da je bio brat nekog vezira. On je zaista bio brat velikog vezira Rustema i hercegovačkog namjesnika Sinana koji je upravljao Hercegovinom od augusta 1547. do juna 1549. godine.[33] Karađoz-beg je umro u Mostaru oko 1564. godine, gdje je, sigurno i sahranjen u haremu kraj svoje džamije.[34]

Po odredbi vakifa džamija je u početku imala slijedeće službenike:

- imama i hatiba (jedno lice), sa 21 dirhemom plate dnevno;
- prvog mujezina, sa 8 dirhema plate dnevno;

[29] E. Čelebi je donio djelimičan prijepis natpisa iznad vrata ove džamije, *Putopis*, str. 464.

[30] Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973., str. 218.

[31] AVPM, akt broj 277/1903. i 298/1903.

[32] Hazim Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, Radovi, Naučno društvo BiH, knjiga XXVI/9, Sarajevo, 1965., str. 33.

[33] Toma Popović, Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku, POF, XVI-XVII, Sarajevo, 1970., str. 96.

[34] Isti, *Turska i Dubrovnik*, str. 218.

Hadži Mehmed-bega Karađoza džamija

- drugog mujezina sa 7 dirhema plate dnevno; i
- kajima, sa 5 dirhema plate dnevno.[35]

Osim ove džamije, on je još sagradio mesdžid u Potocima, tri mekteba: u Mostaru, Konjicu i Potocima, medresu, imaret i musafirhanu u Mostaru te, četiri mosta: u Konjicu, na Buni i dva na Lištici, i po jedan han u Mostaru, Konjicu, Čičevu i Potocima.[36] Iz sredstava ovog vakufa sagrađen je kasnije i jedan hamam u Blagaju.

Za izdržavanje navedenih ustanova uvakufio je 42 trgovačka dućana u mostarskoj čaršiji, 16 taphana blizu imareta u kojima posluju kožari (tabaci), šest mlinica i dvije stupe za valjanje sukna u selu Knešpolje u nahiji Blato, osam mlinica i dvije stupe na izvoru Bune, nešto zemlje u Mostaru i Knešpolju i 300.000 osmanlijskih dirhema u gotovom. Godine 1889., ovaj vakuf je imao u svome posjedu 27 dućana, 10 magaza, jednu pekaru i pet harema.[37]

Merjema, kći Mustafina, iz Karađoz-begove mahale, uvakufila je 1650. godine 47.300 akči i odredila da, kad izumru njeni potomci, imam i mujezin Karađoz-begove džamije dijele po pola kamatu od navedene sume i da joj uče Fatihu za dušu.[38]

Džamija služi svojoj namjeni i registrirana je kao spomenik kulture. [*Džamija je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, ali je 1996. i 2004. godine popravljena*]

2. KOSKI MEHMED-PAŠINA DŽAMIJA

U najstarijem dijelu Mostara, oko 150 metara sjeverno od Starog mosta, nalazi se veleljepna i masivna Koski Mehmed-pašina džamija. Sagrađena je nad samim hridinama Neretve, a munara joj je jedva pet metara udaljena od lijevog ruba. Presvođena je kupolom i ima tlocrtno rješenje i konstrukciju kao i Karađoz-begova. Jedino joj je munara nešto kraća i nema stalaktitnog dekora ispod šerefe.

[35] Karađoz-begova vakufnama je napisana u prvoj dekadi ramazana 977. (7-16 februara 1570.) godine. Original se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

[36] Alija Nametak, *Karađoz-beg i njegovo doba*, "Novi Behar", VII, Sarajevo, 1933., str. 36-41.

[37] Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za 1889. godinu, Sarajevo, 1899., str. 289. Podatke iz ovog izvora ćemo kasnije više puta koristiti ali ga nećemo u bilješkama navoditi.

[38] Orijentalna zbirka Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (JAZU), rukopis br. 98. list 74 i 75.

Koski Mehmed-pašina džamija

Iz natpisa više ulaznih vrata saznajemo da je ovu džamiju sagradio Mehmed Koskija, sin Mustafin 1027. po Hidžri, (1618/19.) godine.[39] On je bio roznamedžija velikog vezira Lala Mehmeda Sokolovića (1604-1606.) i 1605. godine postao je timar-defterdar. Umro je 1611. godine pa je izgradnju njegove džamije dovršio brat mu Mahmud.[40] Iz vakufname saznajemo da je imao braću Mahmuda i Ahmeda, koji su u svoje doba slovili kao učeni ljudi.[41]

Iz vakufname saznajemo da je ova džamija imala u početku slijedeće službenike:

- hatiba, sa 5 akči plate dnevno;
- imama, sa 7 akči plate dnevno;
- prvog mujezina, sa 5 akči plate dnevno;
- drugog mujezina sa 5 akči plate dnevno;
- salahana, sa 1 akčom plate dnevno; i
- muarifa, sa 1 akčom plate dnevno.

Mehmed Koskija je spram svoje džamije podigao i medresu. Za izdržavanje ovih zadužbina uvakufio je velika nepokretna imanja u Mostaru, Suhom Dolu i Vrapčićima i 200.000 akči u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu 26 dućana, dva vrta i harem uz džamiju.

Ovdje treba posebno istaknuti da je ona jedina od svih mostarskih džamija sačuvala svoje prvo bojenje i dekoracije u čemu je njen poseban značaj.[42] Džamija služi svojoj namjeni i registrirana je kao spomenik kulture.

U drugoj polovini 17. stoljeća u Mostaru je živio pjesnik Alija Koskija. Sačuvana je jedna poduža pjesma ovog pjesnika koju je spjevao povodom ponovnog osvajanja Kandije, najvećeg grada otoka Krete, 1669. godine.[43] [*Nakon stradanja u ratu 1992-95. džamija je popravljena u periodu 1996. do 2001. godine.*]

---

[39] E. Čelebi, *Putopis*, str. 466. Hivzija Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru*, Glasnik VIS-a, III/5-7, Sarajevo, 1952., broj 5-7, str. 146-157.

[40] Dr. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931., str. 46.

[41] Koski Mehmedova vakufnama napisana je u drugoj dekadi redžepa 1021. po Hidžri (avgust 1612.) godine. Original se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

[42] Alija Nametak, *Arhitektonski spomenici turskog perioda u Hercegovini* (u djelu *Mostar i Hercegovina*), 1937., str. 1057.

[43] Hivzija Hasandedić, *Najstariji pjesnici Mostara*, Zora (počasni broj), Mostar, 1968/69., str. 302.

3. NESUH-AGE VUČJAKOVIĆA DŽAMIJA

Ovo je treća džamija u Mostaru koja je presvođena kupolom i čija se arhitektura u nekim detaljima razlikuje od arhitekture dviju spomenutih džamija. Locirana je na uglu Maršala Tita i Braće Bajata ulice i poznata još pod imenom "džamija pod lipom", po jednoj velikoj staroj lipi koja je pred njom davno posađena. Iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata proizlazi da je sagrađena 935. po Hidžri (1528/29.) godine.

Ovaj natpis je, međutim, problematičan jer po svojoj formi i formi svoga pisma ne može poticati iz prve polovine 16. stoljeća. Ovu tvrdnju potkrepljuje i činjenica što se između podataka u natpisu i onog u vakufnami, u čiju tačnost ne možemo sumnjati, pojavljuje razlika od punih 36 godina. Sve ovo govori da je natpis stavljen kasnije i proizvoljno. Sigurno je jedino, da je ona sagrađena prije 1564. godine, kada je napisana i pred sudom legalizovana njena vakufnama.[44]

O porijeklu osnivača ove džamije ne znamo ništa pouzdano. Prema narodnom predanju, on je rodom iz Ljubuškog, gdje je na gradu sagradio džamiju i mekteb. Godine 1559. bio je dizdar ljubuške tvrđave.[45] Njegovi potomci su se do danas održali u Mostaru pod istim prezimenom. Članovi ove porodice vršili su od 1706. do 1835. godine dužnost kapetana mostarske kapetanije.[46]

Po odredbi vakufname, džamija je u početku imala slijedeće službenike:

- imama i hatiba (jedno lice), sa 14 dirhema plate dnevno;
- mujezina, sa 6 dirhema plate dnevno; i
- kajima, sa 1,5 dirhema plate dnevno.[47]

Sve funkcije u ovom vakufu vršili su isključivo članovi porodice Vučjakovića. Džamija je zatvorena 1941. godine.

---

[44] Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi iz XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF, III-IV, Sarajevo, 1952., str. 459.

[45] Muhamed A. Mujić, *Arapski epigraf iz Ravela iz Ljubuškog*, POF, XXII-XXIII, Sarajevo, 1976., str. 197.

[46] Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954., str. 243-246.

[47] Vakufnama Nesuha Vučjakovića, sina Abdulahova, napisana je u trećoj dekadi džumada II 972. po Hidžri (26.12.1654. - 4.1.1565.) godine. Original se nalazi kod inž. Hasana Vučjakovića iz Mostara.

Nesuh-age Vučjakovića džamija

Pored džamija u Mostaru i Ljubuškom, ovaj vakif je sagradio i po jedan mekteb u spomenuta dva mjesta i odredio da se iz sredstava njegovog vakufa opravljaju mostovi na Radobolji i Trebižatu kad se za to ukaže potreba.

Za izdržavanje naprijed spomenutih zadužbina uvakufio je 28 dućana u blizini džamije, više mlinica na Radobolji i Studencima (opština Ljubuški) i 123.000 dirhema u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu pet dućana i harem spram džamije.

Džamija je registrirana kao spomenik kulture. [*Džamija je stradala u ratu 1992-95. godine, a popravljena je 1998. godine. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

4. ĆEJVAN-ĆEHAJINA DŽAMIJA

Ćejvan-ćehajina džamija slovi, uz sultan Selimov mesdžid, kao najstariji spomenik koji se do danas u cjelosti održao na mostarskom području. Locirana je na Velikoj tepi nedaleko od Starog mosta i neposredno uz lijevu obalu Neretve. Iz natpisa više ulaznih vrata vidi se da je sagrađena 960. godine po Hidžri (1552/53.) godine.[48]

Ova je džamija prvobitno bila pokrivena olovom a narodna pjesma kazuje da je imala zlatan alem.[49] Munara joj je, da bi bila bliže čaršiji, prigrađena uz lijevi zid od ulaza u džamiju i prvobitno je bila četvrtasta u obliku tornja. Godine 1885. na džamiji je mijenjan krov i tada je munara srušena do visine džamijskog krova i ponovo dozidana s oktogonalnom osnovom. Tada je srušen i vanjski mahfil u koji se ulazilo s mahfila iznutra i zazidana su jedna vrata i prozor na zidu od sofa. Džamija je tada dobila četverostrešni krov pod pločom.[50]

Osnivač ove džamije nosio je za života visoka državna zvanja i bio sekretar bosanskog vilajeta (katibul-vilaje) i povjerenik za popis posjeda u Hercegovini (eminul-memleke). Ovo saznajemo

[48] M. Mujezinović, *Turski natpisi*, str. 465-466; Hivzija Hasandedić, *Zadužbine Ćejvan kethode u Hercegovini*, POF, V, Sarajevo, 1955., str. 275-286.

[49] Husein Ćišić, *Narodne umotvorine*, Kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1936., str. 141.

[50] Ovo čitamo u natpisu uklesanom u ploču iznad ulaznih vrata džamije, ispod starog natpisa, koji je sastavio Hamza Sulejman Puzić prilikom renoviranja džamije 1885. godine. [*Stari natpis se danas nalazi u izlomljenim dijelovima u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Mostara.*]

Ćejvan-ćehajina džamija

iz temesuka mostarskog kadije Ahmeda, sina Velijina, iz zadnje dekade džumada 980. godine po Hidžri (1572.) godine koji je izdan Dubrovčanima. U njemu se navodi da je umro emin Ćejvan kome je bilo naređeno da izvrši popis posjeda u Hercegovini.[51] Ćejvan je umro u Mostaru 977. godine po Hidžri (1569/70.) godine i sahranjen u haremu kod svoje džamije.[52]

Iz jedne bilješke saznajmo da je on bio oslobođenik hercegovačkog namjesnika Sinana.[53] To zna i narodna predaja koja kaže da je zbog toga munara Ćejvan-ćehajine džamije sagrađena s njene lijeve strane.

Po odredbi vakifa, džamija je u početku imala slijedeće službenike:

- hatiba, sa 2 dirhema plate dnevno;
- imama, sa 7 dirhema plate dnevno;
- dvojicu ispomagača imamu pri učenju u džamiji, sa po dva dirhema plate dnevno;
- prvog mujezina, sa 7 dirhema plate dnevno;
- drugog mujezina, sa 6 dirhema plate dnevno;
- prvog kajima, sa 4 dirhema plate dnevno; i
- drugog kajima, sa 3,5 dirhema plate dnevno.[54]

Razne funkcije u ovom vakufu vršili su od 1839. do 1941. godine članovi porodice Sefića. Zato je ova džamija, sve dok je radila, bila poznata i pod imenom "Sefića džamija."[55]

Osim ove džamije, vakif je sagradio još po jednu u Blagaju i Gabeli, zatim po jednu čatrnju u Čitluku i Rečicama, te odredio da se iz sredstava njegovo vakufa popravljaju mostovi na Bunici i Radobolji i kaldrmišu glavnije mostarske ulice.

---

[51] Acta turcarum Arhiva Hercegovine (ATAH), AT 13/622. fotokopija iz Državnog arhiva u Dubrovniku.

[52] Hivzija Hasandedić, *Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Ćejvana-kethode*, POF, VI-VII, Sarajevo, 1958., str. 281.

[53] Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine*, Mostar, 1977., str. 87.

[54] U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuvaju se originali dviju Ćejvan-ćehajinih vakufnama: starija je napisana 7. ševala 961. (15.9.1554.), a mlađa 21. zulhidžeta 965. (4.10.1558.) godine.

[55] U onim burnim vremenima neposredno pred okupaciju 1878. godine, ova je džamija odigrala istu ulogu kao i Gazi Husrev-begova u Sarajevu. U Ćejvan-ćehajinoj džamiji su vođe otpora držali vatrene govore i huškali svijet u borbu protiv austrougarske okupacije.

Za izdržavanje navedenih zadužbina uvakufio je preko sto dućana i više pekara na Velikoj tepi, 22 dućana u Gabeli, više mlinica na rijeci Jasenici i Studencima, te 150.000 dirhema u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu 15 dućana, dvije kuće i zemlju na Mostarskom blatu. Ovaj vakif je najviše doprinio privrednom uzdizanju Mostara u prvim decenijama njegovog razvitka.

Na ovoj džamiji su izvršeni potrebni konzervatorsko-restaurtorski radovi. [*Džamija je stradala u ratu 1992-95. godine, a popravljena je 1997. godine. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

5. DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA DŽAMIJA

Mostarska mahala Podhum dala je čovjeka koji se u tursko doba istakao ne samo kao državnik i vojskovođa nego i kao vrstan pjesnik i vakif. To je Derviš, sin Bajezidov, koji je dva puta bio beglerbeg na Bosni (1592. i 1601.). On je obogatio klasičnu tursku književnost velikim brojem lijepih i sadržajnih pjesama. Poginuo je 1603. godine na Margaretinom otoku pod Budimom.[56]

Derviš je 1592. godine sagradio u Podhumu džamiju s kamenom munarom i uz nju medresu, mekteb i biblioteku. Hronogram gradnje džamije nalazi se na kraju njegove vakufname, a sastavio ga je sam vakif na perzijskom jeziku. Iz vakufname saznajemo i da je munara uz ovu džamiju sagrađena 1006. po Hidžri (1597.) godine.[57]

Džamija je, po odredbi vakifa, imala u početku slijedeće službenike:

- hatiba, sa 5 dirhema plate dnevno;
- imama, sa 13 dirhema plate dnevno;
- mujezina, sa 5 dirhema plate dnevno;
- kajima, sa 4 dirhema plate dnevno;
- salahana, sa 2 dirhema plate dnevno; i
- muarifa, sa 2 dirhema plate dnevno.[58]

[56] Opširnije o Derviš-paši vidi: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973., str. 116-129., gdje je navedena sva literatura o njemu.

[57] Hasan Nametak, *Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića*, Kalendar Narodne uzdanice, VIII, Sarajevo, 1940., str. 187-192.

[58] Derviš-paše Bajezidagića vakufnama napisana je u drugoj dekadi rebia 1001. god. po Hidžri (1593.) godine. Original se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

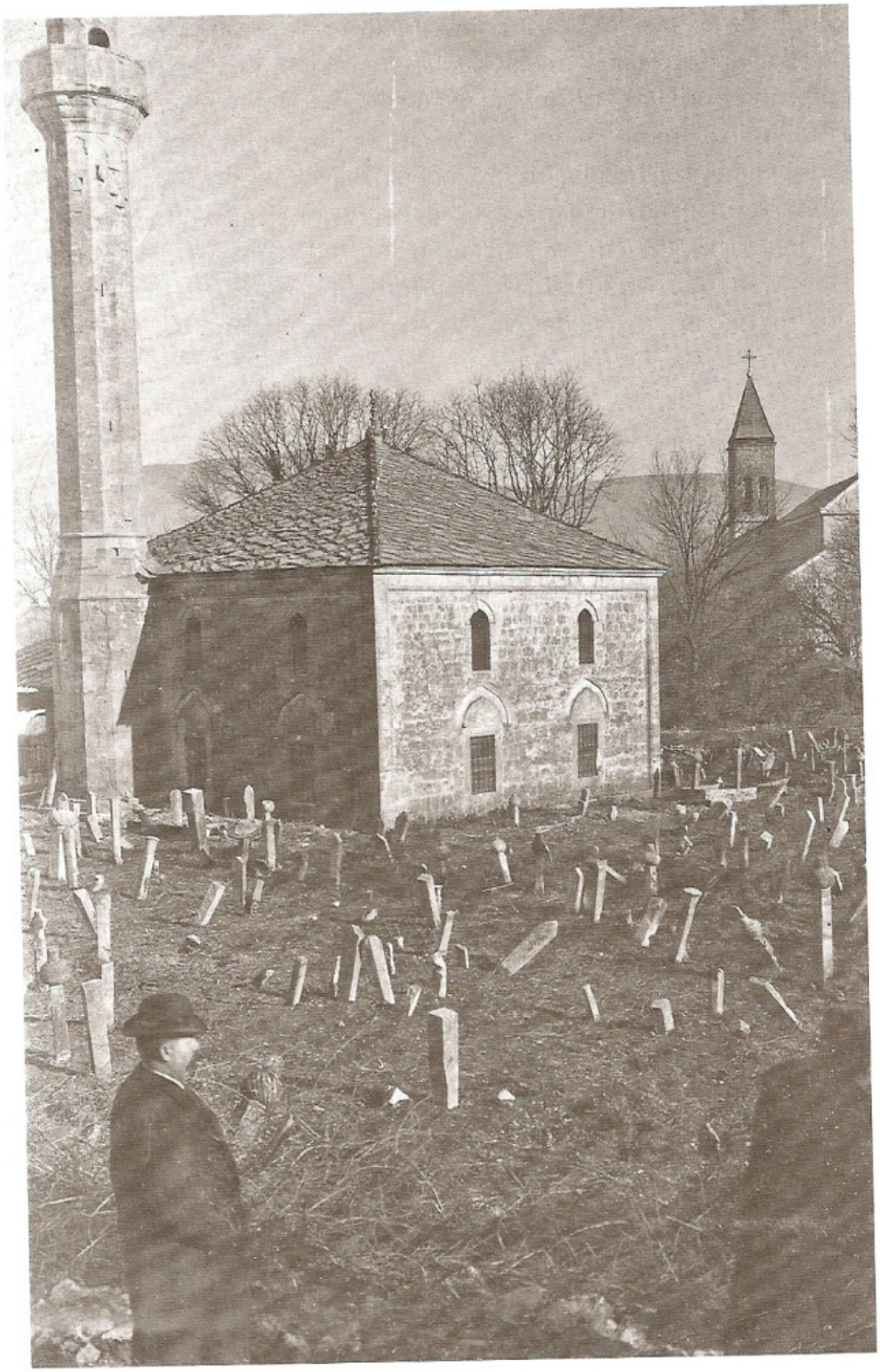

Derviš-paše Bajezidagića džamija

Za izdržavanje pomenutih zadužbina vakif je uvakufio 9 dućana u Mostaru, mlinicu sa pet vitlova na Buni i 130.000 dirhema u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu jednu kuću, četiri dućana i dva harema. Džamija služi svojoj namjeni i registrirana je kao spomenik kulture. [*U ratu 1992-95. godine džamija je srušena, a obnovljena je 2004. godine.*]

6. SEVRI HADŽI HASANOVA DŽAMIJA

Među značajnije spomenike islamske sakralne arhitekture u Mostaru ubraja se i džamija koju je u Donjoj mahali sagradio Hasan Sevrija, sin Velijin. Locirana je neposredno uz desnu obalu Neretve, spram džamije hadži Ibrahim-age Šarića.

Ne zna se tačno kad je sagrađena jer na njoj nema nikakvog natpisa. Njena vakufnama je napisana i pred sudom legalizovana 1030. god. po Hidžri (1620/21.) godine pa se na temelju ovoga može zaključiti da je podignuta prije 1620. godine.[59]

O osnivaču ove džamije znamo malo. Iz vakufname saznajemo da je on početkom 17. stoljeća stanovao u Husein-hodžinoj mahali u Mostaru, da mu je ocu ime Velija, majci Merjema, ženi Muhiba i da je od uže porodice imao djecu, braću i sestre. Poznat je pod imenom Sevrija a narodna predaja kazuje da je dobio to ime zato što je imao samo dva vola (sevrun na arapskom znači vo), a ipak je džamiju sagradio.[60] Ovo je predanje, međutim, naivno i bez osnova, jer se zna da je on za izdržavanje džamije uvakufio velike i vrijedne posjede. U sidžilima mostarskog suda iz 1631. godine u Mostaru se spominje Sevri Hasanova mahala, nekad Okjuzi mahala, a oba naziva su nastala od domaćeg starog prezimena Volić.

Iz vakufname dalje saznajemo da je vakif kupio u Jahja Esfelovoj mahali u Mostaru posjed od Hasana čilingira (klinčara) koji se nalazi između Neretve i javnog puta i na tom mjestu podigao džamiju.

Džamija je u početku imala slijedeće službenike:

[59] Hivzija Hasandedić, *Sevri hadži Hasanova džamija u Mostaru*, Glasnik VIS-a, br. 7-9, Sarajevo, 1964., str. 338-341.

[60] K. Peez, *Mostar*, str. 69.

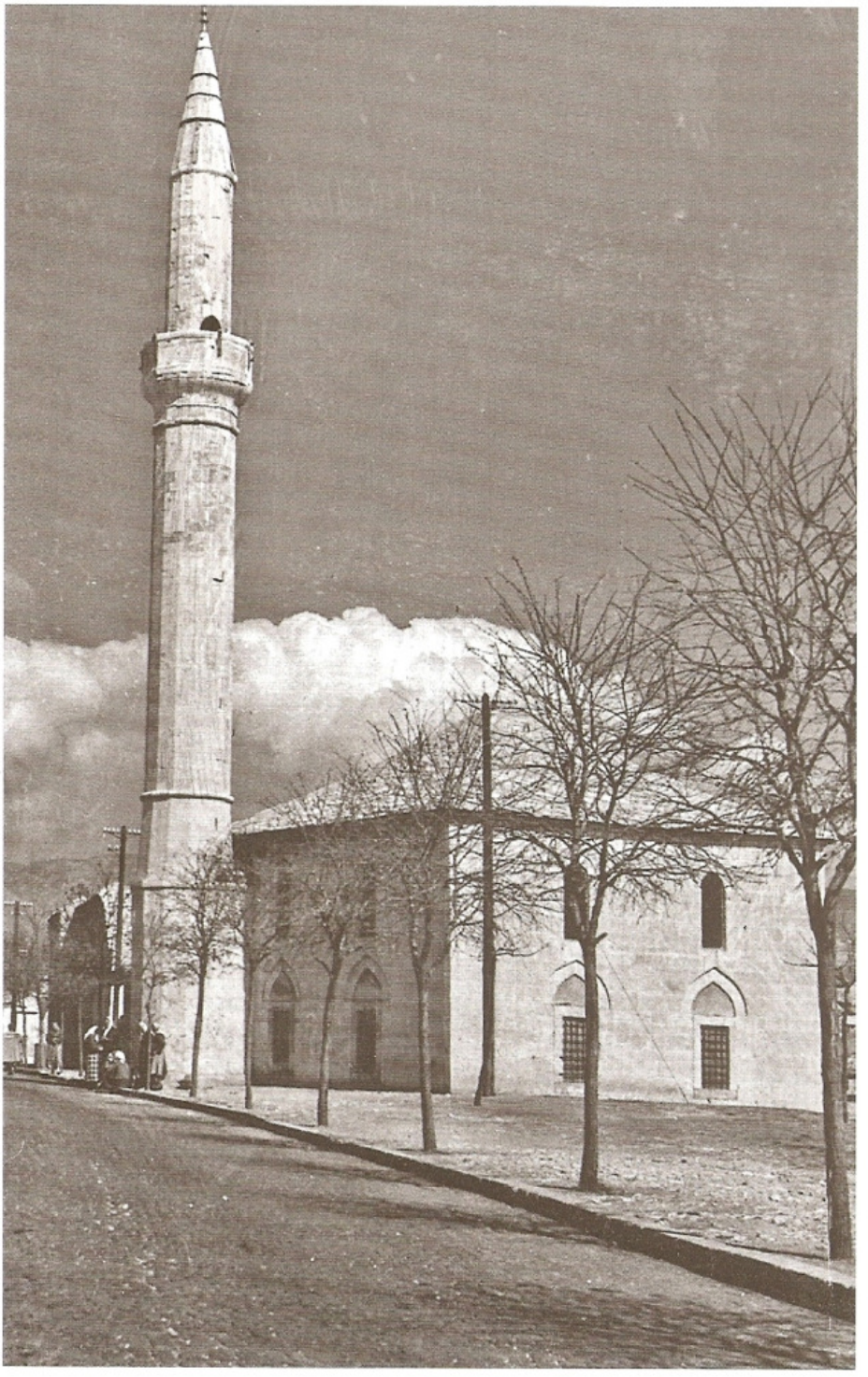

Sevri hadži Hasanova džamija

- imama i hatiba (jedno lice), sa 10 akči plate dnevno;
- mujezina, sa 7 akči plate dnevno;
- kajima, sa 4 akče plate dnevno; i
- salaha i muarifa, sa 2 akče plate dnevno.

Priča se da je prvi imam ove džamije bio Hasan Sevrija. Imamsku dužnost u njoj vršili su koncem prošlog stoljeća članovi porodice Radiš, pa je po njima poznata i pod imenom "Radiševa džamija".

Za izdržavanje džamije vakif je uvakufio kuću u Mostaru, bašču, tri vinograda u Raštanima kod Mostara i 100.000 akči u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu devet njiva i vinograd u Raštanima, osam livada u Rodoču i sedam harema.

Koncem 1960. godine udario je grom u munaru ove džamije i srušio je do šerefe. Narodni odbor opštine Mostar je u 1962. godini ozidao srušeni dio, ali to doziđivanje nije najbolje izvršeno, pa je dio iznad šerefe (kaca) ostao nešto kraći. Džamija služi svojoj namjeni. [*Džamija je srušena u ratu 1992. godine, a obnovljena je 2002. godine.*]

7. HADŽI IBRAHIM-AGE ŠARIĆA DŽAMIJA

Ova se džamija nalazi na dnu Luke, neposredno uz istoimeni i najveći harem Mostara. Svojom visokom i tananom kamenom munarom krasi ovaj dio grada i privlači pozornost svih putnika koji iz Mostara putuju prema jugu, ili s južne strane dolaze u Mostar. U natpisu više ulaznih vrata čitamo da je ovu džamiju sagradio Ibrahim (Šarić) 1033. god. po Hidžri (1623/24.) godine.[61]

Evlija Čelebija je donio nepotpun prijepis natpisa iznad njenih ulaznih vrata i pogrešno tvrdio da je ona sagrađena 1044. god. po Hidžri (1634.) godine. O samoj džamiji piše ovo: "Na jugoistočnoj strani varoši nalazi se Ibrahim-agina džamija. Ona je, također, pokrivena olovom, ima visoku kupolu, a sva je našarana kameleonskim

[61] Hivzija Hasandedić, *Ibrahim-age Šarića džamija u Mostaru*, Glasnik VIS-a, XII/4-6, Sarajevo, 1962., str. 146-151.

bojama."[62] Džamija je danas pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom.

U ovoj su džamiji bili u početku zaposleni slijedeći službenici:
- imam, sa 9 akči plate dnevno;
- hatib, sa 3 akče plate dnevno;
- prvi mujezin, sa 5 akči plate dnevno;
- kajim, sa 2 akče plate dnevno.

Vakif je uz džamiju sagradio mekteb i odredio da se iz sredstava njegovog vakufa opravljaju mostovi na Ugrovači, Graboviku, Privalju (opština Ličtica), 8 mostova na nekoj rijeci kod Vrgorca, 2 više Konjica, 1 na Radobolji kod Derviš-pašine džamije u Mostaru, 1 na rijeci Jezerce u Gorancima, česma u Dobrodolu i dvije čatrnje u Bogodolu na putu za Rakitno.

Za izdržavanje džamije i mekteba vakif je ostavio 21.000 akči, zatim 80 čapaluka (motika = 500 trsova) vinograda, kulu, ahar, hambar, zemlju i 25 kuća sa sjenicama u Ljubotićima, oko 50 čapaluka vinograda u Ograđeniku i bašču u Ali-hodžinoj mahali u Mostaru.[63] Pouzdano se može tvrditi da je vakif bio veoma bogat čovjek i da je u posjedu držao dobar dio Luke, a to je sve za života uvakufio za održavanje harema uz džamiju. Priča se da je Šarić uvakufio i jednu veliku livadu u Donjim Mamićima koja je poznata pod imenom "Šarića dubrava". Svi navedeni posjedi, izuzev harema uz džamiju, uzurpirani su i otuđeni od ovog vakufa 1878. godine.

U dvorištu pred džamijom nalazi se jedan mezar sa visokim kamenim sarkofagom i dva nišana bez natpisa. Drži se da je to mezar osnivača ove džamije. Na uzglavnom nišanu nalazi se samo uklesana godina 1051. po Hidžri koja odgovara 1641/42. godini. Predanje je, po svoj prilici, tačno pa se može utvrditi da je osnivač ove džamije umro 1641. godine, dakle, 17 godina nakon izgradnje džamije.

Porodica Šarića je dala više istaknutih ljudi i vakifa. Fatima Šarić je sagradila u Mostaru džamiju, mekteb i sahat-kulu. Ago Šarić se istakao kao velik junak prilikom napada Stojana Jankovića na Mostar 1687. godine.[64] Umro je 1142. god. po Hidžri (1729.) godine

[62] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

[63] JAZU, dokument broj 223.

[64] Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 21. Osman Nuri Hadžić je obradio upad Stojana Jankovića u Mostar i junaštvo Age Šarića u priči "Ago Šarić", Zagreb, 1894.

Hadži Ibrahim-age Šarića džamija

i sahranjen je kod Šarića džamije, gdje mu se mezar i nišani i sada nalaze. Na uzglavnom nišanu je napisano da je bio junak (gazija).

Abida Behmen, kći Huseinova, uvakufila je 1848. godine kuću u Šarića mahali i odredila da u noj stanuje muž joj Mustafa Behmen, sin Salihov, i da svake godine kupuje po jednu mukavu od tri oke za Šarića džamiju. Dalje je odredila da se, kad izumru svi potomci njenog muža, kuća preda u posjed imamu Šarića džamije.[65]

Alija Riđanović je uvakufio za Šarića džamiju jednu kuću na Luci i svojom vakufnamom od 11. decembra 1907. godine odredio da se prihod od nje dijeli na 16 dijelova, da se 4 dijela predaju muteveliji, 7 imamu džamije, 3 mujezinu i 2 troše na rasvjetu.[66]

Džamija je registrirana kao spomenik kulture i služi svojoj namjeni. [*Džamija je u ratu 1992-95. godine stradala, a obnovljena je 1996. godine.*]

HADŽINSKA SOFA

Lokalitet zvan Hadžinska sofa nalazi se u najjužnijem dijelu Mostara spram Duhanskog kombinata. To je mala ravan oblika pravougaonika površine oko 150 m^2.

Lokalitet je od okolnog tla uzdignut oko 70 cm i na toj razini bio je sa svih strana ograđen zidom čiji se dijelovi i danas vide na više mjesta. Sretna je okolnost što je poslije 1945. godine Sreska uprava za puteve u cjelosti ogradila ovaj svojevrstan historijski spomenik i pretvorila ga u dio svoga parka.

Ovo je mjesto dobilo naziv po tome što je tu, sve do prolaska željeznice kroz Mostar 1884. godine, priređivan ispraćaj hodočasnika na hadž u Meku i doček hadžija na povratku otuda. Osim toga, ovdje je za vrijeme turske uprave priređivan i ispraćaj ratnika kad su polazili u boj. Oni bi se ovdje pod bajrak skupljali, tu im je svijet donosio dvopek (peksimet), čarape i drugo što je za put i borbu bilo potrebno. Nakon obavljanja kratke molitve i opraštanja sa svima, hodočasnici su odavde zajednički polazili na hadž, ili ratnici u boj.

[65] Sidžil mostarskog kadije, broj 2, list 56.

[66] AVPM, akt broj 335/1907.

Ovdje je priređivan doček i ispraćaj ahubabe (meštra kožarskog esnafa) kada je dolazio u Mostar s južne strane, a ako je dolazio iz Sarajeva, doček je priređivan kod Djevojačke vode na Carini. Na Hadžinskoj sofi su se nekad i pregledale proputnice.

U poznatim izvorima Hadžinska sofa prvi put se spominje 1832. godine, ali je ona, svakako, mnogo starija. U jednoj bujruntiji bosanskog valije iz 1832. godine naređeno je da se iz taksa (doprinosa stanovništva za izdržavanje dvora bosanskog valije) koji je prikupljan u mostarskom kadiluku izdvoji 1.907 groša, i da taj iznos šeher-ćehaja Mostara utroši "da se nanovo sagradi jedna kula kod Hadžinske sofe blizu Mostara u kojoj će sjediti straža koja gleda proputnice".[67]

Ne zna se da li je kod Hadžinske sofe ikad bila kula, i izgleda da je gornja naredba ostala samo na papiru.

Ovaj lokalitet je bio vlasništvo vakufa Ibrahima Šarića. Iz sredstava ovog vakufa isplaćeno je Osmanu Kiću 1907. godine 14 kruna za čišćenje Hadžinske sofe.[68]

Hadžinska sofa se spominje i u pjesmi:

Pak poletje preko Tepe stare
Kroz golemu vojsku sakupljenu
Kroz kapiju niz donju čaršiju
Kad je sišo na sofu Hadžinsku
Tud konjanik konja odsjednuo...[69]

8. HADŽI AHMED-AGE LAKIŠIĆA DŽAMIJA

Najmlađa mahala u Mostaru iz turskog perioda je Ričina ili Lakišina mahala. U ovoj mahali postoji jedna džamija s kamenom munarom koja je situirana na uglu ulicâ Maršala Tita i Adema Buća. Podigao ju je Ahmed Lakišić, sin Huseinov, čiji potomci i danas žive u Mostaru. On je ujedno i posljednji istaknuti vakif Mostara. Džamija je sagrađena 1061. god. po Hidžri (1650/51.) godine, što se vidi iz natpisa uklesanog u ploču iznad njenih ulaznih vrata.

[67] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 43.

[68] AVPM, akt broj 300/1907.

[69] *Ratovanje Crnogoraca i Rusa s Hercegovcima godine 1807.*, Bosanski prijatelj, sv. II, 1851., str. 161.

Hadži Ahmed-age Lakišića džamija

Pored većeg broja dizdara, ova je porodica dala i četvoricu vakifa: Huseina, Ahmeda, Husagu i Hasana. Husein je sagradio prije 1651. godine mekteb i han u mjestu Trebesin u Dabarskoj nahiji. Husaga je uvakufio jednu kuću na Carini za potrebe Karađoz-begove džamije. Iz vakufa Hasana Lakišića sagrađena je 1938. godine jedna reprezentativna zgrada na Musali i tri mekteba u selima Podveležja.

U ovoj su džamiji, po odredbi vakifa, službovali:

- imam, sa 11 akči plate dnevno;
- hatib, sa 4 akče plate dnevno;
- prvi mujezin, sa 6 akči plate dnevno;
- drugi mujezin, sa 6 akči plate dnevno; i
- kajim, sa 3 akče plate dnevno.

Vakif je uz džamiju sagradio i mekteb. Za izdržavanje svojih zadužbina uvakufio je 40 dućana u mostarskoj čaršiji, mlinicu s dva vitla na Radobolji i 200.000 akči u gotovom.[70] Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svome posjedu 21 dućan, magazu i dva harema.

Ibrahim Kudin, sin Mehmedov, odredio je u svojoj vakufnami iz 1912. godine da se imamu ove džamije daje svake godine po deset kruna i da se troši godišnje po 20 kruna za nabavku prostirke.[71]

Zgrada ove džamije je 1935. godine temeljito popravljena i tom prilikom je njena munara demontirana do visine džamijskog krova i ponovo ozidana. Džamija služi svojoj namjeni. [*Džamija je stradala u ratu 1992-95. godine, a popravljena je u periodu od 1996. do 2000. godine. Tarih (ploča) iznad ulaznih vrata se danas (2005.g.) nalazi u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa u Mostaru.*]

9. ROZNAMEDŽI IBRAHIM-EFENDIJINA DŽAMIJA

Ova džamija koja se nalazi na uglu Kresine i Braće Fejića ulice, nedaleko od lijeve obale Neretve se ubraja među značajnije islamske spomenike u Mostaru. Ističe se naročito tanahnom i kitnjastom, stalaktitima ukrašenom kamenom munarom i divno

[70] Hivzija Hasandedić, *Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića u Mostaru*, Glasnik VIS-a, Sarajevo, 1961., XI/10-12, str. 385-396; Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi iz XVIII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF, XII-XIII, Sarajevo, 1965., str. 201-202.

[71] Sidžil vakufnama u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, II, str. 274., red. br. 585.

Roznamedži Ibrahim-efendijina džamija

ornamentisanim prozorima s perforacijama. Sagrađena je prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Ahmeda, sina Ferhatova, koji, između ostalog, određuje da se iz prihoda njegovog vakufa plaća imamu i hatibu Ibrahim-efendijine džamije po jedna akča dnevno.[72] Ova je džamija temeljito popravljena 1315. god. po Hidžri (1897.) godine, što se vidi iz natpisa na ploči iznad ulaznih vrata. Koncem 1967. godine vjetar je do šerefe srušio munaru pa je ona u 1969. godini ponovo ozidana.

Osnivač ove džamije je rodom iz Nevesinja. Bio je roznamedžija sultana Murata IV (1623-1640.) i slovio je kao vrlo obrazovana i ugledna ličnost na dvoru ovog sultana. Umro je 1637. godine.[73] Posebna je zasluga Ibrahimova što je proširio vodovod u Mostaru i time omogućio snabdijevanje jednog dijela grada pitkom vodom.

Neposredno spram džamije on je sagradio i medresu. Oko 1800. godine sagrađen je u dvorištu medrese šadrvan. Ne zna se šta je vakif ostavio za izdržavanje svojih zadužbina jer se nije sačuvala vakufnama niti ikakav dokumenat koji izričito o tome govori. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u posjedu kuću, dućan i harem.

Smail Bišćević je 1890. godine oporučio za ovu džamiju 300 forinti i za taj je iznos kupljen jedan dućan i upisan na ime Roznamedžijina vakufa.[74]

Ova je džamija poznata pod imenom "Kresina džamija", po Kresama čiji su članovi više godina vršili u njoj imamsku dužnost. Zatvorena je 1924. godine. [*Džamija je stradala u ratu 1992-95. godine, a popravljena je u periodu od 1995. do 2000. godine. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

10. ĆOSE JAHJA-HODŽINA DŽAMIJA

U Mostaru je do 1631. godine sagrađeno šest džamija čiji su osnivači bili ulema, tj. ljudi koji su spadali u krug ondašnje inteligencije. Sve su porušene osim Ćose Jahja-hodžine koja se nalazi na Musali (Trg Republike), na uglu Braće Fejića i Braće Brkića ulice. To je bila niska građevina od lomljenog kamena pokrivena četverostrešnim

[72] Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca (OZPHF), AT XIX/949.

[73] Sidžili Osmani, sv. I, str. 102.

[74] AVPM, akt broj 42/1897.

krovom pod pločom. Imala je malo predvorje i oko 12 metara visoku kamenu munaru. Ovaj objekat je temeljito adaptiran 1937. godine, i tada su i džamija i munara nadozidane pa su sada znatno više.

Na džamiji nema, a nije ni bilo nikakvog natpisa, pa se ne zna kada je sagrađena. Pošto se opet nije sačuvala vakufnama, ne znamo ni šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje. Sagrađena je prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Ahmeda, sina Ferhatova, koji, između ostalog, određuje da se imamu ove džamije plaćaju po dvije akče dnevno.[75]

Za osnivača ove džamije možemo pouzdano reći samo da je bio učen i bogat čovjek. Dalje znamo da porodica Ćosa potječe iz sela Bratača u opštini Nevesinje, odakle se jedan predak ove porodice, a možda i sam vakif, ne znamo koje godine doselio u Mostar i nastanio na Carini. Godine 1128. po Hidžri (1716.) ovdje je živio Selim Ćose koji se spominje među dužnicima jednog mostarskog vakufa.[76] [*Džamija je stradala u ratu 1992-95. godine a popravljena je u periodu od 1996. do 2005. godine.*]

Ćose Jahja-hodžina džamija

[75] OZPHF, AT XIX/949.

[76] Hivzija Hasandedić, *Ćose Jahja hodžina džamija u Mostaru*, Takvim za 1969. godinu, Sarajevo, 1968., str. 171-174.

MUSALA

Musalama su se kod nas nazivala mjesta na kojima su muslimani jednog naselja zajednički obavljali molitve o bajramima i petkom u podne. Mnoga mjesta Bosne i Hercegovine imala su svoje musale.

Mostarska musala nalazi se uz Ćose-Jahja hodžinu džamiju i bila je vlasništvo vakufa ove džamije. Zapremala je široki prostor između pomenute džamije, parka (ranije Drljevića bašče), Neretve i banjskog sokaka. Lokaliteti južno od ovog sokaka zvali su se ranije Tabakovina, Behlilovina i Đulmezovina.[77]

Do 1878. godine Musala je bila sa svih strana ograđena zidom i u njen krug moglo se ući samo iz dvorišta Ćose-Jahja hodžine džamije gdje su se nalazila mala vrata (kapidžik). Evlija Čelebija navodi da je prilikom prolaska kroz Mostar 1664. godine klanjao bajram-namaz na ovoj Musali.[78] Pod konac turske vladavine na Musali su se vježbali turski vojnici.

Rušenje Musale počelo je odmah po dolasku austrougarske uprave 1878. godine. Godine 1882. sagrađen je na Musali most preko Neretve, a 1891. godine Hotel "Neretva". Zid od Musale kao i minber srušio je neki Behlilović i kamen upotrijebio za zidanje kuće.[79] Za vrijeme austrougarske uprave Musala je nosila naziv "Trg Franje Josipa". Od 1945. godine Musala nosi naziv "Trg Republike".

II. HADŽI KURTOVA ILI TABAČICA DŽAMIJA

Hadži Kurtova džamija nalazi se u Priječkoj čaršiji, stotinjak metara zapadno od Starog mosta. Podignuta je na jednom kraku Radobolje presvođenom sa dva kamena svoda, pa je zato poznata kao "džamija u kojoj se imam nalazi na suhu a džemat na vodi".[80]

Ova džamija je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Ima uz desni zid kamenu

[77] AVPM, akt broj 302/1910.

[78] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

[79] AVPM, akt broj 481/1909.

[80] Hivzija Hasandedić, *Tabačica džamija u Mostaru*, POF, Sarajevo, X-XI, 1961., str. 215-222.

Hadži Kurtova (Tabačica) džamija

munaru visoku oko 20 metara u koju se ulazi sa sofa i koja je temeljito opravljena 1975. godine. Značajno je što je ovo jedina džamija u Mostaru kod koje su se sačuvala oba mahfila: unutarnji i vanjski. Dvostruki mahfil imala je u Mostaru još samo Ćejvan-ćehajina džamija, ali je on srušen 1885. godine.

Salih džundija iz Nezirove mahale odredio je u svojoj vakufnami iz 1677. godine, između ostalog, slijedeće:

- da jedan od najučenijih šejhova Mostara drži svakog utorka predavanje (vaz) u hadži Kurtovoj (Tabačici) džamiji u Priječkoj čaršiji, i da mu se za ovo plaća dnevno po tri akče;
- da se, kad izumru vakifovi potomci, plaća imamu i mujezinu ove džamije dnevno po jedna akča.[81]

Iz ove vakufname, kao i iz vakufname Mehmeda Išerlića, sina Mustafina, iz 1772. godine saznajemo da je Tabačicu džamiju sagradio neki predak stare mostarske porodice Kurt. Djed spomenutog vakifa Salih Išerlić sagradio je u ovoj džamiji ćurs i odredio da se svakog utorka drži u njoj predavanje.[82]

Na temelju spomenute dvije vakufname može se tvrditi da je džamija sagrađena prije 1600. godine. U Mostaru je poznata pod imenom Tabačice džamije, jer se nalazi u neposrednoj blizini taphane i služila je pretežno pripadnicima ovog esnafa. Priča se da je u njoj nekad obavljalo molitvu po 80 tabaka.

Nije se sačuvala vakufnama ove džamije, pa se ne zna šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje. Spomenuti Mehmed Išerlić uvakufio je 1772. godine za potrebe ove džamije 1,5 vitla u mlinici na Radobolji, bašču kod mlinice i pola pekarskog dućana.

Hadže Hadžiomerović sagradio je 1870. godine tri dućana na zemljištu vakufa ove džamije i odredio da prihod od dva dućana koristi imam, a od jednog mujezin džamije. Ovi dućani su izgorjeli 1880. godine.[83]

Mehmed Bajgorić oporučio je 1891. godine 60, a Mahmud Arpadžić 1893. godine 300 forinti za potrebe ove džamije.[84]

---

[81] Defter vakufnama, sv. 2, str. 262., u Aršiv ve nešrijat Mudirlugu u Ankari.

[82] H. Hasandedić, *Tabačica*, Ovdje je donesen prijepis i kratak prijevod Išerlića vakufname.

[83] AVPM, akt broj 76/1910.

[84] AVPM, akt broj 44/1893.

Koncem turske uprave ovu je džamiju vlastitim sredstvima opravio i iznutra prebojio Arif Kajtaz. Služila je svojoj namjeni sve do 1948. godine, kada je definitivno zatvorena.

Na ovoj džamiji su 1954. godine izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi, a u 1975. godini je prezidana njena munara od šerefe. [*U ratu 1992-95. godine džamija je stradala, a popravljena je 2000. godine. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

12. HADŽI MEMIJE CERNICE DŽAMIJA

U mahali Cernici postoji samo jedna džamija s kamenom munarom koja je situirana na uglu Adema Buća i Hadžiomerovića ulice. Zadužbina je Memije Cernice koji je rodom iz Cernice kod hercegovačkog grada Ključa. On je živio u Mostaru u drugoj polovini 16. stoljeća i bio je po zanimanju kožar (tabak).[85] Njegovi potomci spominju se ovdje sve do konca 17. stoljeća, kada im se u izvorima gubi spomen. Četvrt Cernica dobila je svoj naziv po ovom vakifu.

Ne zna se tačno kada je ova džamija sagrađena jer na njoj nema natpisa ali, najvjerovatnije, to je bilo prije 1600. godine. Pošto se opet nije sačuvala vakufnama, ne zna se ni šta je vakif uvakufio za njeno izdržavanje. Godine 1889. ovaj vakuf imao je u svome posjedu 2 kuće, 5 voćnjaka, dućan i 5 harema.

Mahmut Arpadžić u svojoj vakufnami iz 1871. godine odredio je da se iz prihoda njegovog vakufa kupuje svake godine šest mukava za ovu džamiju.[86]

Članovi porodice Hadžiomerovića su ranije vršili neke funkcije u ovoj džamiji pa je zato poznata i pod imenom Hadžiomerovića džamija. [*U ratu 1992-95. godine džamija je stradala, a popravljena je 1997. godine. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

[85] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 97.

[86] ATAH, AT 1/46.

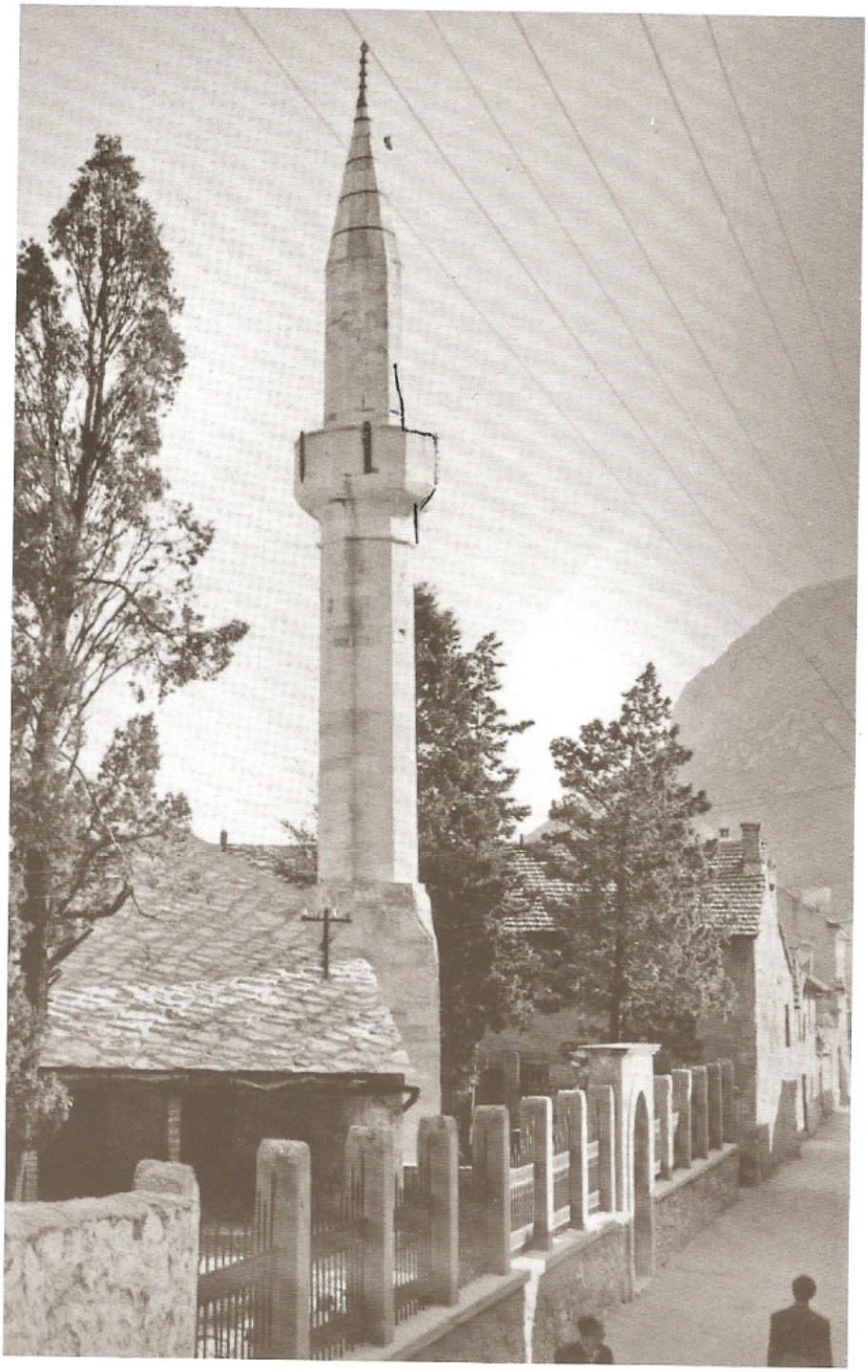

Hadži Memije Cernice džamija

13. HADŽI ALI-BEGA LAFE DŽAMIJA

U Zahumu, na uglu ulicâ Matije Gupca i Petra Drapšina (Raskršću), nalazi se džamija s kamenom munarom koju je prije 1631. godine sagradio Alija Lafo. Prema narodnom predanju, on potječe iz stare mostarske porodice Bakamovića, a nadimak Lafo dobio je po tome što je mnogo i glasno pričao (lafo, lafozan = govorljiv, brbljiv).

Džamija je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Uz desni zid joj je prigrađena kamena munara, sada visoka oko 15 metara. Noću 26. januara 1929. godine udario je grom u munaru i srušio je do šerefe.[87] Srušeni dio je kasnije prezidan ali je munara ostala nešto kraća pa sada neskladno djeluje s masom džamije. Nije se sačuvala vakufnama ove džamije pa ne znamo šta je vakif ostavio za njeno izdržavanje.

Alija Brkan, kći Abdulmuminova, iz Miljkovića kod Mostara, uvakufila je 1846. godine dva vinograda i 265 groša i odredila da se prihod od vinograda i novca datog na kamate troši ovako:

- da se svake godine kupuje jedna mukava za hadži Ali-bega Lafe džamiju, i
- da se imamu spomenute džamije daje godišnje po deset groša.[88]

Ahmed Kotlo, sin Mustafin, uvakufio je 1864. godine 2. 500 akči i odredio da ih mutevelija daje na kamate i prihod troši za potrebe ove džamije, česme i dva harema uz nju.[89]

Mahmut Huseđinović oporučio je 1890. godine tri zlatna napoleona, a Mustafa Ćemalović 120 forinti za potrebe ove džamije. Salih Džampo palio je za života jedan kandilj na munari ove džamije.[90] [*Džamija je srušena u ratu 1992-95. godine i do danas (2005.g.) nije obnovljena.*]

[87] AVPM, akt broj 177/1929.

[88] H. Hasandedić, Katalog, str. 26.

[89] OZPHF, AT XX/1031.

[90] AVPM, akt broj 140/1892.

Hadži Ali-bega Lafe džamija

14. BABA BEŠIROVA DŽAMIJA

Ova džamija se nalazi na krajnjoj zapadnoj periferiji Mostara (Balinovcu), na mjestu gdje se ukrštavaju ulice Braće Bošnjića i Dalmatinska. Građena je od lomljenog kamena i ima uz desni zid prigrađenu kamenu munaru visoku oko 26 metara. Sagrađena je prije 1631. godine jer se u mostarskom sidžilu iz ove godine spominje u Mostaru Baba Beširova mahala. U pristupačnim izvorima nema nikakva spomena vakifu ove džamije, pa se ne zna šta je ostavio za njeno izdržavanje. Priča se da je bio brat vakifa Alije Lafe i da se prezivao Bakamović.

Ova je džamija tokom vremena više puta popravljana. Ibrahim Ribica je 1934. godine izmijenio vlastitim sredstvima potpuno dotrajali krov ove džamije i izvršio na njoj neke druge manje opravke.[91]

Derviš Muhamed Bakamović uvakufio je 1838. godine kuću i četiri dućana u Ćejvan-ćehajinoj mahali za potrebe ove džamije.[92]

Ibrahim Temim, sin Alijin, uvakufio je 1902. godine kuću i uz nju bašču na Balinovcu i odredio da se prihod od njih troši za potrebe ove džamije.[93]

Abdulah Bakamović, sin Abdulahov, oporučio je 1908. godine 200 kruna i odredio da se jedna polovina da imamu, a druga mujezinu Baba Beširove džamije.[94] [*Džamija je u ratu 1993. godine potpuno srušena i 2003. godine je obnovljena. Danas se u njoj obavljaju namazi.*]

[91] AVPM, akt broj 261/1934.

[92] OZPHF, AT IV/191.

[93] AVPM, akt broj 430/1903.

[94] AVPM, akt broj 87/1908.

Baba Beširova džamija

NESTALE DŽAMIJE

Pored naprijed navedenih 14 džamija koje i danas postoje, na području grada su se ranije nalazile još i slijedeće džamije:
[*Iz popisa nestalih džamija, u međuvremenu, obnovljene su dvije i to: Nezir-agina na Jusovini i Tere hadži Jahjatova na Carini.*]

I. SINAN-PAŠINA DŽAMIJA

Prvu džamiju u Mostaru sagradio je hercegovački sandžak-beg Sinan (1474-1475.), 878. godine po Hidžri (1474.) godine.[95] Bila je locirana na Mejdanu (Trgu 1. maja) nedaleko od lijeve obale Neretve, i oko 300 metara sjeverno od Starog mosta. Poznata je pod imenom Atik (stara) džamija, a taj naziv nam jasno govori da je ona bila prva džamija sagrađena na mostarskom području.

Kasnije je ovu džamiju prepravio, i uz nju munaru sagradio, drugi hercegovački sandžak-beg Sinan Borovinić (1504-1507.) godine. Više ulaznih vrata džamije bila je u jednu ploču slabim pismom uklesana hidžretska godina 913. Sinan Borovinić je 913. godine po Hidžri (1507/8.) godine prepravio i proširio džamiju koju je 1474. godine sagradio njegov imenjak i prvi hercegovački sandžak-beg Sinan.[96]

Iz najstarijeg katastarskog deftera Hercegovine saznajemo da je Mostar 1477. godine imao, između ostalog, i jednog imama, tj. glavnog službenika džamije.[97] I ovaj podatak jasno govori da je ovdje prije 1477. godine morala postojati kakva-takva džamija koja je služila potrebama turskih vojnika, službenika i islamiziranih domaćih stanovnika.

Prvi spomen ovoj džamiji nalazimo u vakufnami Murata sina Abdurahmanova, iz 1572. godine.[98] U toj vakufnami vakif je izričito

[95] E.Čelebi, *Putopis*, str. 466; Hivzija Hasandedić, *Sinan-pašina džamija u Mostaru*, POF, XII-XIII, Sarajevo 1965., str. 259-264.

[96] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 95.

[97] N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, str. 135.

[98] Ova vakufnama se nalazi na kraju sveske u kojoj je napisana Karađoz-begova vakufnama. Ko je bio ovaj Murat za sada se ne zna.

Sinan-pašina džamija

odredio da se daje godišnje po 400 akči hatibu Sinan-pašine džamije šejhu Veliji, koji je za to dužan svaki dan učiti za dušu Muratove djece i žene mu Hume. Iz vakufname Derviš-paše Bajezidagića saznajemo da je 1593. godine hatib ove džamije bio neki Mahmud. Među potpisnicima vakufname Ahmeda Lakišića nalazi se i Muhamed, mujezin Sinan-pašine džamije.

Ova je džamija predstavljala vrijedan spomenik islamske sakralne arhitekture u Mostaru. Bila je građena od tesanog kamena i pokrivena pločom. Imala je visoku kamenu munaru u koju se ulazilo sa sofa, i slovila kao najprostranija džamija u Mostaru. Predanje kaže da je drvena građa za ovu džamiju sječena u Ričini.[99] Više puta je popravljana, a temeljito je adaptirana 1906. godine, kada je s nje skinut krov i postavljen novi. Značajna je, što je bila jedna od nekoliko najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini. Srušena je koncem 1949. godine.

[99] L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 13.

www.BosnaHistorija.com

2. HADŽI BALIJINA DŽAMIJA

Na praznom platou između ulicâ Braće Čišića, Braće Šarića i Sirkina sokaka u Brankovcu postojala je do ljeta 1950. godine jedna džamija s kamenom munarom koju je nešto prije 1612. godine sagradio Balija, sin Muhamedov.[100]

Prvobitno je bila bez munare (mesdžid), što se razumije iz vakufname koja se sačuvala u originalu. Godine 1891. prezidana je munara od šerefe i popravljen krov na džamiji.[101]

O porijeklu i životu ovog vakifa znamo malo. Njegova vakufnama pruža nam nešto podataka o članovima njegove uže porodice i iscrpne podatke o zadužbinama koje je osnovao i uvakufio. Po svoj prilici, od ovog vakifa vuku svoje porijeklo članovi mostarske porodice Balića.

Džamija je u početku imala slijedeće službenike:

- imama i mualima (jedno lice), sa 12 akči plate dnevno;
- mujezina i kajima (jedno lice), sa 7 akči plate dnevno.

Iz vakufname saznajemo da je Balija sagradio slijedeće zadužbine u Hercegovini: džamiju i mekteb u Mostaru, dva mosta na Neretvi - u Konjicu i Glavatičevu, karavan-saraj na Borcima više Konjica i čatrnju na Rujištu u Zijemljima. Iz sredstava ovog vakufa sagrađena je u prvoj polovini prošlog stoljeća jedna medresa spram džamije.

Za izdržavanje navedenih zadužbina vakif je uvakufio devet dućana u Mostaru i 300.000 akči u gotovom. Ovom vakufu je nekad pripadao čitav onaj veliki prostor koji se proteže od džamije do iznad pravoslavnog groblja više stare pravoslavne crkve.[102] Godine 1889. ovaj vakuf je držao u posjedu dvije kuće, tri dućana, voćnjak i harem. Džamija je srušena 1950. godine.

3. HAFIZ-HODŽINA DŽAMIJA

Ova je džamija bila locirana u Brankovcu, na uglu ulicâ Maršala Tita i Riste Milićevića (Temimove). Predstavljala je vrijedan

[100] Hivzija Hasandedić, *Zadužbine hadži Balije, sina Muhamedova u Hercegovini*, Almanah sa prilogom takvima za 1387/88. godinu, Sarajevo, 1967., str. 136-139.

[101] AVPM, akt broj 119/1891.

[102] Mostarski sidžil broj 2, list 56a.

Hafiz-hodžina džamija, munara

spomenik sakralne arhitekture i imala je uza se visoku, stalaktitima ukrašenu kamenu munaru i šadrvan u dvorištu.

Zadužbina je nekog Hafiza o kome znamo samo toliko da je bio učen i bogat čovjek. Džamija je sagrađena prije 1631. godine, što se može utvrditi na temelju sidžila mostarskog kadije iz te godine, u kome se spominje Hafizova mahala.

Mehmed Bešlija, sin Smailov, odredio je u svojoj vakufnami iz 1794. godine da se iz sredstava njegovog vakufa kupuje svake godine jedna mukava od dva "grošluka" za Hafiz hodžinu džamiju.[103]

Nije se sačuvala vakufnama ove džamije, pa se ne zna šta je vakif uvakufio za njeno izdržavanje. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u posjedu tri dućana i harem.

Munara ove džamije prenesena je 1932. godine u Čapljinu i postavljena uz tamošnju džamiju. Ranije Vakufsko povjerenstvo u Mostaru sagradilo je na njenim temeljima lijepu jednokatnicu u kojoj su danas smještene kancelarije jedne ustanove. [*Danas se ova ugaona jednokatnica opravlja i u njoj su poslovni sadržaji.*]

4. HUSEIN-HODŽINA DŽAMIJA

Gornjim imenom nazivana je džamija koja se do 1947. godine nalazila na uglu ulicâ Maršala Tita i Huse Maslića, spram zgrade stare opštine. Imala je oko 15 metara visoku kamenu munaru i čatrnju u dvorištu. Sagrađena je prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Hasana Sevrije, gdje se prvi put spominje u Mostaru Husein hodžina mahala.

O osnivaču ove džamije znamo samo da je bio učen i bogat čovjek. Vakif Ahmed, sin Ferhatov, odredio je u svojoj vakufnami iz 1620. godine da se imamu ove džamije plaćaju dnevno po dvije akče.

Prema narodnom predanju, ovu je džamiju sagradio neki predak mostarske porodice Momića. Bila je poznata pod imenom Ćišića džamija, po Ćišićima koji su u prošlom stoljeću vršili imamsku dužnost u njoj.

Džamija je mnogo oštećena u toku Drugog svjetskog rata, kada je okupatorima služila za skladište, a jedno vrijeme i kao konjušnica. Srušena je u proljeće 1947. godine.

[103] JAZU, dokument broj 523.

5. FATIME-KADUN DŽAMIJA

Na uglu ulicâ Maršala Tita i Kazazića na Carini nalazila se do 1947. godine jedna prostrana džamija s četvrtastom kamenom munarom koja je bila poznata pod imenom Fatime-kadun džamija. Zadužbina je Fatime Šarić, po predanju iste one kadune koja je u Mostaru sagradila sahat-kulu i mekteb. Džamija je sagrađena prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Ahmeda, sina Ferhatova, gdje vakif, između ostalog, određuje da se imamu Fatime-kadun džamije plaćaju po dvije akče dnevno.[104]

Mustafa, sin Turhanov, svojom vakufnamom iz 1650. godine određuje da se imamu i mujezinu ove džamije plaća dnevno po jedna akča. Dalje određuje da se svake godine kupuju u noći "berat" po dvije mukave od po šest osmanlijskih oka, i da se onome ko ih bude palio plaća godišnje po 50 akči.[105]

Ova je džamije bila poznata pod imenom Kazazića džamija, po Kazazićima koji su u ovom vakufu vršili neke funkcije. Džamija je srušena u ljeto 1947. godine.

Fatime-kadun džamija

[104] OZPHF, AT XIX/949.

[105] Hasan Nametak, *Fatime-kadun džamija u Mostaru,* Kalendar Narodne uzdanice, Sarajevo, 1938. VI, str. 46-48; JAZU, rukopis 204, str. 20-46.

6. MEMI-HODŽINA DŽAMIJA

Između ulicâ Mladena Balorde i Braće Krpo na Carini nalazila se do 1951. godine jedna džamija s niskom kamenom munarom koja je bila poznata pod imenom Memi hodžina džamija.

O njenom osnivaču ne znamo ništa jer se nije sačuvala vakufnama, a u pristupačnim izvorima nema nikakva spomena vakifu i vakufu ove džamije.

Džamija je sagrađena prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Ahmeda, sina Ferhatova, gdje vakif određuje da se imamu ove džamije plaćaju po dvije akče dnevno.[106]

Ova je džamija temeljito popravljena 1137. godine po Hidžri (1724.) godine i na tu adaptaciju utrošeno je 2.216 akči.[107] Imamsku dužnost u ovoj džamiji vršili su članovi porodice Kurt , pa je zato bila poznata pod imenom Kurtova džamija.

Godine 1889. ovaj vakuf je imao u posjedu jednu kuću, tri dućana i harem. Džamija je srušena 1951. godine i na njenim temeljima je sagrađena samoposluga. [*Samoposluga je stradala u ratu 1992-95. godine i nakon rata na istom mjestu je sagrađena 1998. godine medicinska ambulanta na Carini.*]

7. MEHMED-ĆEHAJINA DŽAMIJA

Ova je džamija bila locirana uza samu lijevu obalu Neretve, oko 200 metara sjeverno od Musale i hotela "Neretva". Imala je uza se lijepu i visoku kamenu munaru i po nekom Sinanoviću, koji je u njoj vršio imamsku dužnost, bila je poznata još i pod imenom Sinanovića džamija.

Sagrađena je u drugoj polovini 16. stoljeća a zadužbina je nekog Mehmeda koji je u svoje doba zauzimao visok položaj u ondašnjoj državnoj upravi Hercegovine. Ovo saznajemo iz vakufname Derviš-paše Bajezidagića iz 1593. godine, gdje je osnivač ove džamije potpisan kao svjedok.

Godine 1889. vakuf ove džamije imao je u posjedu vrt, dućan i livadu na Mostarskom blatu. Džamija je srušena 1951. godine i na njenim temeljima je sagrađena stambena zgrada.

---

[106] OZPHF, AT XIX/949.

[107] Defter vakufskih kredita 1705. do 1780. godine (nalazi se kod pisca ovih redaka).

8. TERE HADŽI JAHJATOVA DŽAMIJA

Gornjim imenom nazivana je džamija locirana u najsjevernijem dijelu Carine, na uglu ulicâ Mladena Balorde i Hilme Hakala. To je bila prostrana građevina od tesanog kamena uz koju se nalazila oko 20 metara visoka kamena munara.

Podigao ju je neki Tere Jahja prije 1620. godine, što saznajemo iz vakufname Ahmeda, sina Ferhatova, gdje vakif određuje da se imamu ove džamije plaćaju po dvije akče dnevno.[108] O ovom vakifu i njegovom vakufu nema u pristupačnim izvorima više nikakvih podataka.

Džamija je temeljito opravljena 1867. godine kada je na njenu adaptaciju utrošeno 3.570 groša.[109] Služila je povremeno svojoj namjeni sve do 1950. godine, kada je konačno zatvorena. Kasnije je jedno vrijeme služila kao skladište. Izgorjela je 30. decembra 1954. godine. Munara joj je 1962. godine prenesena u Potoke kod Mostara i podignuta uz tamošnji Karađoz-begov mesdžid.

Godine 1889. vakuf ove džamije imao je u posjedu dva pašnjaka, njivu i dva harema, na kojima je sagrađena nova željeznička stanica. [*Džamija je obnovljena 2002. godine.*]

9. AHMED-EFENDIJE KOTLE DŽAMIJA

U najjužnijem dijelu mahale Luka, u Tekiji ulici, nalazila se do 1959. godine jedna džamija s kamenom munarom i ruševine četiri zida. Zadužbina je Ahmeda Kotle, što saznajemo iz sidžila mostarskog kadije gdje se niže Šarića mahale spominje mahala Ahmeda Kotle.[110] Bila je poznata pod imenom Čelebića džamija, po Čelebićima koji su u njoj vršili neku funkciju.

Sagrađena je prije 1760. godine, što se može utvrditi na temelju naprijed spomenutog sidžila mostarskog kadije. Uz munaru ove džamije nalazio se mezar s nišanima u kome su bili sahranjeni zemni ostaci Fatime, kćeri vakifa (sahib al-hajrat) Ahmeda.

---

[108] OZPHF, AT XIX/949.

[109] ATAH, AT 9/416.

[110] Sidžil mostarskog kadiji broj 5, str. 57.

Ahmed-efendije Kotle džamija

Ova je džamija zatvorena 1934. a srušena 1942. godine. Munara joj je 1959. godine prenesena u Rečice (opština Čapljina) i podignuta uz tamošnji mesdžid.

Godine 1889. vakuf ove džamije imao je u posjedu jednu kuću i tri vrta. Na ruševinama ove džamije sagrađena je poslije 1960. godine stambena zgrada.

10. NEZIR-AGINA DŽAMIJA

Nezir-agina džamija ili džamija na Spilama (Šemovcu) bila je situirana na jednom platou poviše Krive ćuprije i nedaleko od Starog mosta. Ovaj lokalitet dominira donjim dijelom radoboljske doline, i ubraja se među najromantičnije predjele starog dijela Mostara.

Džamija je imala tlocrtno rješenje i dimenzije kao džamija Derviš-paše Bajezidagića u Podhumu. Za osnovicu je imala kvadrat sa stranicom 10,20 m, a zidovi su joj bili široki 1,05. Bila je građena od tesanog kamena i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom. Imala je predvorje (hajat) sa sofama dugo 4,40 m a široko 9,40 m koje su držali 12 drvenih stupova. U zidu od vrata imala je dva, a u ostala tri zida po četiri na ćemer građena prozora. Uz desni zid joj je bila prigrađena kamena munara visoka oko 22 metra.[111]

O Neziru, osnivaču ove džamije, ne zna se ništa pouzdano jer mu u pristupačnim izvorima nema nikakvih spomena. Pošto se nije sačuvala vakufnama, ne zna se ni šta je vakif ostavio za izdržavanje džamije, možda, mekteb uz nju. Sagrađena je u drugoj polovini 16. stoljeća i smatra se najstarijom džamijom na desnoj obali Neretve.

Vakif je, prema narodnom predanju, bio zet mostarskog vakifa Nesuh-age Vučjakovića. On je, zacijelo bio bogat čovjek, i po nazivu aga može se zaključiti da je bio u nekoj službi. Živio je u drugoj polovini 16. stoljeća i stanovao na Šemovcu, gdje mu se i džamija nalazi. Potječe iz neke ugledne porodice koja je polovinom 16. stoljeća ovdje stanovala.

Da je Nezir u svoje doba bio ugledna i istaknuta ličnost u Mostaru, kazuje i narodna predaja: Neki uskok iz Kotara zakleo se da će otići u Mostar, uhvatiti Nezirovu Fatu i uzeti je za ženu. Što je

[111] AVPM, akt broj 306/1911.

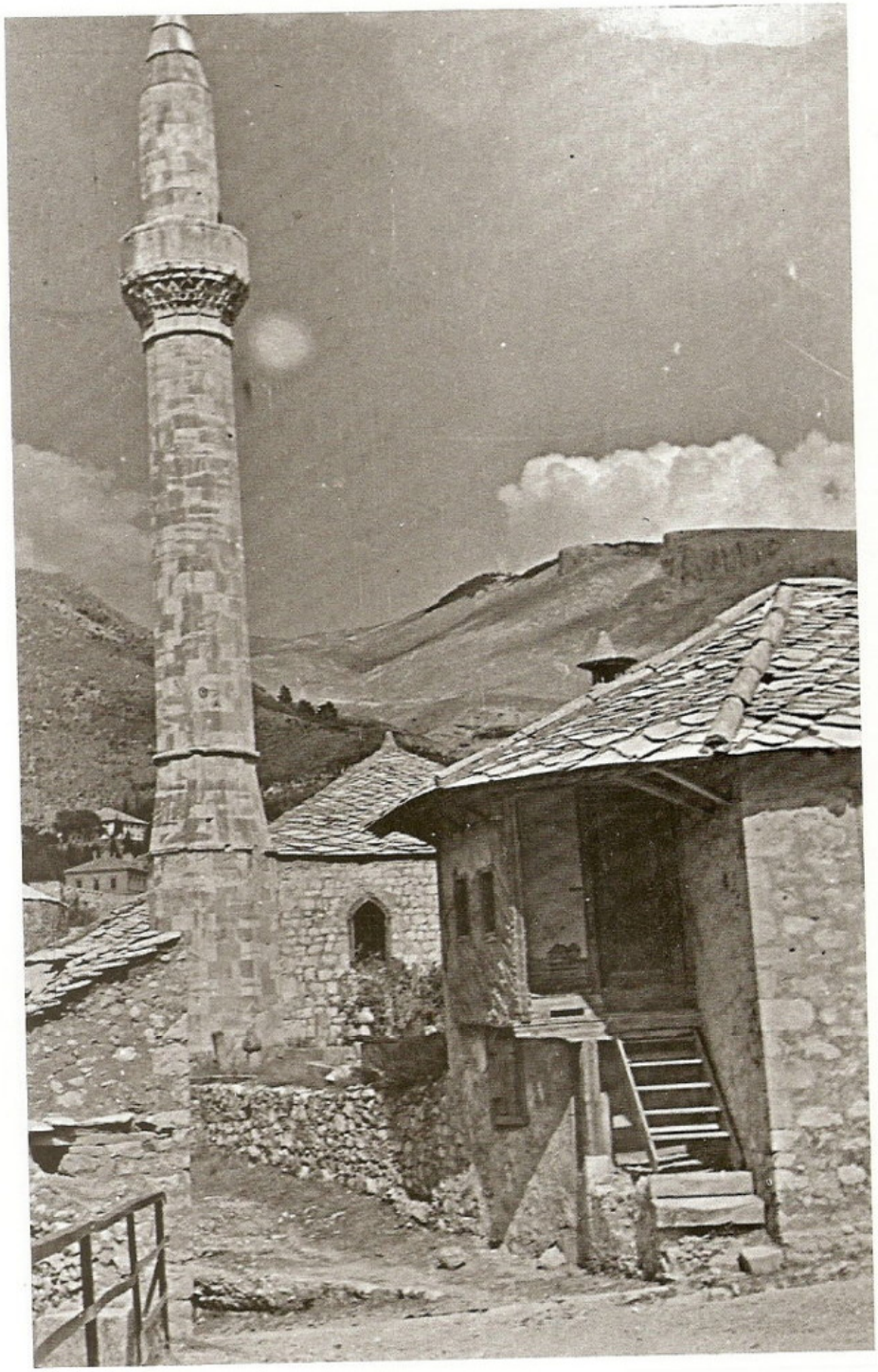

Nezir-agina džamija

naumio, to je i učinio. Došao je na konju u Mostar, i kad je Fata bila pošla da donese vode s Halebinovca, uhvatio ju je negdje na ulici, bacio za se na konja i počeo s njom bježati. Za njim je poslana potjera koja ga je na Sretnicama sustigla, Fatu oslobodila, a njega dovela u Mostar i stavila u zatvor. Kad je za ovo čula njegova majka, odmah je u Mostar došla i sina otkupila za bocu dukata. Pri povratku mati je rekla sinu da je prevarila Ali-kapetana, koji ga je uhvatio i zasužnjio, jer mu nije dala bocu dukata nego čandrljina, samo su na vrhu bila dva-tri dukata. Sin je, zbog ove prevare, majku prekorio i odmah se vratio u zatvor obavijestivši Ali-kapetana da ga je njegova majka prevarila i da mu je mjesto, dukata dala čandrljine. Tada ga je Ali-kapetan bez otkupa pustio na slobodu, pošto se uvjerio da je uskok pošten čovjek.[112]

Ova predaja u kojoj, možda, ima nešto istine jasno nam kazuje da je Nezirova Fata bila u svoje doba na glasu sa svoje ljepote, dobrog soja ili nečeg drugog. Sigurno je da se ona nekom osobinom isticala među ostalim mostarskim djevojkama, zbog čega je bila poznata i van rodnog mjesta Mostara.

Po drugoj verziji ovog predanja, Nezir je svoju džamiju sagradio novcem dobivenim za otkup od porodice nekog uskoka koga je u jednom boju bio zarobio. Jedno predanje, opet, kaže da je Nezir, čim je džamiju sagradio, odmah na tajanstven način nestao i da se nije više nikad nigdje živ pojavio.

Nefisa Metilj, kći Huseinova, odredila je u svojoj vakufnami iz 1771. godine da se svake godine kupuje po jedna mukava od pet oka za ovu džamiju.[113]

Alija Agić, sin Mehmedov, uvakufio je 1782. godine jedan dućan u Mostaru i odredio da se prihod od njega ovako troši:

- imamu Nezir-agine džamije godišnje 960 akči;
- mujezinu iste dnevno po jedna akča, i
- za rasvjetu džamije godišnje 360 akči.[114]

Mehmed Efica je uvakufio početkom prošlog stoljeća [*početkom 19. stoljeća*] jedan dućan u Kuluk ulici kod Kujundžiluka. Od 1812. do 1814. godine ovaj je dućan držao pod zakup pekar, Krsto.[115]

---

[112] Hasan Nametak, *Dva dobrotvora u Mostaru*, Kalendar Narodne uzdanice, X, Sarajevo, 1942., str. 68-71.

[113] ATAH, AT 3/128.

[114] Sidžil vakufnama, sv. II, str. 222, red. br. 937 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci; AVPM, akt broj 187/1896.

[115] ATAH, AT 6/277.

Munara joj je 1934. godine prenesena u Jablanicu i ozidana uz tamošnji mesdžid. Do 1955. godine vidjeli su joj se temelji i nekoliko lijepih nišana koji su se nalazili u haremu oko nje. Danas od svega toga nema ništa.

Evlija Čelebija je donio hronogram gradnje Defterdar-pašine džamije, za koju veli da se nalazila pod Kazaskom čaršijom (bivša Sahat-kula, sada Braće Bajata ulica) i da je sagrađena 1017. godine po Hidžri (1608.) godine.[119] Ovoj džamiji nema spomena u pristupačnim izvorima i ne zna se kada je prestala služiti svojoj namjeni i kada je srušena.

Iz jednog hronograma saznajemo da je neki Šejh-efendija sagradio 1023. godine po Hidžri (1614) godine jednu džamiju u Mostaru.[120] Pošto tu nije navedeno njegovo ime, ne može se tačno utvrditi da li se hronogram odnosi na jednu od 25 naprijed spomenutih džamija ili na neku drugu koja je davno srušena.

B. MESDŽIDI

Mesdžidom se kod nas naziva džamija bez munare a obično i bez minbera. To su bile islamske mahalske bogomolje u kojima se nisu obavljale džume i bajrami.

Koliko se zna, u Mostaru je sagrađeno u svemu 11 mesdžida, od kojih su četiri: Kanber-agin, Bajezid-hodžin, hadži Valijin i Kotlin, imali uza se munare, a ostali su bili bez njih. Munarice su minijaturne kamene munare sagrađene redovno uz ulicu i po nekoliko metara udaljene od mesdžida. Na oko dva metra uzdignutom podijumu do koga spolja vode kamene stepenice, izgrađen je od kamenih ploča toranj sa čunastim završetkom i otvorima na četiri strane kroz koje gleda mujezin kad uči ezan. Mesdžidi su niske prizemne građevine bez ikakvih vanjskih i unutarnjih dekoracija.

Do naših dana održalo se u prilično dobrom stanju šest mesdžida, dok ih je pet porušeno. Ovdje ćemo govoriti o svakom ukratko i pojedinačno. [*Danas u Mostaru postoji u potpuno zdravom stanju samo jedan mesdžid.*]

[119] E. Čelebi, *Putopis*, str. 465.

[120] H. Hasandedić, Katalog, str. 53.

I. SULTAN SELIMA JAVUZA MESDŽID

Za vlade sultana Selima I (1512-1520.) podignut je u Mostaru, neposredno uz Stari most i lijevu obalu Neretve, jedan mesdžid na ime spomenutog sultana. Mesdžid je sagrađen na mjestu gdje su udareni prvi temelji Mostaru i služio je prvenstveno kao bogomolja vojnicima koji su stražarili u kulama oko Starog mosta.

Kako je izgledala prvobitna zgrada ovog mesdžida i koje je godine sagrađena, tačno se ne zna. Objekt je više puta prepravljan pa je stoga izgubio gotovo sve od svoga prvobitnog izgleda. Posljednji put je temeljito popravljen 1882. godine, što saznajemo iz natpisa koji je bio uklesan u jednu ploču iznad ulaznih vrata.[121]

Posmatran s historijske strane, mesdžid ima velik značaj jer se nalazi u sastavu aglomeracije Starog mosta, gdje su udareni prvi temelji Mostaru. Most je dugo vremena služio kao munara ove džamije i s njegovog vrha se učio ezan. Značaj njegov je i u tome što on danas važi kao najstariji spomenik islamske sakralne arhitekture u Hercegovini. Od njega je bila starija jedino Sinan-pašina džamija, koja je srušena 1949. godine.

U najstarijem katastarskom defteru Hercegovine, iz 1477. godine, pominju se dva imama u tvrđavi Mostar: Alija i Ibrahim Halifa. Oni su za vršenje ove dužnosti uživali: prvi jednu baštinu u Knešpolju, a drugi jedan timar u Dobrču.[122] Imamsku dužnost u ovom mesdžidu vršio je 1520. godine Alijudin i uživao timar od 2.200 akči u Knešpolju.[123] Sve ovo jasno govori da je prije izgradnje sultan Selimovog mesdžida ovdje postojala jedna prostorija koja je služila za bogomolju.

U Derviš-pašinoj vakufnami iz 1593. godine ovaj se mesdžid naziva "Emirova" (vladareva) džamija. On je zaista bio jedina džamija u Mostaru koja je sagrađena na ime jednog vladara (poznata je još pod imenom "Careva džamija") i koja se sve do konca prošlog stoljeća izdržavala iz državnih sredstava.

Evlija Čelebija navodi da je ovaj mesdžid sagradio sultan Sulejman.[124] Mesdžid je zaista sagrađen za vlade sultana Selima I jer se on u svim izvorima naziva "sultan Selim Javuzov mesdžid".

---

[121] Ova ploča se nalazi u Muzeju Hercegovine. [*Ploča je prije posljednjeg rata vraćena na mesdžid. Stradala je u ratu kad i mesdžid.*]

[122] Ahmed S. Aličić, *Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću*, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, sv. XXIV, Etnologija, Sarajevo, 1970., str. 106 i 109.

[123] Tapu tahrir defter broj 91 str. 162, u Arhivu Predsjedništva vlade u Istambulu.

[124] E. Čelebi, *Putopis*, str. 465.

Ovaj mesdžid nije imao nikakvog vakufa nego se izdržavao iz sredstava koja je dobijao od države. Za plaćanje njegovih službenika određeno je bilo da se ubire desetina od četiri sela u mostarskom okrugu: desetina od Dobrča pripadala je imamu, desetina od Hrasna mujezinu, desetina od Pologa ferašu, i desetina od Vihovića kajimu. Za vrijeme turske uprave država je opravljala ovaj mesdžid a to je kasnije činila i austrougarska uprava i davala je imamu po 270 forinti plaće godišnje.[125] Zatvoren je 1932. godine.

Postojala je namjera da se ovdje podigne jedna impozantna džamija s kupolom i visokom kamenom munarom. Izrađen je i plan ove džamije iz kojeg se vidi da bi ovako izgledala: u tlocrtu bi imala oblik kvadrata sa stranicom 8,10 m, bila bi pod kupolom i imala bi tri kupole nad predvorjem i uz desni zid kamenu munaru visoku 25 metara.[126] Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu doznačila je svojim aktom broj 75 959/I od 13. maja 1902. godine iznos od 7.500 kruna "za preinačavanje sultan Selimove džamije kraj Starog mosta i prema planu izvesti".[127] Ne zna se zašto do navedene izgradnje džamije nije došlo, kao ni u što je doznačeni iznos utrošen.

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru izvršio je sve konzervatorsko-restauratorske radove na ovom objektu kao značajnom istorijskom spomeniku.[128] [*Mesdžid je u ratu 1992-95. godine stradao, a popravljen je 2004. godine i koristi se u izložbene svrhe. Natpisna ploča (tarih) iznad ulaza je obnovljena.*]

2. HADŽI HUSEINA KOTLE MESDŽID

Ovaj mesdžid se nalazi na Luci, na uglu ulice Maršala Tita i Čelebića. Ima istu arhitekturu kao i ostali mostarski mesdžidi, samo mu je krov iznutra sagrađen u imitaciji kupole. Kamena munarica sagrađena je uz cestu, desetak metara udaljeno od mesdžida.

---

[125] AVPM, akt broj 268/1899.

[126] Ovaj plan koji je 1900. godine izradio inž. Dragutin Kohle nalazi se u Arhivu Hercegovine.

[127] AVPM, akt bro 258/1903.

[128] Hivzija Hasandedić, *Sultan Selim Javuzov mesdžid u Mostaru*, Glasnik VIS-a, broj 1-2, Sarajevo, 1963., str. 60-62.

Hadži Huseina Kotle mesdžid

Podigao ga je Husein Kotlo prije 1651. godine, što saznajemo iz sidžila mostarskog kadije u kome se navodi da je 1651. godine postojala u Mostaru, između Kanber-agine i Šarića mahale, hadži Huseina Kotle mahala.[129] U nekim izvorima ovaj mesdžid se naziva "Selva džamija", ali nam je porijeklo naziva nepoznato.[130]

Iznad dućana stare Kalhane nalazila se kafana koja je bila vlasništvo Kotlina vakufa. Kad je Mujaga Komadina srušio Kalhanu 1892. godine, isplatio je ovom vakufu 5.000 kruna na ime odštete.[131]

Imamsku dužnost u ovom mesdžidu vršili su više godina članovi porodice Riđanovića, pa je zato on bio poznat i pod imenom "Riđanovića mesdžid". Treba istaći da je ovo jedini mesdžid u Mostaru čija se munarica do danas sačuvala. Zatvoren je 1931. godine. [*Mesdžid je stradao u ratu 1992-95. godine i u takvom stanju je i danas (2005.g.)*]

3. JAHJA-HODŽIN ILI JAHJA ESFELOV MESDŽID

Jahja-hodžin mesdžid je prva i najstarija sakralna ustanova sagrađena na području Donje mahale. Lociran je između Čerkića i Buljkine ulice, nedaleko od desne obale Neretve. Sagradio ga je neki Jahja Esfel o kome znamo samo da je bio učen i, svakako, bogat čovjek.

Mesdžid je sagrađen prije 1620., što se može utvrditi na temelju vakufname Hasana Sevrije, gdje se navodi da je ovaj vakif podigao jednu džamiju u Jahja Esfelovoj mahali. Bio je poznat pod imenom "Smokvin" i "Nametkov" mesdžid, po Smokvama i Nametcima koji su u njemu vršili imamsku dužnost. [*Na mjestu mesdžida 1995. godine sagrađena je nova džamija većih dimenzija i sa munaricom prema ulici.*]

4. ZIRAIN (ARŠINOVIĆA) MESDŽID

Ovaj mesdžid se nalazi na početku Donje mahale (na Ogradi), nedaleko od mosta Mujage Komadine i desne obale Neretve. Građen je od lomljenog kamena vezanog krečom i pokriven pločom.

[129] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 3a.

[130] OZPHF, AT XXI/1016.

[131] AVPM, akt broj 537/1897. i 177/1929.

Mesdžid je zadužbina Ahmeda Ziraizade (Aršinovića) o kome ništa ne znamo. Sagrađen je prije 1651. godine, što se može utvrditi na temelju sidžila mostarskog kadije iz te godine, u kome se spominje Zirai Ahmed-agina mahala.[132] Ova mahala je nastala u prvoj polovini 17. stoljeća na prostoru oko mesdžida i po njegovu osnivaču dobila je ime. Ne zna se šta je vakif uvakufio za izdržavanje mesdžida jer se nije sačuvala vakufnama niti ikakav dokumenat koji išta o tome govori.

Porodica Aršinovića (Ziraizade) ubraja se među najstarije porodice u Mostaru. Ovdje je 1670. godine živio Hasan Ziraizade koji je potpisan kao svjedok na jednoj odluci mostarskog kadije.[133] Iz ove porodice potječe i pjesnik Ziraija koji je živio u 17. stoljeću i pjevao na turskom jeziku. Spomen mu nalazimo u jednom fragmentu antologije turske poezije iz 18. stoljeća koju je sastavio mostarski pjesnik Kudsija.[134]

Imamsku dužnost u ovom mesdžidu vršili su više godina članovi porodice Milavića pa je zato, sve dok je radio, bio poznat pod imenom "Milavića mesdžid". Na ovom objektu su 1977. godine izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi. [*Danas od mesdžida postoje samo četiri zida.*]

5. HADŽI SALIHA TEMIMA MESDŽID

U Ilićima, na krajnjoj zapadnoj periferiji Mostara, nalazi se mesdžid poznat pod imenom "Džamija na Babunu". Ime je dobio po mjestu na kome je sagrađen koje se naziva Babun.[135] On je jedini od 36 mostarskih džamija i mesdžida koji ne nosi naziv svoga osnivača.

Mesdžid je situiran na jednom malo uzdignutom platou nedaleko od potoka Babun i neposredno više ceste koja od Mostara vodi prema vrelu Radobolje. Bio je građen od lomljenog kamena i pokriven pločom. U toku Drugog svjetskog rata srušio mu se krov, tako da su od građevine bila ostala samo četiri razvaljena zida. Zgrada ovog mesdžida je temeljito obnovljena 1969. godine. Služi svojoj svrsi.

[132] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 53b.

[133] Isto, list 11a.

[134] Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973., str. 494.

[135] U prošla vremena stanovnici Mostara su u proljeće izlazili na Babun i teferičili. Mnogi su dolazili na vrelo Babun i kupali se u njemu jer su vjerovali da je njegova voda ljekovita.

Iz vakufname Saliha, sina Temimova, iz Mostara, saznajemo da je ovaj vakif sagradio jedan mesdžid u Mostaru, (ne stoji u kojoj mahali), prije 1676. godine i čatrnju i musluk uza nj.[136] Mišljenja smo da se ova vakufnama odnosi na spomenuti mesdžid jer su nam imena osnivača ostalih mostarskih mesdžida poznata.

Osnivaču ovog mesdžida nema pomena u pristupačnim izvorima. Otac mu Temim je, sigurno, rodonačelnik mostarske porodice Temima. On je bio u vojnoj službi i kao spahija uživao je timar u okolini Mostara. Iz izvora saznajemo da su Temimi imali ogromne posjede u Mostaru, Ilićima (ovdje se još nalazi njihova kula), Cimu, Vihovićima i timare u Posušju (čifluk Hasan-aga) i Imotskom.[137]

Po odredbi vakifa, mesdžid je u početku imao slijedeće službenike:

- imama, sa 11 akči plate dnevno;
- mujezina, sa 8 akči plate dnevno, i
- kajima, sa 2 akče plate dnevno.

[*Mesdžid je srušen u ratu 1993.g.*]

6. ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA MESDŽID

Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović-Stočanin (1833-1851.) podigao je, pored džamija u Stocu, Blagaju i na Buni, i jedan mesdžid na Luci u Mostaru, nedaleko od lijeve obale Neretve. Iz Ali-pašine vakufname saznajemo da je ovaj mesdžid sagrađen 1847. godine, kada su podignute i druge njegove zadužbine.[138] [*Danas Ali-pašin mesdžid više ne postoji.*]

[136] Hivzija Hasandedić, *Džamija hadži Saliha, sina Temimova, na Babunu u Mostaru*, Glasnik VIS-a, broj 9-10, Sarajevo, 1971., str. 487-489.

[137] OZPHF, AT III/150, AT IV/151, AT IV/174, AT IV/181.

[138] Sidžil vakufnama, sv. I, str. 135, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Imamsku dužnost u ovom mesdžidu vršili su od njegove izgradnje 1847. do zatvaranja 1925. godine članovi porodice Šehovića: Abdurahman Efganija, sin mu Muhamed, unuk Ibrahim i praunuk Salih (AVPM, akt broj 193/1925).

NESTALI MESDŽIDI

Pored prethodno navedenih šest, u Mostaru su postojali i ovi mesdžidi:

1. HADŽI AHMED-AGE KUDRIĆA (KANBER-AGIN) MESDŽID

Ovaj mesdžid je bio lociran na Luci, neposredno uz lijevu obalu Neretve i upravo na cesti koja vodi na most Mujage Komadine. Imao je uza se kamenu munaricu koja je, kako su mi pričali stari ljudi, bila arhitektonski ljepša od ostalih munarica.[139]

Sagradio ga je Ahmed Kudrić, sin Velijin, prije 1631. godine.[140] Po predanju, on je bio gutav (turski: kanbur) pa je zbog toga prozvan Kanber. Pod ovim nadimkom ostao je poznat među svijetom tako da mu se pravo ime, s vremenom, potpuno zaboravilo. Mesdžid i mahala u kojoj se on nalazio u izvorima se stalno spominju pod imenom Kanberovim.

Nije se sačuvala vakufnama ovog mesdžida, pa se ne zna šta je vakif ostavio za njegovo izdržavanje. Do 1915. godine vakuf ove džamije imao je u svome posjedu samo jedan dućan u Starom gradu. Po ustaljenom običaju, imam mesdžida ubirao je kiriju od dućana i bio dužan svake godine učiti Fatihu za duše vakifovog oca Velije, majke mu Merjeme i za vakifovu dušu. Zatvoren je 1913. a srušen 1916. godine.

2. ĆURČI AHMEDOV MESDŽID

U Bjelušinama, na krajnjoj istočnoj periferiji Mostara, vidjele su se do 1950. godine ruševine jednog starog mesdžida i čatrnje uza nj. Bio je građen od tesanog kamena i pokriven pločom. Podigao ga je u drugoj polovini 16. stoljeća neki Ahmed ćurčija uz čije je ime

[139] Hivzija Hasandedić, *Ahmed-age Kudrića (Kanber-agin) mesdžid u Mostaru*, Glasnik VIS-a, broj 1-2, Sarajevo, 1963., str. 60-62.

[140] AVPM, akt broj 895/1909.

vezan prvi i najstariji pomen ćurčijskog zanatstva u Mostaru.[141] O vakifu kao i njegovom vakufu nema u pristupačnim izvorima nikakva spomena.

Ovaj mesdžid je više puta popravljan a posljednji put je temeljito adaptiran 1873. godine, kada je na njegovu opravku utrošeno 1.500 groša.[142] Zatvoren je 1900., a 1951. godine sagrađena je na njegovim temeljima stambena zgrada.

3. BAJEZID-HODŽIN MESDŽID

Na uglu ulica Braće Šarića i Braće Bajata u Brankovcu postojao je do 1942. godine jedan mesdžid s kamenom munaricom i čatrnjom u dvorištu. Zadužbina je nekog Bajezida o kome ništa ne znamo. Sagrađen je prije 1612. godine, što se može utvrditi na temelju vakufname Balije, sina Muhamedova, gdje se navodi da je ovaj vakif sagradio 1612. godine jedan mesdžid u Bajezid-hodžinoj mahali u Brankovcu.

Mesdžid je bio građen od tesanog kamena i pokriven pločom. U njemu je bio sagrađen ćurs od kamena s kojeg su imami i mostarski alimi držali ženama predavanja. Posljednji put je temeljito opravljen 1892. godine, kada je na njemu izmijenjen krov i opravljena vrata i prozori.

Na ruševinama ovog mesdžida sagrađena je poslije 1960. godine stambena zgrada. Ostavljen je jedino dio prednjeg zida na kojem se vide mihrab i dva na ćemer građena prozora. [*Danas se s vana vidi samo prednji zid.*]

4. HADŽI VELIJIN MESDŽID

Ovaj mesdžid je bio lociran na uglu ulica Braće Lakišića i Knežića (Mrakove) u Mazoljicama. Imao je kamenu munaricu koja je bila sagrađena na jednom od ulice malo uzdignutom podijumu i čatrnju u dvorištu. Zadužbina je nekog Velije o kome ništa ne znamo.

[141] H. Kreševljaković, Mostar, str. 101.

[142] OZPHF, AT XIV/685.

Vakif je sagradio prije 1648. godine i jednu medresu koja je, vjerovatno, bila locirana u blizini mesdžida.[143] Na temelju ovog može se zaključiti da je i ovaj mesdžid sagrađen prije navedene godine. Srušen je 1950. godine i na njegovim temeljima je sagrađena stambena zgrada.

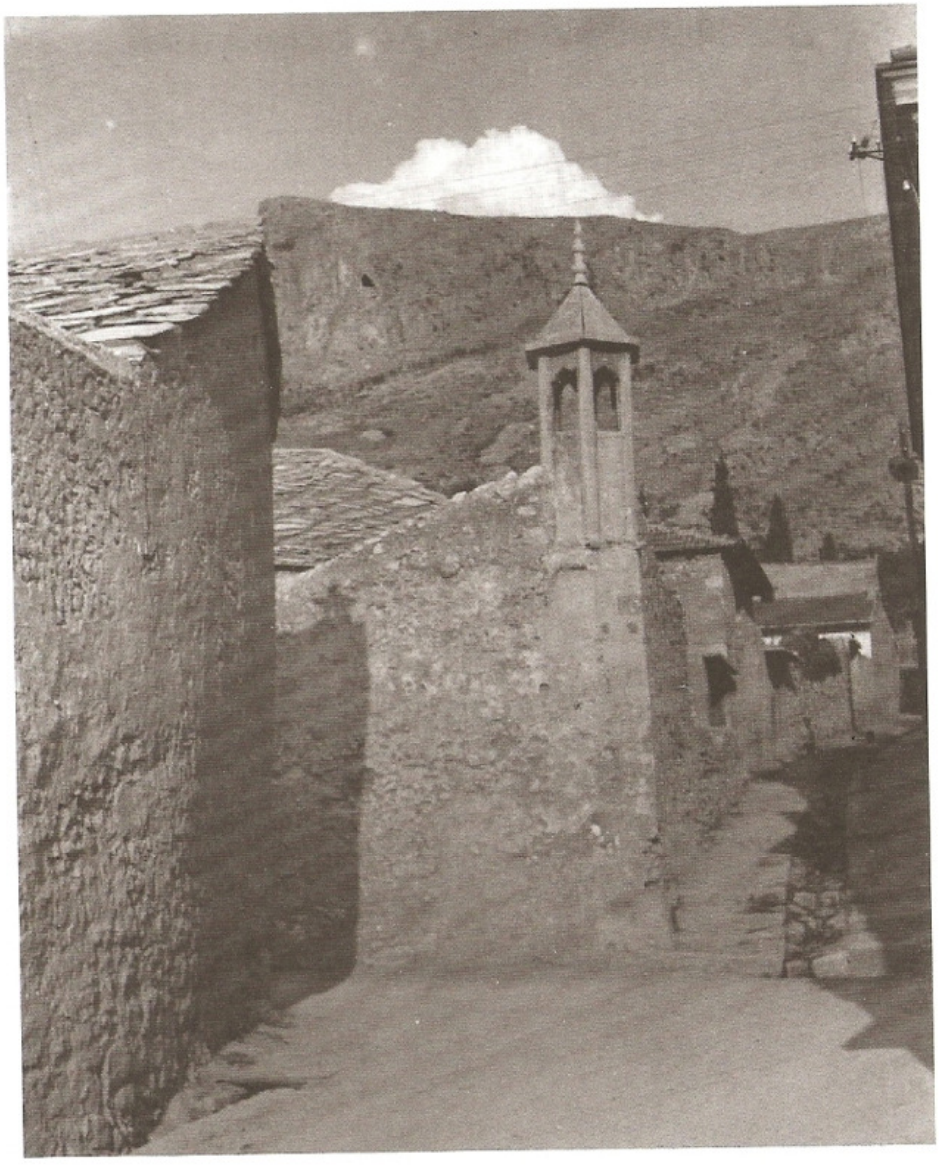

Hadži Velijin mesdžid

[143] Sidžil mostarskog kadije, broj 2, list 41b.

5. HADŽI IBRAHIMA ČEVRE MESDŽID

U najjužnijem dijelu Donje mahale, u Oručluku, vide se još ruševine jednog mesdžida koji je prije 1686. godine sagradio Ibrahim Čevro, trgovac iz Mostara.[144] Zgrada mu je bila malena i bez ikakvih arhitektonskih vrijednosti. Bila je građena od lomljenog kamena i pokrivena pločom.

Po odredbi vakifa, mesdžid je u početku imao slijedeće službenike:

- imama, sa 10 akči plate dnevno i
- mujezina, sa 8 akči plate dnevno.

Za izdržavanje mesdžida vakif je uvakufio 16 dućana u jednom redu, koje je sagradio na zemljištu Ćejvanovog vakufa u Priječkoj čaršiji. Uvakufio je još bašču iza ovih dućana koja graniči s rijekom Radoboljom i Mimarovića kućom.

Sve službe u ovom vakufu vršili su članovi porodice Čevra. Mesdžid je zatvoren 1942. a srušen 1969. godine. [*Danas je na tom mjestu uređen mali park.*]

Evlija Čelebija je posebno spomenuo samo hadži Ali-agin mesdžid, za koji veli da se nalazio spram Ahmet-efendijine česme i da je sagrađen 1016. godine po Hidžri (1607.) godine.[145] Svojom arhitekturom ili, valjda, povoljnim smještajem, mesdžid je svratio pozornost Evlije Čelebije i dao mu povoda da jedino njega spomene. O ovom mesdžidu nema više nikakvih podataka.

C. TEKIJE

Prvu i najstariju poznatu tekiju u Mostaru osnovao je neki Ibrahim-efendija. Ovo saznajemo iz vakufname Ibrahima Šarića gdje vakif, između ostalog, određuje da se daju dnevno po tri akče šejhu Ibrahimove tekije, a sufijama koji stanuju u njenim sobama po jedna akča dnevno. Dalje određuje da se šejhu ove tekije daje jedna četvrtina prihoda od vinograda u Ograđeniku u kojima ima 50 motika loze.

[144] Hivzija Hasandedić, *Hadži Ibrahima Čevre mesdžid u Mostaru*, Glasnik VIS-a, broj 1-2, Sarajevo, 1971., str. 38-39.

[145] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

Šejh i sufije su dužni svake noći proučiti tevhid uz tespih od 500 zrna i sevap poklanjati za vakifovu dušu. Ne zna se gdje je ova tekija bila locirana ni kada je prestala raditi i bila srušena.

Hanikahi, koje su u Mostaru osnovali Mehmed Koskija i Ismail Opijač, služili su i kao tekije i u njima su se održavali religiozno-mistični obredi.

Jednu tekiju u Mostaru osnovao je Derviš Žagrić, pjesnik, koji je umro 1640. godine.[146] Ne zna se gdje se ova tekija nalazila i kada je prestala raditi.

Stari Mostarci su mi pričali da je postojala jedna tekija u Cernici, na mjestu gdje je Sitareva (ranije Razića) kuća, sada vlasništvo Ibrahima Jelovca. Uz ovu kuću nalazi se i danas jedan mezar u kome je, po predanju, sahranjen neki šejh ove tekije. Ni ovoj tekiji nema spomena u pristupačnim izvorima.

Posljednju tekiju u Mostaru osnovao je Ali-paša Rizvanbegović. Ona se nalazila na Luci, spram njegovog mesdžida. Imala je tri prostorije, od kojih je jedna služila za obavljanje obreda, druga za šejha, a treća za goste (musafire). Svojom vakufnamom iz 1847. godine Alija je odredio da se od kirije svake njegove kuće u Mostaru (uvakufio ih je 34) isplaćuje šejhu i dervišima tekije po jedan rijal (25 groša) i od svake mlinice njegovog vakufa na Lištici po sto oka brašna i sav prihod od vinograda koji se nalaze na Luci kod njegove tekije.[147]

Fermanom od 20. zulkadeta 1270. godine po Hidžri (1854.) godine određeno je da se pomenutoj tekiji isplaćuje iz državne blagajne 258 groša godišnje, a ovaj iznos će starješina tekije trošiti za ishranu i doček gostiju.[148] Tekija je bila nakšibendijskog reda i šejhsku dužnost u njoj vršili su naprijed spomenuti imami Ali-pašinog mesdžida. Ulica u kojoj se tekija nalazila zove se i danas Tekijska ulica. [*Danas mezara šejha Tekije u Cernici više nema. Također, ne postoji ni tekija Ali-paše Rizvanbegovića na Luci (Tekija). Trenutno se obnavlja (2005. g.) "Tekija na Šehovini".*]

[146] Dr. S. Bašagić, *Znameniti...*, str. 17.

[147] Sidžil vakufnama, sv. I, str. 135, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

[148] AVPM, akt broj 270/1910. i 136/1903.

D. SRPSKOPRAVOSLAVNE CRKVE

Na mjestu gdje se sada nalazi stara pravoslavna crkva postojala je do 1832. godine zgrada starije crkve za koju se ne zna ni kada je sagrađena ni kako je izgledala. Pošto je ova crkva bila u to doba potpuno dotrajala, srušena je 1832. godine.

I. STARA CRKVA

Nakon likvidacije pokreta Husein-kapetana Gradaščevića, zatražili su mostarski Srbi, koji su učestvovali na sultanovoj strani, dozvolu da na temeljima stare podignu novu crkvu. Na to je sultan izdao, 1833. godine, ferman za izgradnju nove crkve onovremenom vladici Josifu. Crkva je sagrađena 1834. a otvorena 1835. godine. Sva potrebna sredstva za podizanje ove crkve dalo je domaće pravoslavno stanovništvo.

Iz jednog fermana od konca redžeba 1248. godine po Hidžri (1832.), kojim se odobrava opravka stare pravoslavne crkve u Mostaru, saznajemo da je čitav onaj veliki prostor oko crkve bio vlasništvo Balina vakufa. Crkva je za zemljište davala državi do 1832. godine izvjesnu pomoć prilikom svakog ratnog pohoda. Od ove godine određeno je da crkva plaća Balinu vakufu, kao vlasniku zemljišta, po sto groša mukate godišnje.[149]

U fermanu se daje dozvola za obnovu crkve na starim temeljima i u istim dimenzijama (17 x 12 x 7 endaza = 11,05 x 7,80 x 4,55 metara) s izričitom napomenom da ne smije biti ni za prst veća. Dimenzije crkve su, po dr. V. Ćoroviću, 13,20 x 9,30 x 6 metara. Na ovom spomeniku sakralne arhitekture izvršeni su konzervatorski radovi i crkva je registrirana kao spomenik kulture. [*Crkva je 1993. godine stradala, a 1996. godine je popravljena.*]

[149] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 51b.

Stara pravoslavna crkva

2. NOVA CRKVA

Prvi radovi na izgradnji ove crkve počeli su 15. marta 1863. godine. Najveći dio potrebnih materijalnih sredstava dali su mostarski Srbi. Sultan Abdulaziz dao je 100.000 groša kao svoj prilog za gradnju crkve. Radovi na izgradnji crkve trajali su deset godina i ona je dovršena u jesen 1873. godine. Podignuta je u neposrednoj blizini stare crkve i predstavlja veoma solidnu građevinu. To je u ono doba bila najveća pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini.[150] [*Crkva je 1992. godine srušena i u takvom se stanju nalazi i danas (2005.g.)*]

[150] O staroj i novoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru vidi opširnije u djelu V. Ćorovića: *Mostar*, str. 47-67.

Nova pravoslavna crkva

E. RIMOKATOLIČKA CRKVA

Historijski je utvrđeno da je 1553. godine postojao "blizu kasabe Mostara" franjevački samostan Svete Marije. Taj samostan se nalazio u Zahumu koji je sve do konca 16. stoljeća bio nastanjen pretežno kršćanskim elementom. Predaja kaže da su Turci, u potjeri za duvanjskim biskupom Danijelom, srušili ovaj samostan 1563. godine i da su tada fratri iz njega pobjegli.[151] Od tada pa sve do 1847. godine katolici nisu imali svoje bogomolje u Mostaru.

Sredinom devetnaestog stoljeća Mostar je postao sjedište katoličkog biskupa i njegova rezidencija nalazila se tada u Vukodolu. Od toga vremena pokrenut je među katolicima živ i djelotvoran kulturno-prosvjetni rad, pa su u Mostaru, pored katoličke crkve, otvorene i dvije škole i štamparija.

Godine 1847. sagrađena je u Vukodolu biskupska rezidencija i uz nju jedna kapela. Kako ona nije mogla udovoljiti potrebama katolika, počeo je ondašnji biskup fra Rafo Barišić prikupljati priloge za gradnju katoličke crkve u Mostaru. Preko Omer-paše Latasa dobio je ferman od sultana Abdulaziza, koji je za gradnju crkve darovao zemljište i 2.500 forinti. Ovo saznajemo iz natpisa uklesanog u ploču iznad njenih ulaznih vrata. Na izgradnju crkve utrošeno je ukupno 25.048 forinti, a jedan mali dio ovih sredstava dalo je domaće katoličko stanovništvo.

Crkva je podignuta u Podhumu gdje je nekad bila Ali-pašina bašča. Dovršena je 7. marta 1866. godine. Sagrađena je u obliku bazilike i ubraja se među posljednje veće javne građevine turskog perioda u Mostaru.[152] [*Crkva je u ratu 1992. godine stradala a na njenom mjestu 2003. godine sagrađena je nova crkva većih dimenzija.*]

[151] Acta turcarum Samostana u Zaostrogu Z-40; Dr. fra Dominik Mandić, Hercegovački spomenici franjevačkog reda turskog doba (1463-1699.), Mostar, 1934. str. 36; Dr. fra Karlo Jurišić, Katoličke crkve na biokovsko-neretvanskom području, Zagreb, 1972. str. 102-103.

[152] Karl Peez, *Mostar*, str. 55; H. Renner, *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko*, preveo Isa Velikanović, Mitrovica, 1900., str. 298; Dr. fra D. Mandić, *Hercegovački spomenici*, str. 36.

Katolička crkva

II KULTURNO-PROSVJETNE USTANOVE

Sve do konca 18. stoljeća u Mostaru su, što se zna, djelovale samo dvije vrste prosvjetnih ustanova: mektebi i medrese. Mektebi su bili početne vjerske škole u kojima se sticalo osnovno vjersko znanje, dok su medrese odgovarale, uglavnom, današnjim srednjim školama i davale svojim apsolventima srednje, pa i više vjersko obrazovanje.

A. MEKTEBI

Prvi spomen mektebu u Mostaru nalazimo u Ćejvanovoj vakufnami iz 1554. godine.[153] Ovo, svakako, nije bio prvi mekteb sagrađen na području Mostara, jer nije mogućno da je grad bio preko 80 godina bez ijednog mekteba. Ovo mišljenje potvrđuje i činjenica što je u Mostaru još 1519. godine živjelo 19 muslimanskih porodica, poreskih obveznika.[154]

Ne zna se tačno koliko je tih ustanova sagrađeno ovdje do 1878. godine, ali ih je, zacijelo bilo više. Posmatrane s arhitektonske strane, bile su to jednostavne i proste prizemne građevine od miješanog materijala, kamena i drveta, i bez ikakvih vanjskih i unutarnjih dekoracija. Na temelju sačuvanih vakufnama i drugih dokumenata može se utvrditi da su u Mostaru do 1878. godine osnovani ovi mektebi:

I. ĆEJVAN-ĆEHAJIN MEKTEB

Neposredno uz svoju džamiju na Velikoj tepi Ćejvan je prije 1554. godine podigao mekteb i odredio da se u nj postave slijedeći službenici:

- mualim, sa 6 dirhema plate dnevno, i
- pomoćnik mualima, sa 3 dirhema plate dnevno.[155]

Mekteb se sastojao od dvije sobe i prostranog podruma ispod njih. Srušen je 1895. godine, a na istom mjestu podignuta je 1899.

[153] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana-kethode*, str. 280.

[154] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 142.

[155] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana-kethode*, str. 280.

godine jedna lijepa i za ono doba veoma reprezentativna zgrada u kojoj je do 1945. godine radio Ćejvan-ćehajin mekteb.[156] [*Zgrada je stradala u ratu 1992-95. godine, a nakon obnove 1997. godine u njoj djeluje novoobnovljena Karađozbegova medresa.*]

2. KARAĐOZ-BEGOV MEKTEB

Ovaj mekteb bio je lociran u blizini istoimene džamije, na uglu ulica Braće Fejića i Solakovića. Sagrađen je prije 1570. godine, što saznajemo iz Karađoz-begove vakufname kojom određuje da se u mekteb postavi mualim sa 5 dirhema plate dnevno.[157]

Mekteb je srušen 1892. godine, a na istom mjestu kao i na mjestu nekadašnjeg Karađoz-begovog hana i imareta podignuta je 1894. godine velika dvospratnica poznata pod imenom "Vakufski dvor".[158] [*Zgrada poznata kao "Vakufski dvor" je u ratu 1992-95. godine stradala, a obnovljena je 2005. godine.*]

3. NESUH-AGE VUČJAKOVIĆA MEKTEB

Mostarski vakif Nesuh Vučjaković podigao je prije 1564. godine jedan mekteb u blizini svoje džamije i odredio da se u nj postavi mualim sa 4 dirhema plate dnevno.[159] Ne zna se tačno mjesto na kome se mekteb nalazio niti kada je srušen.

4. HADŽI BALIN MEKTEB

Balija, sin Muhamedov, podigao je prije 1612. godine mekteb u Brankovcu preko puta svoje džamije. Mekteb je napušten zbog dotrajalosti odmah poslije 1878. godine, i ubrzo potom srušen.[160]

---

[156] AVPM, akt broj 272/1901.

[157] Vakufnama Mehmeda Karađoza iz 1570. god.

[158] AVPM, akt broj 313/1897. i 278/1901.

[159] Vakufnama Nesuha Vučjakovića iz 1564. godine.

[160] H. Hasandedić, *Zadužbine Hadži Balije*, str. 137.

5. DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA MEKTEB

Derviš-paša Bajezidagić podigao je prije 1601. godine mekteb u Podhumu u blizini svoje džamije i odredio da se u nj postavi mualim sa 5 dirhema plate dnevno.[161] Ne zna se kad je mekteb prestao raditi ni kada je srušen.

6. HADŽI IBRAHIM-AGE ŠARIĆA MEKTEB

Ne znamo koje, ali prije 1636. godine, sagradio je Ibrahim Šarić mekteb kod svoje džamije na Luci i odredio da se u nj postavi mualim sa 5 akči plate dnevno.[162] Ne zna se kad je mekteb prestao raditi ni kada je srušen.

7. HADŽI AHMED-AGE LAKIŠIĆA MEKTEB

Ovaj mekteb je bio lociran u Ričini, pedestak metara desno od ulaza u predvorje istoimene džamije. Sagrađen je prije 1669. godine, što saznajemo iz Lakišićeve vakufname koja nalaže da se u mekteb postave slijedeći službenici:

- mualim, sa 5 akči plate dnevno, i
- pomoćnik mualima, sa 3 akče plate dnevno.

Mekteb se sastojao od dvije sobe i malog trijema ispred njih. Srušen je 1915. godine zbog dotrajalosti i radi proširivanja ulice.[163]

8. HADŽI AHMED-AGE PITIĆA MEKTEB

Ahmed Pitić, sin Hasanov, podigao je prije 1718. godine mekteb na Musali kod Ćose Jahja-hodžine džamije. Odredio je da se iz prihoda njegovog vakufa plaća mualimu 8 akči dnevno. Ne zna se tačno mjesto gdje je mekteb bio, ni kada je srušen.[164]

---

[161] Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića iz 1593. god.

[162] JAZU, dokument broj 223.

[163] H. Hasandedić, *Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića*, str. 390.

[164] H. Hasandedić, *Ćose Jahja hodžina džamija*, str. 173.

9. HADŽI MUHAMED-AGE SPAHIĆA MEKTEB

Ovaj vakif je podigao početkom 19. stoljeća mekteb kod Nezir-agine džamije na Spilama. Mekteb je imao dvije sobe na spratu i dvije u prizemlju. Služio je svojoj namjeni sve do 1901. godine, kad je na Baščinama u Cernici podignuta nova zgrada za mekteb.[165] Kasnije je više godina služio kao privatan stan. Srušen je 1951. godine. [*Mekteb je obnovljen 1999. godine. Danas u njemu djeluje radio stanica.*]

10. MEKTEB UZ HADŽI MEMINU DŽAMIJU U CERNICI

Za vrijeme turske vladavine radio je jedan mekteb kod hadži Memine džamije u Cernici. Godine 1889. sagrađena je na njegovim ruševinama nova zgrada na čiju je izgradnju utrošeno 469 forinti i 80 krajcara.[166] Danas ova zgrada služi za privatan stan. [*Zgrada mekteba je nakon stradanja u ratu 1992-95. godine obnovljena kad i Hadži Memijina džamija, 1997. godine. Danas je u njoj imamski stan.*]

11. MEKTEB U MEMINOJ (CERNICI) MAHALI

U Meminoj (Cernici) mahali, u kući broj 296, radio je u drugoj polovini prošlog stoljeća ženski mekteb koji su tada pohađale 42 djevojčice. Mualima je bila Fatima Tabak, kći Ibrahimova, a primala je sto groša plate godišnje.[167]

12. MEKTEB U BUKI MEDRESI

U dvije sobe Buke medrese radio je sve do 1910. godine jedan mekteb koji je te godine zatvoren i zgrada adaptirana.[168]

[165] AVPM, akti broj 264/1897. i 228/1901.

[166] Isto, akt broj 76/1889.

[167] Isto, akt broj 278/1892.

[168] Isto, akt broj 287/1891, 529/1898. i 246/1910.

13. MEKTEB U KOSKI MEHMED-PAŠINOJ MEDRESI

Sve do 1894. godine radio je jedan mekteb u donjoj dershani Koski Mehmed-pašine medrese. Posljednji mualim ovog mekteba bio je Omer Žuljević.[169]

14. ĆIŠIĆA MEKTEB

Na uglu ulica Maršala Tita i Karađoz-begove radio je od polovine prošlog stoljeća mekteb koji je sagradio Mahmud Ćišić. U svojoj vakufnami iz 1264. godine po Hidžri (1848.) on je odredio da se muallimu ovog mekteba plaća po 50 groša godišnje.[170] Zgrada mu je srušena 1938. godine i na istom mjestu podignuta je jednokatnica na ime vakufa Ćišića. Danas služi kao stambena i poslovna zgrada. [*U ovoj zgradi danas djeluje štamparija Islamskog centra, a na spratu su stanovi.*]

Pored spomenutih, u Mostaru je sve do 1915. godine radilo više ženskih mekteba po privatnim kućama, u kojima su predavale hôdže. One nisu imale određene plate, nego je njihov rad nagrađivan raznovrsnim poklonima u naturi i novcu koje su donosila djeca, polaznici ovih mekteba. Mektebe koji su radili po privatnim kućama pohađalo je 1914. godine 196 djevojčica.[171]

Od konca prošlog stoljeća do 1915. godine u Mostaru su radili mektebi slijedećih hôdža: Haljevkuše (Hatidža Haljevac) i Krpuše (Munta Krpo) na Carini: Kajtazuše (Hanifa Kajtaz) i Hadžuše na Luci; Muštuše (Dudija Muštović) u Donjoj mahali: hafiz Meve Tikvinuše na Ogradi; Šabuše i Pehlivanuše u Cernici; Muratuše u Podhumu i Hadžimusuše u Zahumu. Prema navodima Petra Bakule, Mostar je 1867. godine imao 23 mekteba.[172] Godine 1874. u Mostaru je radilo 16, a 1884. i 1885. godine 13 sibjan-mekteba.[173]

[169] Isto, akt broj 304/1898.

[170] Isto, akt broj 76/1888.

[171] Isto, akt broj 213/1914.

[172] *Hercegovina prije sto godina ili Šematizam fra Petra Bakule*, s latinskog originala iz godine 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir, Mostar, 1970., str. 99.

[173] Bosanske salname za 1874., 1884. i 1885. godinu; L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 23.

Od 1914. do 1945. godine ovdje su radile tri mektebi-ibtidaije: Karađoz-begova, Ćejvan-ćehajina i Derviš-paše Bajezidagića, a bile su smještene u posebnim, i za ove ustanove specijalno građenim zgradama koje su se nalazile spram istoimenih džamija. To su bili reformisani sibjan-mektebi u kojima je nastava trajala tri godine i koji su imali propisan nastavni plan.

U naprijed spomenutim mektebima, čiji spisak nije potpun bili su od 1880. do 1945. godine slijedići mualimi: Vučjaković Mustafa, Blagajac Salih, Butum Ahmed, Rudinac Ahmed, Arpadžić Muhamed, Puzići: Mustafa, Ahmed, Midhat i Salih, Sefići: Salih i Alija, Palić Mehmed, Rebac Muhamed, Deronja Abdulah, Riđanović Ahmed, Nametak Hasan, Čelebić Sulejman, Brkić Husein, Spahić Muhamed, Šemić Muhamed, Ševa Husein, Talić Husein, Kojić Lutfija, Kajtaz Hakija, Krpo Muhamed, Novo Salih, Mujić Alija, Lakišić Mehmed, Fazlagić Ahmed, Ahmić Alija, Zahirović Mehmed, Kojić Nazif i Balta Ragib.[174]

Treba ovdje istaknuti da je Ćejvan-ćehaja odredio, između ostalog, da se troše po dva dirhema dnevno za nabavku voća ili, ukoliko ovog ne bude, raznih slatkiša koji će se dijeliti djeci njegovog mekteba svakog četvrtka poslije podne. Ovo je osoben način privlačenja djece školi koji susrećemo tek u novijoj pedagoškoj praksi. Dodamo li ovome da je vakif izričito odredio da mualim mora biti djeci blizak i prijatan, kao i da u ophođenju s djecom mora biti nepristrastan, jasno će nam onda biti koliko je on imao zdrave nazore o ličnosti učitelja i o obrazovanju podmlatka.[175] I vakif Ahmed-aga Lakišić određuje u svojoj vakufnami da se djeci njegovog mekteba u Ričini daje svaki dan po jedna akča, godišnje po 360 akči.

Mostarski mektebi spominju se i u narodnoj pjesmi:

U Mostaru šećer mejtef kažu
U njem ući trista djevojaka
Hodža im je Omer-efendija
Kalfa im je lijepa Emina.

[174] Zapisnici sjednica Vakufskog povjerenstva u Mostaru od 1880. do 1915. god. (u Arhivu Hercegovine).

[175] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana-kethode*, str. 280.

B. MEDRESE

U Mostaru su, koliko se zna, postojale ove medrese: Karađoz-begova, Derviš-paše Bajezidagića, Roznamedži Ibrahim-efendijina, Koski Mehmed-pašina, Ćejvan-ćehajina, Hadži Balina i Buka. Sve su se, osim Buke, nalazile u neposrednoj blizini istoimenih džamija. Bile su građene od tesanog kamena, a sastojale su se od 4 do 10 soba (samica) koje su bile poredane jedna do druge. Imale su i jednu ili dvije velike sobe koje su služile za održavanje predavanja (dershane). Sve su bile, osim Karađoz-begove, pokrivene dvostrešnim krovom pod pločom, a svaka soba je imala poseban i za ove građevine karakterističan visoki dimnjak. Ispred svake medrese nalazio se trijem i prostrano dvorište. Trijem je natkrivao krov, produžen od medrese, koji se oslanjao na nekoliko tankih drvenih stubova. Četiri od njih imale su i šadrvane u svojim dvorištima.

I. KARAĐOZ-BEGOVA MEDRESA

Prva poznata medresa Mostara je Karađoz-begova a nalazi se neposredno s lijeve strane istoimene džamije. Sastoji se od pet soba presvođenih kupolama, od kojih su četiri služile za stanovanje učenika a peta, najprostranija, za održavanje predavanja.

Sagrađena je nešto prije 1570. godine, što saznajemo iz vakufname koju je Karađoz-beg napisao posebno za svoju medresu. Za izdržavanje medrese uvakufio je 100.000 osmanlijskih dirhema u gotovom, odredivši da se taj iznos daje na zajam uz 12,5% kamate godišnje i troši u slijedeće:

- muderisu 20 dirhema dnevno,
- učenicima koji budu stanovali u četiri sobe 8 dirhema dnevno, i
- podvorniku 1 dirhem dnevno.[176]

Prvi muderis ove medrese bio je Mevlana Hasan,[177] koga je vakif izričito postavio i odredio da vrši ovu dužnost doživotno. Iz raznih isprava saznajemo da su na ovoj medresi predavali još slijedeći

[176] Vakufnama Mehmeda Karađoz-bega iz 1570. godine.

[177] Ovaj Mevlana Hasan je identičan s mostarskim pjesnikom Hasan Zijai Čelebijom koji je umro u Mostaru 1584. godine. Vidi: Hivzija Hasandedić, Nekoliko novih podataka o životu i radu pjesnika Hasan Zijai Čelebije Mostarca, Most, broj 17-18, Mostar, 1978., str. 105-108; AVPM, akt broj 519/1930.

muderisi: Jusuf, sin Muratov, sin mu Mustafa Ejubović (Šejh Jujo), mostarski muftija, do 1707., Ibrahim Opijač, sin Ismailov, od 1707. do 1726., Mustafa Sarajlić, mostarski muftija, do 1847., Mustafa Mukić, mostarski muftija, do 1853., Mustafa-Sidki Karabeg, mostarski mutfija, do 1878. godine. U razdoblju od 1878. do zatvaranja medrese 1918. godine na ovoj medresi su predavali Mustafa Dizdar, Derviš Ljuta, Bešir Čolaković, Salih Alajbegović, Ibrahim Fejić, reis-ul-ulema. Ahmed Karabeg je povremeno predavao tefsir i hadis na ovoj medresi od 1922. pa do smrti, 1942. godine. Predavanja je držao noću tokom zime, od početka novembra do konca aprila, a posjećivao ih je uži krug mostarske uleme.

Sačuvano je nekoliko lijepih rukopisa na orijentalno-islamskim jezicima koje su prepisali učenici ove medrese.[178] Na osnovu toga može se zaključiti da je od svih mostarskih medresa ova davala najvrsnije apsolvente i da su na njoj predavali najučeniji muderisi Mostara.

Medresa je zatvorena 1918. godine i od tada djelimično služi kao stambena zgrada. Na ovom objektu su 1968. godine izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i registrirana je kao spomenik kulture. Ima poseban značaj jer je to jedina zgrada medrese u Mostaru koja se do danas uspravno održala. [*Zgrada prvobitne Karađoz-begove medrese danas nema odgovarajućeg sadržaja. U ratu 1992-95. godine djelimično je stradala, a nakon toga je djelimično sanirana 1996. godine.*]

Karađoz-begova medresa

[178] Arhiv Hercegovine posjeduje četiri rukopisa koje su prepisali učenici Karađoz-begove medrese: Alija, Ahmed, Ahmed sin hadži Mustafin, i Mehmed. Najstariji datira iz 1658., drugi iz 1727., treći iz 1739. i četvrti iz 1749. godine. U Franjevačkom provincijalatu u Mostaru nalaze se dva rukopisa koje su prepisali učenici Karađoz-begove medrese: Siddik, sin Abdov, i Murteza, sin Muhamedov. Prvi je iz 1658., a drugi iz 1675.god.

2. DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA MEDRESA

Ova je medresa bila neposredno preko puta istoimene džamije u Podhumu. Imala je pet soba, od kojih je najveća služila za održavanje predavanja a ostale za stanovanje učenika.

Iz vakufname saznajemo da je ova medresa sagrađena poslije 1601. godine, kada je Derviš-paša postao valija Bosne. Vakif je 1601. godine uvakufio 36.000 dirhema odredivši da se ovaj iznos, po šerijatskim propisima, daje na zajam mjesnim trgovcima i zanatlijama uz 10% kamate godišnje i da se od dobijenog prihoda isplaćuje muderisu po 10 dirhema dnevno. Dok se uz džamiju ne podigne posebna zgrada za medresu, muderis će jedan dan držati predavanja u vakifovoj džamiji, drugi dan u "Atik" (Sinan-pašinoj džamiji), treći dan u džamiji Nesuh-age Vučjakovića, a četvrti dan u Emirovoj (sultana Selima) džamiji.

Vakif dalje određuje da muderis predaje *Mesneviju*, filozofsko mistično djelo islamskog filozofa Dželaludina Rumije, uz uslov da muderis bude sposoban i prirodno nadaren za tumačenje ovog djela. Također, zadužuje mjesnog kadiju da na ovom položaju drži uvijek najsposobnijega.[179]

Medresa je prestala da radi prije 1890. godine, i otad pa sve do 1912. godine u njoj je radio mekteb istog vakifa. Srušena je 1913. godine, a na istom mjestu podignuta je 1914. godine jedna lijepa zgrada sa tri velike prostorije u kojoj je sve do 1945. godine radila Derviš-pašina mektebi-ibtidaija.[180] Sada u ovoj zgradi stanuju dvije porodice. Ulica između medrese i Derviš-pašine džamije zove se Medresanska. [*Nakon stradanja u ratu 1992-95. godine danas se ova zgrada nalazi u ruševnom stanju.*]

3. ROZNAMEDŽI IBRAHIM-EFENDIJINA MEDRESA

Ova je medresa sagrađena prije 1620. godine i nalazila se nasuprot istoimenoj džamiji, nedaleko od lijeve obale Neretve. Sastojala se od 12 soba od kojih su dvije do ulice služile za održavanje

[179] Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića iz 1593. god.

[180] AVPM, zapisnik od 5.10.1914. god.

predavanja (dershane) a ostale za stanovanje učenika. Važila je za najveću i najljepšu medresu u Mostaru, a naročito lijep izgled davao joj je šadrvan u njenom dvorištu. Medresa je privukla pažnju i putopisca Evlije Čelebije, koji je od svih mostarskih medresa spomenuo jedino nju.[181] Radila je do 1924. a srušena je 1940. godine. Temelji joj se i danas vide i na njenom mjestu je uređen mali park.

Mustafa, sin Ismailov, učenik Ibrahim-efendijine medrese u Mostaru, prepisao je 1642. godine jedno djelo iz historije.[182] Godine 1785. za muderisa ove medrese postavljen je Salih Halifa, poslije smrti Mustafine.[183] Iz istog izvora saznajemo da je Alija Sutlijaš uvakufio za ovu medresu izvjesnu sumu novaca.

U periodu od 1878. do 1924. godine na ovoj medresi su predavali muderisi: Ahmed Dizdar, Ali Fehmija Džabić - mostarski muftija, Muhamed Džabić, Muhamed Kurt, Muhamed Behlilović, Hamza Puzić i Hasan Nametak.[184]

Učionice Roznamedži Ibrahim-efendijine medrese

[181] E. Čelebi, *Putopis*, str. 464.

[182] H. Hasandedić, Katalog, str. 76.

[183] OZPHF, AT VIII/387.

[184] H. Nametak, *Dva dobrotvora u Mostaru*, str. 76; M. E. Dizdar, *Merhum Ali Fehmi ef. Džabić*, Sarajevski list, broj 201, Sarajevo, 1918..

4. KOSKI MEHMED-PAŠINA MEDRESA

Mostarski vakif Koski Mehmed-paša, sin Mustafin, podigao je prije 1618. godine hanikah od 11 soba nasuprot svojoj džamiji na Maloj tepi.[185] To je bila prva poznata ustanova ove vrste u Hercegovini, u njoj se izučavao misticizam i vršili religiozno-mistični obredi.

Vakif određuje da se starješini (šejhu) hanikaha plaća dnevno po 12, a učenicima (sufijama), koji stanuju u devet soba, po dvije akče dnevno za hranu. Po jedna akča dnevno plaćaće se onome ko bude stanovao u zadnjoj sobi hanikaha i vodio brigu o čistoći u njemu.

Prvi šejh ovog hanikaha bio je vakifov brat Mehmed, koga je vakif izričito postavio i odredio da ovu dužnost doživotno vrši. On je dovršio izgradnju Koski Mehmed-pašine džamije i bio prvi njen imam. Pokopan je u posebnom turbetu na Maloj tepi, nedaleko od džamije i hanikaha u kojima je služio do smrti.

Kada je ovaj hanikah prerastao u medresu i dobio nastavni program ostalih medresa, ne zna se tačno. Od polovine prošlog stoljeća on se u izvorima spominje kao medresa, što znači da se prije tog vremena prestao u njemu izučavati samo misticizam. Da bi se bar djelimično udovoljilo odredbi vakifa, uprava ovog vakufa je postavila posebnog službenika koji je svakog četvrtka poslije ikindije držao tevhid u dershani medrese. Muhamed Arpadžić bio je posljednji šejh, koji je 1888. godine postavljen na ovu dužnost. Tevhid se držao po nakšibendijskom obredu.

Ova je medresa radila sve do 1924. godine, kada je zatvorena. Posljednji muderisi ove medrese bili su Abdulah Riđanović, mostarski muftija, Hamza Puzić i Hasan Nametak. U jednoj sobi ove medrese bila je 1916. godine smještena čitaonica Muslimanskog sportskog kluba.[186]

Od zatvaranja medrese 1924. pa do 1950. godine u njoj su stanovale nekolike porodice koje su se za vrijeme Prvog svjetskog rata doselile iz Gacka u Mostar. Srušena je u februaru 1951. godine, a na istom mjestu uređen je mali park. [*Medresa je ponovo sagrađena 1979. godine.*]

[185] H. Hasandedić, Koski *Mehmed-pašina džamija*, str.149.

[186] AVPM. akt broj 42/1916.

5. ĆEJVAN-ĆEHAJINA MEDRESA

Ne znamo koje, ali poslije 1558. godine, sagrađena je iz sredstava Ćejvanovog vakufa jedna medresa na Velikoj tepi s desne strane Ćejvan-ćehajine džamije, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Sastojala se od šest soba, od kojih su dvije služile kao dershane, a ostale za stanovanje učenika.

Medresa je prestala da služi svojoj namjeni prije 1890. i od tada pa do 1899. godine u njoj je radio mekteb istog vakifa. Za okupacije Mostara 1878. godine, medresa je odigrala značajnu ulogu i bila centar gdje su vođe otpora držale sastanke i dogovarale se kako da pruže otpor austrougarskim okupacionim trupama.

Iz izvora saznajemo da je ova medresa radila sve do 1912. godine, i da su posljednji njeni muderisi bili Mehmed Milavić i Hamza Puzić. Oni su zapravo vršili druge službe a vodili su se kao muderisi ove medrese i primali platu od Ćejvanovog vakufa. Medresa je srušena 1931. godine, a na istom mjestu podignuta je stambena zgrada (Ramića ulica broj 2).[187]

6. HADŽI BALINA MEDRESA

Ova medresa je bila u Brankovcu, neposredno spram istoimene džamije. Sagrađena je početkom prošlog stoljeća, što saznajemo iz vakufname Mahmuda Ćišića gdje vakif određuje da se "novosagrađena hadži Balina medresa opravlja iz sredstava njegovog vakufa". Sastojala se od četiri sobe i dvije dershane. Prestala je da služi svojoj namjeni prije 1878. godine i otada pa do 1919. godine u njoj su povremeno stanovale neke porodice, a u dershanama je bio smješten mekteb istog vakifa. Srušena je 1911. godine a građa od nje prodana je za 50 kruna na javnoj licitaciji 11. augusta 1911. godine.

Na ruševinama ove medrese sagradio je Mujaga Komadina 1913. godine lijepu zgradu i uvakufio je na ime Balina vakufa. U ovoj zgradi je jedno vrijeme radila ženska mektebi-ibtidaija, kasnije Muslimanska ženska zadruga, a od 1938. do 1943. godine Niža okružna medresa. Danas je to stambena zgrada u kojoj stanuju dvije porodice (Braće Ćišića broj 18).[188]

[187] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana-kethode*, str.281.

[188] H. Hasandedić, *Zadužbine hadži Balije*, str. 138.

7. BUKA MEDRESA

Na uglu ulica Maršala Tita i Karađoz-begove osnovana je ne znamo koje, ali prije 1800. godine, ustanova za izučavanje Kur'ana koja se zvala "Dar-ul-kurra". Ne zna se tačno čija je zadužbina, ali izvjesne indicije govore da je ustanova podignuta iz sredstava Karađoz-begovog vakufa jer se nalazi blizu njegove džamije i medrese. Posljednjih decenija prošlog stoljeća, ustanova je bila poznata pod imenom Buka medresa. Imala je četiri prostorije i veliko dvorište koje se prostiralo sve do Karađoz-begove medrese.

Medresa je radila sve do 1907. godine. Njen posljednji muderis bio je Mustafa Dizdar. Zgrada ove medrese adaptirana je 1913. godine, ali je sačuvan njen prvobitni izgled, čak je sačuvana i kupola glavne prostorije.[189] [*U takvom stanju se nalazi i danas (2005.g.)*]

8. HADŽI VELIJINA MEDRESA

Neki Ishak Halifa je koncem redžeba 1058. godine po Hidžri (august 1648.) postavljen za muderisa ove medrese sa dnevnicom od 31 akče.[190] Ovaj vakif je vjerovatno identičan s Velijom koji je u Mazoljicama sagradio jedan mesdžid. Medresa je bila poznata pod imenom "Deli medresa". Ne zna se kada je prestala raditi.

9. DARUS-SEADE AHMED-AGINA MEDRESA

Sagrađena je prije 1654. godine. Neki Muslija je početkom zulhidžeta 1064. godine po Hidžri (1654.) uzeo u zajam od vakufa ove medrese 2.100 rijala. Njegovi sinovi su 1677. godine dugovali ovom vakufu 2.000 rijala.[191]

[189] AVPM, akt broj 178/1907. i 980/1913.

[190] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 41a.

[191] Isto, list 41a.

10. HANIKAH-MEDRESA ŠEJH ISMAILA OPIJAČA

Mostarski muderis Ismail Opijač podigao je 1668. godine hanikah-medresu u Podhumu kod Derviš-pašine džamije. Ova medresa je popravljena 1707. godine i od tada je u njoj predavao vakifov sin Ibrahim. U izvorima se ona ponekad spominje i kao tekija. Ne zna se kada je zatvorena i srušena.[192]

Tri prethodno navedene medrese prestale su služiti svojoj namjeni i srušene su prije 1878. godine. Zato nam njihova arhitektura ni lokacija nisu poznate.

U bosanskoj salnami za 1866. godinu stoji da Mostar, pored spomenutih, ima još Ćišića i Spahića medresu. Ove medrese ustvari nisu nikad postojale u Mostaru, nego su radili samo mektebi Ćišića i Spahića o kojima smo ranije govorili.

Mostarski vakifi Mehmed Ćišić i Aiša, kći Ahmedova iz Hadži Baline mahale, uvakufili su polovinom prošlog stoljeća izvjestan broj nekretnina u Mostaru i odredili da se prihod, koji ostane nakon opravke objekata, troši u opravke Karađoz-begove, Roznamedžijine, Hadži Baline i Buke medrese, i da se učenicima tih medresa kupuju drva i svijeće tokom zime.[193]

Kao muderisi mostarskih medresa spominju se, pored navedenih, i slijedeći: Omer, sin Ahmedov, 1592. godine, Ahmed, sin Sofi Velijin, mostarski muftija, 1612. godine, Šejh Alija, Abdija i Sulejman 1636. godine, Salih Opijač, umro 1732. godine, Mehmed Halifa, sin Abdulhamidov, 1832. godine, Agan Dvizac, Hasan Fazlibegović, Arif Kajtaz, hadži Salih Kreso, hadži Omer Brkić, Husein Manjgo, Mehmed Hadžić, Fevzija Milavić i Ali-Riza Karabeg. U mostarskim medresama predavale su sve mostarske muftije i neke kadije.

Iz nekoliko sačuvanih iskaza (dždevela) učenika mostarskih medresa vidi se da je Roznamedžijinu pohađao najveći, a Karađoz-begovu najmanji broj učenika. U razdoblju od 1895. do 1898. godine Roznamedžijinu medresu je pohađalo 30-31, Koski Mehmed-pašinu 23-26, a Karađoz-begovu 8-10 učenika. Godine 1910. Roznamedžijinu je pohađalo 35, Koski Mehmed-pašinu 25 a Karađoz-begovu 19 učenika.[194]

---

[192] H. Hasandedić, *Nekoliko zapisa*, str. 118-119.

[193] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 52a; ATAH, AT 2/85.

[194] AVPM, akti broj 529/1898, 283/1902., 345/1907. i 303/1910.

C. RUŽDIJA

Ruždije su bile prve muslimanske srednje škole kod nas s proširenom opštom nastavom. Prvu ruždiju osnovao je 1864. godine u Sarajevu bosanski valija Topal Šerif Osman. Iza toga su otvarane i po drugim većim mjestima Bosne i Hercegovine, tako da je 1878. godine austrougarska uprava zatekla 20 ruždija.[195]

Ruždija je u Mostaru otvorena 1866. godine, a radila je s prekidima sve do 1925. godine. Od osnivanja do 1880. bila je smještena u Karađoz-begovom mektebu, od 1880. do 1887. u Karađoz-begovoj medresi, od 1887. do 1890. u Kosinim kućama (bivši Ljubušakov ćošak); školske 1890/91. u kući braće Jelačića 8 (na uglu ulica Maršala Tita i Osmana Đikića), od 1901. do 1914. u zgradi koju je bosanska vlada iznajmila od Mujage Komadine (na uglu ulica JNA i Krpića), od 1914. do 1918. u srpskoj školi na Suhodolini, i od 1918. do 1925. godine u bivšoj školi kraljice Marije.[196]

Ruždija je do 1887. godine ponekad prekidala rad i bila zatvorena; zna se da 1886. godine nije radila. U jesen 1887. godine je otvorena pod nazivom "Druga narodna dječačka osnovna škola (ruždija) u Mostaru". Iz glavnog imenika učenika ruždije saznajemo da je počev od 1887. pa do kraja školske 1924/25. godine neprekidno radila i da ju je u ovom periodu pohađalo ukupno 1.908 učenika.[197]

Do konca turske vladavine, 1878. godine, u ruždiji su predavani slijedeći predmeti: arapski, perzijski, matematika s geometrijom, geografija i krasopis. Godine 1870. ovdje su radila dvojica učitelja: Mehmed Seid i Sejjid Mehmed Tevfik. Koncem turske vladavine u ruždiji je predavao Omer, sin Ebu Bećirov, koji je bio poznat pod imenom Omer Ruždija.[198]

Od 1887. godine u ruždiji su predavali Salih Alajbegović, Muhamed Riđanović, Hajdar Fazlagić, Ahmed Gluhić, Ahmed Deronja, Hasan Deronja, Ahmed Hasandedić, Hasan Selimbegović, Husein Rizvić, Omer Alajbegović, Alija Ćurić, Mehmed Jahić i drugi. Ova škola se izdržavala od dotacija koje je dobijala od države. Zatvorena je 1925. godine.

---

[195] Enciklopedija Jugoslavije, sv. II, Zagreb, 1956., str. 66.

[196] Osvit, broj 1, Mostar, 1902., str. 6; AVPM, akt broj 403/1914.

[197] Vodič kroz fondove iz zbirke Arhiva Hercegovine, Mostar, 1973., str. 10.

[198] ATAH, AT 6/288.

Kad govorimo o muslimanskim prosvjetnim ustanovama u Mostaru za vrijeme turske vladavine, treba spomenuti i "Školicu starca Halebije". O ovoj "školici" nemamo nikakvih podataka.[199] Predanje kaže da se Halebija prezivao Bišćević i da je ovaj nadimak dobio po tome što je u Karađoz-begovoj medresi predavao islamsko pravno djelo *Halebiju*. On je u Mostaru kraj Neretve imao svoj ćošak, koji se spominje u jednoj lijepoj ljubavnoj pjesmi.

D. SRPSKE ŠKOLE

I. SRPSKA OSNOVNA ŠKOLA

Ima vijesti da je još krajem 18. stoljeća radila u Mostaru jedna srpska škola. Neposredno uz staru crkvu na Suhodolini nalazila se 1850. godine jedna srpska škola sa dvije prostorije, poznata kao "Mostarska stara škola". Ovu školu je te godine pohađalo 150 djece, a učitelj je bio Jovan Milićević.

Temelji za novu zgradu srpske osnovne škole udareni su 23. maja 1855., a škola je dovršena 15. aprila 1856. godine. Podignuta je na Suhodolini, ispod stare pravoslavne crkve, a ubrajala se među najljepše građevine ondašnjeg Mostara. Pohađale su je sve generacije pravoslavnih koji su se u Mostaru školovali u drugoj polovini 19. stoljeća.[200]

U ovoj školi su, od njenog osnivanja, predavali stručno osposobljeni učitelji, zbog čega je smatrana za jednu od najboljih srpskih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Godine 1908. spojena je s narodnom osnovnom školom, a njeni učenici prešli su u novosagrađenu školsku zgradu na Luci. Zgrada srpske škole na Suhodolini danas služi u stambene svrhe. [*Ova zgrada je u ratu 1992-93. godine srušena i u takvom stanju se nalazi i danas.*]

2. MALA SRPSKA ŠKOLA

Ova škola, koju su u Mostaru zvali "Srpska građanska škola", nastala je otvaranjem petog razreda pri Srpskoj osnovnoj školi. Ovaj razred

[199] Školski vjesnik, Sarajevo, 1894., str. 145.

[200] Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 60.

otvorio je Jovo Perović, ondašnji upravitelj škole u dogovoru sa Srpskom crkveno-školskom opštinom. Škola je radila od 1860. do februara 1870. godine, kad je zatvorena. Davala je učitelje za srednje škole.[201]

3. SRPSKA ŽENSKA ŠKOLA

Ovu školu sagradila je ruska carica Marija Feodorovna, a za njeno izdržavanje slala je sve do 1878. godine po 400 rubalja (120 dukata) godišnje. Škola je bila na Suhodolini, niže nove pravoslavne crkve, i imala je dvorište ograđeno visokim zidom i bašču.[202] Kad je 1910. godine sagrađena nova školska zgrada na Carini, učenice su iz stare škole prešle u novu zgradu, a ona na Suhodolini je zatvorena.

4. DUHOVNA PRAVOSLAVNA ŠKOLA

Srpska crkveno-školska opština otvorila je 1866. godine Duhovnu pravoslavnu školu (Duhovno zavedenije), koja je ovdje radila samo godinu dana. Prvi upravitelj škole bio je Serafim Perović, arhimandrit manastira Žitomislići, koji je za njeno otvaranje prikupio 1864. godine u Rusiji i Srbiji 700 rubalja. Godine 1867. premještena je u Žitomislić; tu je radila do 1872. godine, kada je zatvorena. Školu je izdržavala Srpska crkveno-školska opština.[203]

E. KATOLIČKE ŠKOLE

U drugoj polovini 19. stoljeća otvorene su u Mostaru i dvije katoličke škole, i to za dječake i djevojčice. Školu za dječake osnovali su franjevci; od 1853. do 1870. godine nalazila se uz biskupsku rezidenciju u Vukodolu, a od 1870. godine kod nove crkve u Podhumu. Pored drugih predmeta, u školi je predavan i turski jezik. Godine 1882. ova škola je spojena s državnom osnovnom školom u Mostaru.

[201] Đorđe Pejanović, *Srednje škole u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953., str. 40; Arhiv Hercegovine ima dio arhive Srpske crkveno-školske opštine u Mostaru (1857-1919.), Vodič, str. 78.

[202] Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 67.

[203] Đ. Pejanović, *Srednje škole u BiH*, str. 27.

Godine 1872. u Mostar su došle časne sestre sv. Vinka (milosrdnice) i iste godine otvorile u Podhumu Katoličku žensku školu. One su ovom školom rukovodile sve do potkraj prošlog stoljeća. Obje ove ustanove imale su jak uticaj na kulturno-prosvjetno uzdizanje jednog dijela stanovništva i dale su vidne i značajne rezultate.[204]

F. ŠTAMPARIJE

Nastojanjem don Frane Milićevića u Mostaru je otvorena štamparija koja je bila smještena uz biskupsku rezidenciju u Vukodolu. Štamparija je počela rad u septembru 1872. godine, a zvala se "Tiskara don Frane Milićevića". Do 1878. godine u štampariji je odštampano preko 20 djela vjerskog i jezikoslovnog sadržaja, među njima nekoliko kalendara i prevod *Robinsona Krusoa.*

Godine 1876. otcijepljena je Hercegovina od Bosne i pretvorena u poseban vilajet, koji je odmah počeo izdavati i svoj službeni list. U tu svrhu otvorena je u Mostaru mala štamparija koja je bila smještena u prizemlju bivših saraja Ali-paše Rizvanbegovića na Suhodolini. Veći dio potrebnog materijala za štampariju uzet je iz Vilajetske štamparije u Sarajevu. U štampariji je odštampano samo 38 brojeva "Neretve", službenog lista Hercegovačkog vilajeta. Prvi broj "Neretve" izišao je 18. februara, a posljednji 16. decembra 1876. godine.[205]

G. BIBLIOTEKE

Za vrijeme 400-godišnje turske vladavine u Bosni i Hercegovini, Mostar je dao cijelu plejadu ljudi koji u svom rodnom mjestu podigoše spomenike trajne vrijednosti ili se istaknuše kao vrsni državnici i naučni radnici. Uzrečica "Ne kaži se u Mostaru učen", jasno govori da je Mostar ranije prednjačio u nauci ispred svih mjesta Bosne i

[204] K. Peez, *Mostar*, str. 73; OZPHF, AT III/120; Dr. o. Andrija Nikić, *Kulturne prilike u Hercegovini zadnjih desetljeća turske vladavine (1823-1878.)*, Zbornik Kačić, VIII, Split, 1976., str. 9-12.

[205] Hamdija Kreševljaković, *Štamparije u Bosni i Hercegovini iz turskog vremena* (1529-1878.), Građa za povijest književnosti hrvatske knjige, 9/1920., str. 34; Dr. o. Andrija Nikić, *Kulturne prilike*, str. 16. i 17.

Hercegovine. To potvrđuje i jedna narodna pjesma koja Mostarce naziva efendijama (titula koja se davala učenim ljudima), Visočane opančarima i Zeničane rešetarima.

Šta su i koliko mostarski muslimani uradili na naučnom polju do austrougarske okupacije 1878. godine, tj. koliko su djela napisali na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, ne može se tačno utvrditi. U Arhivu Hercegovine, Zavičajnom muzeju Hercegovine, Provincijalatu hercegovačkih franjevaca, kao i kod nekih privatnih lica u Mostaru, nalazi se preko 1.400 rukopisa potpunih ili nepotpunih, od kojih su dobar broj napisali ili prepisali Mostarci. Godine 1950., iz Karađoz-begove biblioteke u Mostaru preneseno je u Gazi Husrev-begovu u Sarajevo više stotina rukopisa. Nekoliko rukopisa posjeduje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a neki najvrijedniji rukopisi nalaze se van granica Bosne i Hercegovine.

Ovdje, također, treba istaknuti da su mnogi, zbog nerazumijevanja, zakopavali cijele biblioteke u zemlju, vjerujući da je grijeh da se spale. Na taj način uništeni su mnogi i važni rukopisi koji su, svi odreda, bili unikati.

Za turske vladavine u Mostaru je osnovano više biblioteka koje su u svoje vrijeme imale značajnu ulogu u širenju znanja. Do knjige se u to doba teško dolazilo, jer sve do 1866. godine u Bosni i Hercegovini nije radila nijedna štamparija u kojoj bi se štampale knjige na orijentalnim jezicima. Zbog toga su knjige nabavljane sa strane, zatim prepisivane i tako umnožavane. Knjige su prepisivali i obrazovani i poluobrazovani ljudi. Sva ta manuskripta predstavljaju danas veliku vrijednost, jer pored raznovrsnosti materijala i bibliografskih bilježaka mnoga od njih sadrže i razne veoma važne zapise i hronograme, a neka i orginalne radove naših ljudi koji su pisali i pjevali na orijentalnim jezicima. Među ovim rukopisima nalaze se i autografi domaćih pisaca.[206]

[206] U Mostaru danas djeluju tri ustanove koje posjeduju rukopise i dokumente na orijentalnim jezicima: Arhiv Hercegovine, Zavičajni muzej Hercegovine [*Muzej Hercegovine*] i Provincijalat hercegovačkih franjevaca. Za dokumente su izrađena regesta a svi rukopisi su kataloški obrađeni. Ovdje treba istaknuti da je dobar dio rukopisa koji se nalazi u spomenute tri ustanove prepisan u Mostaru i drugim mjestima Hercegovine.

I. KARAĐOZ-BEGOVA BIBLIOTEKA

Ovo je prva poznata biblioteka u Mostaru. Skromne temelje udario joj je sam vakif. Iz njegove vakufname od početka ramazana 977. godine po Hidžri (7-16. februara 1570.) saznajemo da je, pored ostalog, uvakufio još slijedeće: 7 kompletnih ukoričenih i lijepo pisanih mushafa, 30 džuzova Kur'ana, u kožu ukoričenih za učenje u džamiji, potpun i ukoričen komentar *Kur'ana od Zamahšerije*, potpun i ukoričen komentar *Kur'ana od Kadi Bejdavije*, komentar djela *Širat el-islam* od Sejid Alije i arapsko-turski rječnik *Ahtariju*.

Vakif obavezuje muteveliju da vodi brigu o navedenim knjigama i da ih pozajmljuje čitaocima "uz kauciju i jamstvo jednog čovjeka iz naroda". Staranje o knjigama mutevelija će staviti u dužnost kajimu.[207]

Biblioteka je bila smještena u posebnoj prostoriji koja se i danas nalazi uz Karađoz-begovu medresu. U nju su se s vremenom ulile mnoge privatne i sve javne knjižnice Mostara, pa su tako u njen posjed došli dragocjeni unikati i autografi nekih domaćih pisaca.

Pomenuti vakif Mahmud Ćišić odredio je u svojoj vakufnami iz 1848. godine da se iz sredstava njegovog vakufa plaća bibliotekaru Karađoz-begove biblioteke po 150 groša godišnje. Biblioteka je imala svog stalnog bibliotekara sve do 1934. godine; posljednji su bili Bešir Čolaković i Muhamed Spahić.

Ova je biblioteka zatvorena 1934. godine, kad je umro njen posljednji bibliotekar Muhamed Spahić. Poslije toga nije više otvarana, jer nije postojalo određeno lice koje bi se o njoj brinulo. Od toga vremena iz nje su otuđena mnoga djela koja su bez traga nestala. Ostatak je prenesen 1950. godine u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu.[208] Tri rukopisa iz ove biblioteke posjeduje i Arhiv Hercegovine (R-318, inv. broj 164; R-319, inv.broj 173, i R-369, inv. broj 259).

2. DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA BIBLIOTEKA

Ovo je druga poznata i veoma značajna biblioteka Mostara. U svojoj vakufnami s početka januara 1593. vakif na kraju donosi

[207] Vakufnama Mehmed-bega Karađoza iz 1570. god.

[208] Hazim Šabanović, *Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu*, Bibliotekar, Beograd, broj 1-2, 1956.; AVPM, akt broj 12/1898.

spisak knjiga koje je uvakufio i određuje da se iste "ne smiju nikome poklanjati, prodavati, u posjed uzimati, niti igdje iz Mostara iznositi". Iz tog spiska saznajemo da je Derviš-paša uvakufio 46 svezaka, pretežno raznih dogmatskih i šerijatsko-pravnih djela. Među njima se naročito ističe komentar *Mesnevije* od Mevlana Sururije u šest svezaka. Ističe se da su treći, četvrti, peti i šesti svezak prepisani rukom komentatora. Vakif dalje određuje da se ovim komentarom može služiti samo muderis njegove medrese i da se sveske ne smiju prepisivati niti ekscerptirati jer bi se oštetile i upropastile.[209] Pored *Mesnevije*, vakif je uvakufio još tri djela na perzijskom jeziku: *Beharistan, Đulistan* i *Hafizov divan.*

Biblioteka je bila smještena u dershani Derviš-pašine medrese u Podhumu. Zatvorena je kad i medresa, prije 1890. godine, a knjige su prenesene u Karađoz-begovu biblioteku. Jedno djelo iz ove biblioteke nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (3778/478), a jedno u Arhivu Hercegovine (R-393, inv. broj 559).

3. ĆEJVAN-ĆEHAJINA BIBLIOTEKA

Za potrebe svojih džamija u Mostaru, Blagaju i Gabeli, Ćejvan-ćehaja je 1558. godine uvakufio 120 kompletnih džuzova Kur'ana, 12 Kur'ana i osam svezaka drugih raznih knjiga vjerskog sadržaja za učenje i držanje predavanja u džamijama.[210] Jedno djelo iz ove biblioteke nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (3886/538).

4. BOSNALI AHMED-AGINA BIBLIOTEKA

Darus-seade aga Bosnali Ahmed, sin Alijin, uvakufio je 1653. godine više primjeraka raznih knjiga vjerskog sadržaja za svoju medresu u Mostaru. Iz bilješke koja se nalazi na kraju jednog rukopisa saznajemo da je vakif 1644. godine bio "baš kapu oglani" i da je nešto prije 1653. godine postao babus-seade-aga (kizlar-aga). Nekoliko rukopisa iz ove biblioteke nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

[209] Vakufnama Derviš-paše Bajezidagića iz 1593. god.

[210] Vakufnama Ćejvan-ćehajina iz 1558. god.

Iz bilježaka na kraju ovih rukopisa vidi se da ih je 1653. godine uvakufio kapu-aga (nekad babus-seade-aga) Ahmed za držanje javnih predavanja (dersi am) u njegovoj medresi u Mostaru.[211]

Iz bibliografskih bilježaka na kraju rukopisa saznajemo da su za potrebe ove biblioteke uvakufili knjige kizlar-aga Davud (GHB 3637, 4094) i Hasan-aga, carski odobaša (GHB 3990).

5. ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA BIBLIOTEKA

Za svoju tekiju, koja se nalazila kod njegove džamije u Mostaru, Ali-paša je 1841. i 1842. godine uvakufio više primjeraka raznih knjiga. Nekoliko rukopisa iz ove biblioteke nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (2781, 3738, 3799, 3840, 3901, 3947, 4065) i jedan u Arhivu Hercegovine (R-139, inv. broj 399).

Kao vakifi knjiga spominju se još Muhamed Ćišić, sin Hasanov (GHB I 3858), Muhamed Džumhur (GBH I 3941), Munla Salih, mujezin Ćejvan-ćehajine džamije (GBH 3643, 3717), Mustafa, sin Muhamedov (Arhiv Hercegovine, R-592, inv. broj 573 i R-201, inv. broj 455), Mustafa Naimić (Arhiv Hercegovine, R-157 i R-592) i Munla Šah, mujezin Ćejvan-ćehajine džamije (Provincijalat hercegovačkih franjevaca, R-225), svi iz Mostara. Ovakvih vakifa bilo je, zacijelo još, i njihova glavna želja je bila da uvakufljenjem bar jedne ili dviju knjiga učine kakvo-takvo dobro djelo.

6. HRVATSKA ČITAONICA S BIBLIOTEKOM

Osnovana je 1861. godine i bila je smještena u Hindinom hanu pod Jusovinom, nedaleko od Starog mosta. Radila je neprekidno do okupacije 1878. godine. Kad je 1888. osnovano Hrvatsko pjevačko društvo "Hrvoje", knjige iz ove biblioteke predane su "Hrvoju".[212]

---

[211] Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 1963., rukopisi broj: 3673, 3737, 3738, 3763, 3781, 3804, 3844, 3888 i 3946.

[212] St. Čivoje, *Hrvatsko glazbeno društvo "Hrvoje" u Mostaru*, Napredak, br. 1-2, Sarajevo, 1930.

7. KATOLIČKA BIBLIOTEKA U SAMOSTANU

Ova biblioteka posjedovala je koncem turske vladavine više primjeraka rukopisnih knjiga, kao i raznu arhivsku građu i dokumente. Neke od ovih knjiga i sva građa i dokumenti imaju veliku vrijednost za istoriju naših krajeva.[213]

8. BIBLIOTEKA CRKVENE PRAVOSLAVNE OPŠTINE

Imala je krajem turske vladavine više knjiga i rukopisa velike vrijednosti. Knjige su uništene tokom Drugog svjetskog rata.[214]

Već smo istakli da je u Mostaru za vrijeme turske uprave radilo deset medresa koje su imale svoje priručne knjižnice.

Sve naprijed spomenute biblioteke bile su javne i knjigama iz njih mogli su se, uz određene uvjete, koristiti svi koji su se bavili naukom i željeli da dođu do izvjesnih naučnih saznanja.

Od polovine 19. stoljeća u Mostaru je radila i jedna čitaonica (kiraethana); ona nije držala knjige nego samo primjerke novina koje su tada izlazile u Bosni i Hercegovini.[215]

Pored navedenih biblioteka, za vrijeme turske uprave u Mostaru je postojalo i više privatnih knjižnica. Veliku i vrijednu knjižnicu imao je mostarski muftija i pravni pisac Ahmed Mostarac (umro 1679. godine). Jedan dio knjiga iz ove knjižnice nalazi se danas u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Arhiv Hercegovine posjeduje sedam rukopisa iz knjižnice Ahmeda Mostarca (inv. brojevi: 385, 456, 513, 704, 715 i 751).

I druge mostarske muftije kao i sve istaknutije političke i kulturne ličnosti ondašnjeg Mostara, također, su imali svoje privatne knjižnice: Mustafe Ejubovića (Šejh Juje), Ibrahima Opijača, Ibrahima Dušića, Huseina, sina Mustafina, imama Ćurči Ahmedove džamije, nekog Ibrahima, Omera Rizvanbegovića, nekog Muhameda, Abdulaha Hasanefendića, Hasan-bega Lakišića i drugih.[216] U spisku

[213] Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 28.

[214] Isto, str. 30.

[215] Isto, str. 25.

[216] OZPHF, AT XV/711; AVPM, akt broj 220/1936.

knjiga Abdulaha Hasanefendića spominju se, između ostalih, slijedeća djela: Zbirka (magmua) "napisana rukom Šejh Juje", jedan primjerak Jujinog djela *Fevaidi abdijje* i jedan njegov mushaf.

Ovdje donosimo pregled pisaca i prepisivača (te'lif, tahrir, terkim, tenmik, kitabet) uz čija imena stoji napisano da su iz Mostara (al-Mostari). Ove podatke uzeli smo iz bibliografskih bilježaka na kraju rukopisa koji su obrađeni i uneseni u kataloge arapskih, turskih i perzijskih rukopisa. Pregled je nepotpun jer još nisu publikovani svi katalozi Gazi Husrev-begove biblioteke, koja posjeduje izvjestan broj rukopisa koje su napisali Mostarci. U raznim naučnim ustanovama i kod nekih privatnih lica u Mostaru i drugdje nalazi se izvjestan broj rukopisa koje su napisali ili prepisali Mostarci. Kad se svi ti rukopisi obrade i unesu u kataloge, moći će se dati potpuniji pregled (potpun nikada jer je, kako smo to prije istakli, velik broj rukopisa uništen i bez traga nestao) pisaca iz Mostara koji su pisali na orijentalnim jezicima.

Pregled pisaca i prepisivača donosimo hronološkim redom: Hasan, sin Nesuhov, 1571., Zijai (pjesničko ime mostarskog muderisa Hasana), 1575., Mustafa, sin Jusufov, 1583., Ibrahim, sin Ferhatov, 1586., Ibrahim, sin Alijin, 1595, Selim, imam Ćose Jahja-hodžine džamije, 1653., Jusuf, sin Ahmedov, 1645., Mustafa, sin Balin, 1646., Abdulah, sin Hasanov, 1651., Sejjid, sin Abdov, 1658., Maḥmud, učenik, 1658., Alija, učenik, 1658., Ahmed, sin Mustafin, 1666., Ahmed, sin Bećirov, 1668., Hasan, sin Osmanov, 1672., Ahmed, imam, sin Muhamedov, 1673., Murteza, sin Muhamedov, učenik, 1675., Hasan, sin Osmana Halife, 1676., Ahmed Orlevi (u Mostaru živi porodica Orle), sin Ismailov, 1682., Mustafa Ejubović (Šejh Jujo), 1682. i 1688. (pet rukopisa), Ahmed, sin Salihov, 1706., Ibrahim Opijač, sin Ismailov, 1706-1712. (šest rukopisa), Husein, sin Hasanov, 1712., Salih, sin Bajramov, 1712., Muhamed, sin Mustafin, sin Muhamedov, sin Alijin, 1712., (dva rukopisa), Muhamed, sin Selimov, 1713., Osman, sin Omerov, 1713., Ahmed, učenik, 1727., Ahmed, sin Huseinov, učenik, 1736., Muhamed, sin Šejh Ibrahimov, 1736., Jahja Kokalić, sin Mustafin, 1740., Alija Džabić, 1744. (tri rukopisa), Ibrahim Kešfi, sin Huseinov, sin Ismailov, sin Alijin, 1740., Mustafa, sin Salihov, 1744., Ahmed, sin Mustafin, 1745., Muhamed, učenik, 1749., Ahmed Bosnevi, sin Selimov, 1750., Mustafa, sin Salihov, 1753.,

Abdulvehab Naimić, sin Salihov, sin, Osmanov, 1745., Abdulah, sin Mehmedov, 1755., Mustafa, sin Omerov, 1755., Muhamed Turić, sin Ahmedov, 1757-1785. (četiri rukopisa), Husein, sin Mahmudov, 1760., Muhamed, sin Hasanov, 1760., Ibrahim Hazurić, sin Ahmedov, ćehaja mostarske tvrđave, 1760., Ahmed, sin Muhamedov, 1776., Ahmed, sin Redžepov, 1786., Hasan Efica, sin Osmanov, sin Salihov, sin Osmanov, sin Alijin, 1792-1796. (tri rukopisa), Sabit Agić, sin Alijin, 1792., Ibrahim Spahić, sin Muhamedov, 1795. (dva rukopisa), Munla Salih Ramić, 1810., Ahmed, sin Omerov, 1810., Salih-aga Rudinac, 1819., Hasan Arpadžić, sin Muhamedov, 1829., Fadil Kajtaz, sin Dervišov, 1834., Ahmed Bakamović, sin Salihov, 1835., Alija Šunje, sin Mustafin, 1837. (dva rukopisa), Husein Grančić, sin Munla Salihov, 1838., Ahmed, sin Muhamedov, sin Fejzulahov, sin Ahmedov, sin Fejzulahov, sin Memijin, poznat pod imenom "Malkoć", 1842. (dva rukopisa), Munla Mustafa Hrvić, 1844. (dva rukopisa), Mustafa Mrkonjić, 1845. (dva rukopisa), Ahmed Lakišić, sin Abdulahov, sin Huseinov, sin Hasanov, sin Omerov, sin Ahmedov, 1847. Mustafa-Sidki Mostaraca (Sarajlić), muftija, 1847., Mustafa Ševa, sin Salihov, 1848., Ibrahim Hadžiomerović, sin Muhamedov, 1849., Ahmed, sin Alijin, 1851., Selim, sin Ahmedov, 1854., Husein Manjgo, sin Mustafin, 1855., Sadik Voljevica, sin Ibrahimov, 1855-1856. (dva rukopisa), Derviš Jusuf, sin Mustafin, 1857., Salih, sin Ibrahimov, sin Muhamedov, 1857., Mehmed Derviš Ćemalović, 1860., Mustafa Karabeg, sin Ahmedov, mostarski muftija, 1864., Derviš Faladžić, sin Mustafin, 1867., Ahmed, sin Muhamedov, sin Alijin, sin Mustafin, sin Saliha Dizdara, 1867., Sulejman Džabić, 1868., Abdulah Bakamović, 1870., Salih Kasumović, sin Abdulmuminov, 1871., Alija Kulenović, 1872., Salih, sin Muhamedov, 1873., Omer Mahinić, 1876., Abdulah Riđanović, mostarski muftija, 1878., Osman Grebo, sin Dervišov, 1879., Muhamed Ćemalović, 1888., Sejid Osman Ćemalović, sin Mustafin, 1891., Ahmed Džabić, sin Sulejmanov, 1896., Ahmed, sin Mehmedov, Husein Vugić, Mehmed Žuljević, Salih sin Ismailov, Ali Fehmija Džabić, mostarski muftija, i drugi.[217]

Na temelju prezentiranih podataka može se zaključiti da su se svi naprijed navedeni, u granicama postojećih mogućnosti, bavili naukom pa stoga imali i svoje privatne knjižnice.

[217] H. Hasandedić, *Katalog*; Isti, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Provincijalata hercegovačkih franjevaca (u rukopisu).

Posebno su zanimljivi zapisi u rukopisima koji nam pružaju podatke o vlasnicima (sahib, malik) knjiga. Iz tih zapisa saznajemo da su mnogi, uz relativno visoke cijene, kupovali knjige od telala na licitaciji u čaršiji ili drugih lica. Ovi podaci nam jasno govore da su svi oni bili ljubitelji knjige i imali svoje privatne biblioteke.

Ovdje donosimo po abecednom redu spisak samo onih vlasnika knjiga uz čije je ime navedeno i prezime, i koji su posjedovali po dva i više djela: Alajbegović Ibrahim; Balići: Muhamed, sin Mustafin, i Smail, sin Abdulahov; Blagajci: Salih i Mustafa; Ćemalović Mustafa, sin Muhamedov; Ćenan Ahmed, sin Mehmedov, 1774.; Ćišić: Mustafa i Mehmed; Dadić Mehmed, sin Mahmudov, Džabići: Šaćir, Husein i Mustafa; Efice: Salih, sin Idrisov, i Osman; Fejić Ibrahim, sin Alijin; Gluhić Abdulah, sin Mustafin, 1842.; Hadžiomerovići: Abdulah, sin Ahmedov, i Alija; Hamzić Hamza, sin Huseinov, 1863.; Kajtazi: Derviš Omer Hulusija, 1834., i Ragib; Karabezi: Ahmed i Ali-Riza; Kojić Agan, muderis; Kotle: Alija, sin Mehmedov, 1775., i Ahmed; Lakišić Omer; Mehmedbašić Ahmed; Milavići: Mustafa i Abdurahman Fevzi; Muharemović Salih; Mukić Mustafa, sin Muhamedov, Muslibegović Salih; Naimić Mustafa, sin Salihov, 1688.; Osmanagić Mehmed; Puzići: Mehmed, sin Halilov, Hamza i Ahmed Midhat; Raljević Mehmed; Slipičević Salih, 1832.; Spahić Muhamed, sin Omera Nurije; Voljevica Osman, sin Ibrahimov, 1853., i Vrgora Salih.

U sidžilu mostarskog suda iz 1244. godine po Hidžri (1828.) nalazi se spisak knjiga za koje nije navedeno čije su vlasništvo; one su, po svoj prilici, pripadale nekoj biblioteci. U njemu su poimenično upisane: 83 sveske raznih djela iz islamskog prava (fikh), 76 iz gramatike i sintakse arapskog jezika (nahv va maani), 22 iz islamske dogmatike (akaid) - među njima se spominje i Šejh-Jujino djelo *Šarh tahzib al mantik* - 11 iz islamske tradicije (hadis), 14 na perzijskom jeziku i 9 rječnika (lugat), ukupno 215 djela.[218]

Nisu nam se sačuvali "kassam defteri" (iskazi o raspodjeli ostavinske imovine) mostarskog suda, pa se i iz ovog razloga ne može dati potpun pregled muslimanske knjige u Mostaru.

Jusuf, sin Kaimanov, iz Mostara uvakufio je 1042. godine po Hidžri (1633.) 51.000 akči, i, između ostalog, odredio da se iz prihoda troši jedan dio na opravke mushafa čiji su vlasnici siromašni.[219]

[218] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 87-90.

[219] H. Kreševljaković, *Štamparije u BiH*, str. 58.

Rezimirajući sve što smo naprijed iznijeli, možemo zaključiti da je u Mostaru, za vrijeme turske vladavine, osnovano više od 150 javnih i privatnih biblioteka koje su posjedovale bar po nekoliko knjiga na orijentalnim jezicima, pretežno iz islamistike. Ovo ujedno svjedoči da su se Mostarci ranije mnogo bavili naukom i njegovali je.

Mnogi svećenici katoličke i pravoslavne vjere, kao i neki kulturni i javni radnici imali su, zacijelo, svoje priručne biblioteke, ali o njima nemamo nikakvih podataka.

Kad se govori o kulturno-prosvjetnim ustanovama u Mostaru, potrebno je spomenuti i jedan klub učenih ljudi koji je polovinom 17. stoljeća bio smješten u čardaku iznad ulazne kapije na Starom mostu. Evlija Čelebija izvještava nas da se u ovom čardaku sastaje obrazovani svijet Mostara i tu diskutuje o raznim pitanjima transcendentnog života i šerijatskog prava.[220] Uistinu je Mostar ranije imao mnogo učenih ljudi, pa je tada, vjerovatno, ovdje postojala još koja slična ustanova.

Na temelju svega izloženog, može se zaključiti da je nauka u Mostaru bila ranije mnogo njegovana. To potvrđuje i činjenica da je do 1878. godine ovdje osnovano i djelovalo, koliko se tačno zna, preko 35 raznih prosvjetnih ustanova i oko 150 javnih i privatnih biblioteka.

[220] E. Čelebi, *Putopis*, str. 463.

III TURBETA

U Mostaru je za vrijeme turske uprave sagrađeno, što se sigurno zna, sedam turbeta koja su bila locirana po raznim četvrtima grada. Tri i danas postoje, dok su ostala porušena.

Turbeta su najčešće podizana učenim ljudima, a ponekad i raznim vakifima i bogatašima. Da bi se održalo poštovanje učenih i zaslužnih ličnosti i poslije njihove smrti, svijet je njihove mezarove vidno obilježavao podižući im turbeta i posjećujući ih radi iskazivanja dubokog poštovanja umrlima. To odavanje poštovanja negdje se, tokom vremena, razvilo do kulta. [*Danas u Mostaru postoji pet turbeta. Šejh Jujino i Nure hanume zahtjeva opravku.*]

I. ŠEJHA MAHMUDA-BABE TURBE

Ovo turbe je na Maloj tepi, oko 50 metara istočno od pijace. Sadašnja njegova zgrada je, kako se vidi iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata, sagrađena 1293. godine po Hidžri (1876.). Iz natpisa još saznajemo da je podignuta na temeljima jedne starije zgrade koja je bila potpuno dotrajala.

Turbe je građeno od lomljenog kamena i pokriveno pločom. Ima malo, oko 60 cm od zemlje uzdignuto predvorje (hajat) čiji krov drže četiri tanka drvena stuba. Natpis (tarih), koji se sastoji od pet dvostiha, djelomično je oštećen i danas se ne može u cijelosti dešifrovati.

Mezar Mahmudov nalazi se u sredini turbeta. Na njemu je izgrađen sarkofag od kamenih ploča u koji su usađena dva nišana; uzglavni ima ulemanski oblik. Iz natpisa sa uzglavnog nišana, kao i iz natpisa iznad ulaznih vrata vidi se da je Mahmud umro 980. godine po Hidžri (1572.).[221]

Legenda tvrdi da je Mahmud brat mostarskog vakifa Koski Mehmed-paše i identifikuje ga s Mahmudom koji se spominje u

[221] H. Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina džamija*, str. 156. Ovdje je donesen prijepis i prijevod hronograma.

Koski Mehmedovoj vakufnami iz 1612. godine. Dalje se priča da je on dovršio izgradnju Koski Mehmed-pašine džamije i bio prvi njen imam kao i prvi šejh njegovog hanikaha. Na tim dužnostima ga je i smrt zatekla pa je, tako, sahranjen nedaleko od džamije na Maloj tepi.

Iz naprijed navedenog natpisa sa uzglavnog nišana vidi se da je Mahmud umro punih 45 godina prije izgradnje Koski Mehmed-pašine džamije. Ako uzmemo da je ovaj natpis tačan, onda je navedena predaja bez ikakvog osnova i upravo izmišljena. U tačnost godine gradnje džamije ne možemo sumnjati, dok u tačnost natpisa na nišanu možemo s razlogom sumnjati, jer on po svojoj formi i formi svoga pisma ne potječe iz 16. stoljeća. Vjerovatno je da su Mostarci koji su vlastitim sredstvima podigli ovo turbe, a koji nisu znali tačan datum smrti Mahmudove, svjesno i namjerno stavili da je on umro 980. godine po Hidžri (1572.).

Ličnost Mahmudovu legenda je obavila raznim mistifikacijama. Tako se priča da je njemu u jednom boju odsječena glava, koju je on u vlastitim rukama donio na Malu tepu i tu pao mrtav. Na istom mjestu je sahranjen, i svijet je kasnije nad njegovim mezarom sagradio turbe. Druga legenda, opet, kaže da ga je na smrt osudio neki mostarski kadija zato što mu nije htio uzeti kćer za ženu, koja se u nj bila zaljubila i koja ga je zbog njegova odbijanja kod oca opanjkala da ju je na ulici "potegao".

Dalje se priča da je Mahmud, kada bi drugi ljudi išli u podne u džamiju, išao na Neretvu. Jednom prilikom su za njim poslali nekog dječaka da ga prati i da vidi kuda ide. Kad je dječak došao do vode, Mahmud mu je rekao da mu na nogu stane i da oči zatvori, pa su se obojica u tren oka našli kod jedne džamije oko koje je mnogo svijeta obavljalo podnevnu molitvu. Dječak je po povratku sve ljudima ispričao i u ruci je donio stručak mirišljave trave. Po toj travi ljudi su zaključili da Mahmud ide i svaki dan obavlja podne kod Ćabe u Meki.

Ovo turbe su ranije mnogo posjećivali konzervativni ljudi, koji su u njemu svijeće palili i "muradali" (molili da im se ostvare neke želje). Vakif Ćorda, koji je pred ovim turbetom sagradio "tepicu", odredio je da se zakupnik tepice mora brinuti da uvijek bude vode u bardaku u turbetu na Maloj tepi. Priča se da je svako jutro bardak s vodom osvitao prazan a peškir vlažan. Vjerovalo se da umrli ustaje svake noći iz mezara, uzima abdest i moli se Bogu.

2. MUSTAFE EJUBOVIĆA (ŠEJH-JUJE) TURBE

Šejh-Jujino turbe je sagrađeno pune 124 godine poslije njegove smrti. Locirano je na Luci spram džamije Ibrahim-age Šarića na haremu koje se u izvorima naziva Šejh-Jujin harem. Podigao ga je Ali-paša Rizvanbegović oko 1831. godine. Priča se da je jedna, u ono vrijeme, najstarija žena na Luci, pokazala Ali-paši Jujin mezar, koji je svijet, sigurno, i do tada posjećivao, kod njega svijeće palio i "muradao". Turbe je izgrađeno na šest stupova sa polukružnim kamenim lukovima na kojima se nalazi kupola od željezne mreže.

Mustafa Ejubović ili Ejubić, u svom rodnom mjestu Mostaru poznat pod nadimkom Šejh Jujo, rođen je 1651. godine. Ocu mu je ime Jusuf, a djedu Murat. Otac mu Jusuf uživao je u svoje vrijeme u Mostaru glas učenog čovjeka i bio je muderis Karađoz-begove medrese.

Jujo je učio u Mostaru pred Ahmedom Opijačem, Ismailom Opijačem, mostarskim muftijom Hasanom, mostarskim kadijom Ismailom i drugima. Stekavši u rodnom mjestu solidno znanje i ugled, on u 27. godini života odlazi na studije u Istambul, gdje ostaje punih 15 godina. Tamo je učio, držao predavanja, prepisivao razna djela iz islamistike, a i sam neka napisao.

Kada je 1692. godine umro tadašnji mostarski muftija Hasan, Mostarci su pozvali Juju iz Istambula i zamolili ga da se vrati u Mostar i primi se muftijske dužnosti. U Istambulu su mu nudili profesuru na nekoj medresi, ali je on to odbio riječima "Osjećam da vjetar Svemilosnog dolazi iz Hercegovine". Jujo se odazvao molbi Mostaraca, došao je u Mostar i vršio muftijsku dužnost sve do smrti, 1707. godine.

Jujo je bio najistaknutija i najkompletnija intelektualna ličnost Bosne i Hercegovine koncem 17. i početkom 18. stoljeća. Napisao je 27 djela iz raznih grana islamistike. Svi njegovi rukopisi nalazili su se u njegovoj knjižnici, a poslije njegove smrti preneseni su i predati Karađoz-begovoj biblioteci. Posljednjih nekoliko decenija svi Jujini autografi i manuskripti otuđeni su iz Karađoz-begove biblioteke, tako da se danas nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Orijentalnom institutu u Sarajevu, Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Univerzitetskoj biblioteci "Svetozar Marković" u Beogradu, Arhivu Hercegovine, Muzeju Hercegovine, Provincijalatu hercegovačkih franjevaca u Mostaru i drugdje. Treba pomenuti i da

Mustafe Ejubovića (Šejh Jujino) turbe

je Jujo sagradio jednu stambenu zgradu na sprat kod bivše Sinan-pašine džamije na Mejdanu i odredio da u njoj stanuju kadije koje budu služile u Mostaru.

Mezar Jujin bio je ranije mnogo posjećivan od konzervativnog svijeta koji su kod njega svijeće palili i "muradali". Kome se nije dalo učiti išao je za 40 jutara prije sabaha do Jujinog mezara, tu bi Kur'an učio i, kazuju, pamet (zihin) bi mu se izoštrila. I druge neke legende vezane su za Jujinu ličnost i njegov mezar.[222]

U 1937. godini izvršene su neke opravke na ovom turbetu i uvedeno je električno osvjetljenje u nj s jednom žaruljom koja gori po cijelu noć. Svijet i danas s pijetetom spominje Juju i kod njegovog mezara uči "fatihe". [*Turbe je u ratu 1992-95. godine oštećeno i u takvom stanju se nalazi danas.*]

3. ŠEJH DERVIŠA ISHAKA TURBE

Mezar i turbe šejh Derviša Ishaka nalazilo se do konca 1965. godine pri vrhu malog harema na Carini. Zgrada mu je, kako se to moglo pročitati iz natpisa uklesanog u ploču iznad ulaznih vrata, sagrađena 1933. godine, na temeljima jedne starije zgrade koja je bila dotrajala. Zgradu je vlastitim sredstvima podigao ondašnji mostarski trgovac Ibrahim Ribica, a pričao je da mu je to u snu bilo naređeno.

U 1965. godini izvršena je ekshumacija mezarova u oba harema na Carini, a na tom mjestu su sagrađene nova željeznička i autobusna stanica. Tada je eshumiran i mezar Derviša Ishaka i kosti su mu prenesene i sahranjene pred Koski Mehmed-pašinom džamijom na Maloj tepi. Željezničko transportno preduzeće iz Sarajeva, koje je vršilo ekshumaciju harema, podiglo je nad njegovim mezarom novo turbe istih dimenzija.

Iz natpisa sa uzglavnog nišana, kao i iz natpisa iznad ulaznih vrata turbeta vidi se da je Derviš Ishak umro 1150. godine po Hidžri (1737.). O njemu i njegovom životu ništa ne znamo jer mu nema spomena u pristupačnim izvorima. Priča se da je porijeklom iz Mađarske, odakle se za vrijeme jednog rata doselio u Mostar i u

[222] H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH*, str. 390-410. Ovdje je navedena i sva literatura o Šejh Juji; Hivzija Hasandedić, *Djela Mustafe Ejubovića (Šejh-Juje) i Ibrahim-efendije Opijača u Arhivu Hercegovine* u Mostaru, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976., str. 117-130.

njemu stalno nastanio. Dalje se priča da je prvo turbe sagradio neki Mađar koji je iz Pešte u Mostar došao i raspitivao se kod svijeta za mezar Derviša Ishaka. Kad mu je neki starac pokazao Derviš Ishakov mezar, on mu je, o svom trošku, sagradio turbe.

I njegovu ličnost je legenda obavila raznim mistifikacijama. Kada su Bošnjaci 1737. godine vodili žestok boj s Austrijancima pod Banjom Lukom, Derviš Ishak se brijao u jednoj brijačnici u Mostaru. Napola obrijan, istrčao je iz brijačnice, zgrabio s ulice šaku pijeska i bacio je prema strani na kojoj se Banja Luka nalazi, pa su, kazuje se, Bošnjaci odmah pobijedili. Neka je djevojka "muradala" i išla svaki dan u turbe i svijeću palila. Jednog dana je, neuobičajeno, zakasnila, pa kada je htjela da uđe u turbe neka nevidljiva ruka ju je po glavi udarila i na taj način je ukorila što je kasnila.

Ovdje, kao kuriozum, bilježimo da je, po pričanju i vjerovanju starih ljudi, Mahmudovo turbe jednako udaljeno od Jujinog i Derviša Ishaka turbeta. Razlog ovom pričanju je vjerovanje, koje je bez ikakvog osnova, u vidovitost ljudi koji su sahranjeni u spomenuta tri turbeta.

4. MEHMED-AGE KREHE TURBE

Do 1937. godine nalazilo se na Musali (Trgu Republike), kod Ćose Jahja-hodžine džamije, dvostruko turbe Mehmeda Krehe iz 1174. godine po Hidžri (1760.). U spomenutoj godini je Vakufsko povjerenstvo u Mostaru eshumiralo sve mezarove koji su se nalazili u haremu oko ove džamije i na tom mjestu izgradilo nekoliko dućana. Tada je demontirano i ovo turbe i složeno kraj džamije, gdje mu se dijelovi i sada nalaze.

Turbe je bilo sagrađeno na osam stubova sa oblim kamenim lukovima. Vrh zida je bio pokriven kamenim pločama, a turbe je bilo bez krova i potpuno otvoreno.[223]

Porodica Kreha ubraja se među starije porodice u Mostaru. Ovdje je polovinom 17. stoljeća živio Mehmed Kreho čije se ime nalazi među potpisnicima Ahmed-bega Lakišića vakufname iz 1669. godine. On je, možda, djed Mehmeda koji je u turbetu sahranjen.

[223] Alija Nametak, *Islamski spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1939., str. 32-33. Ovdje je donesena lijepa fotografija Krehinog turbeta.

O Mehmedu se malo zna. Priča se da Krehe potječu iz Travnika, odakle se neki njihov predak doselio u Mostar i u njemu stalno nastanio. Dalje se priča da je Mehmed bio veoma bogat i da je posjedovao cijelu Musalu i jedan dio Carine.[224] Držao je u posjedu cijelo selo Krehin Gradac sa okolinom, koje je svoje ime dobilo po njemu i zvalo se do 1878. godine Čifluk Krehin. U ovom selu on je sagradio i dva "dvora". To su bile prostrane građevine na sprat, građene od tesanog kamena, pred kojima su se nalazila prostrana dvorišta ograđena visokim zidom.[225]

U drugom mezaru je bila, izvjesno, sahranjena Krehina žena, što je bio običaj kod bogatih ljudi koji su gradili dvostruka turbeta. [*Turbe je obnovljeno 1998. godine kod džamije Nesuh-age Vučjakovića.*]

5. ŠEJHA ISMAILA OPIJAČA TURBE

Više Šarića džamije na Luci nalazilo se doskora jedan zapušten harem koji je bio poznat pod imenom Šehovina. Naziv je dobio po šejhovima Opijačima koji su na Luci stanovali i u Šehovini se sahranjivali. Iz sidžila mostarskog kadije saznajemo da se ovaj dio Luke polovinom 18. stoljeća zvao Opijačevina.

U ovom haremu se sve do iza 1878. godine nalazila zgrada jednog turbeta za koju ne znamo ni kada je sagrađena ni kako je izgledala. U njemu su bili sahranjeni zemni ostaci Ismaila Opijača, mostarskog vakifa i muderisa o kome smo ranije govorili. Turbe je davno porušeno tako da se danas ne zna ni gdje je bilo.[226] Opijač je umro koncem 17. stoljeća. U haremu Šehovini sahranjen je i učeni Salih Opijač koji je umro 1145. godine po Hidžri (1732.).

Legenda kaže da je Opijač bio "dobri", tj. sveti čovjek (evlija) i da je veći dio vremena provodio u kući gdje je na postećiji sjedio i Bogu se molio. Njemu je svijet sa svih strana dolazio i u raznim nevoljama i bolestima od njega pomoći i savjeta tražio. On je svakom pomagao i zapise pisao, a svakog ludog čovjeka kojeg bi mu doveli da ga liječi izliječio bi.

---

[224] Mehmed-beg Kreho spominje se 1733. godine kao svjedok prilikom jednog vjenčanja (Mostaski sidžil, list 12a, original kod Zehre Bišćević u Mostaru [*Original bio kod rahmetli Zehre Bišćević*].

[225] *Hercegovine prije sto godina*, str. 87.

[226] *Uspomena na kišnu dovu*, Mearif kalendar, za 1312. godinu po Hidžri (1894/95.), Sarajevo, 1894., str. 1-4.

Opijač je imao mačka koji je stalno kod njega na postećiji sjedio. Legenda kaže da je ovaj mačak, šejhovom nadnaravnom moći (kerametom), našao nestalo dijete neke šejhove kmetice i kući joj ga doveo. Priča se da je mačak uginuo isti dan kad je Opijač umro i da je u drugom mezaru uz njegov sahranjen. [*Na ovom lokalitetu se danas vrši obnova Tekije na Šehovini u sklopu koje se nalazi i turbe.*]

6. ŠEJHA MUSTAFE JUSUFOVIĆA TURBE

U nekadašnjem Ćehića haremu koje se prostiralo između Bilića i Čevrine ulice u Donjoj mahali, nalazilo se do 1940. godine turbe Mustafe Jusufovića. U spomenutoj godini Vakufsko povjerenstvo u Mostaru prodalo je mostarskoj opštini ovaj harem na kome je ona namjeravala podići radnički dom i park. Harem je bio dosta prostran i u njemu se sve do 1940. godine nalazilo više velikih i raznim dekoracijama ukrašenih nišana. Ovdje su se sahranjivali Čorde, Nametci, Zagorčići i drugi.

Turbe je bilo sagrađeno na sredini harema, odmah ispod bivše željezničke pruge. Nad mezarom se nalazio sarkofag od kamenih ploča u koji su bila usađena dva nišana; uzglavni je imao ulemanski oblik. Mezar je prekrivala izdužena kupola od željezne mreže koja se oslanjala na četiri kamena stuba sa oblim kamenim lukovima.

Ko je bio šejh, kada je živio i umro - nismo mogli utvrditi, jer na uzglavnom nišanu nije bilo nikakvog natpisa. Hasan Nametak mi je pričao da je ovaj Jusufović bio u rodbinskoj vezi s mostarskom porodicom Čorda. Ovo je turbe srušeno 1940. godine. Poslije 1955. godine na ovom mezaru su podignute stambene zgrade.

7. NURE-HANUME TURBE

Ovo je turbe situirano u najjužnijem dijelu mahale Luka, neposredno spram Ali-pašine džamije. Sastojalo se od jedne male pločom pokrivene prostorije i malog trijema. Na sredini turbeta nalazio se sarkofag od kamenih ploča u koji su bila usađena dva ženska nišana. Pošto na njima nije bilo nikakvog natpisa, to se ne može tačno utvrditi čiji je ovo mezar i kada je umrla ovdje sahranjena.

Prema pričanju Saliha Šehovića, posljednjeg šejha Ali-pašine tekije, ovdje je sahranjena Nura, jedna od žena Ali-paše Rizvanbegovića. Ako je to tačno, a po svojoj prilici jeste, onda je ovo najmlađe turbe u Mostaru. Turbe je ranijih godina konzervativni svijet posjećivao, naročito žene, i kod njega svijeće palio i "muradao". Nalazi se u ruševnom stanju i zaraslo je u trnje i šipčine. [*U takvom stanju je i danas.*]

8. MEZAR NEPOZNATOG "DOBROG" U CERNICI

U Cernici, oko 200 metara sjeverno od Memijine džamije, nalazi se između dvije kuće jedan mezar sa dva, danas napola prebijena nišana. Mezar je od ulice i sa suprotne strane ograđen oko dva metra visokim zidom, tako da mu se ni sa jedne strane ne može prići. Pošto na uzglavnom nišanu nema natpisa, ne zna se ko je i kada ovdje sahranjen.

Priča se da je ovdje ranije bila tekija i da je u mezaru sahranjen neki njen šejh. Dalje se priča da su ljudi dva puta vršili ekshumaciju ovog mezara i prenosili iz njega kosti u harem Kantarevac, ali su oba puta našli sutradan mezar prazan, a kosti su bile vraćene u stari mezar u Cernici.

Ovaj mezar je ranije mnogo posjećivao konzervativan svijet pa su ljudi tu svijeće palili i "muradali". I danas stariji susjedi odaju poštu "dobrom" koji je ovdje sahranjen i povremeno okreče njegove nišane. [*Na ovom lokalitetu se danas nalazi prazan i neobilježen prostor.*]

9. MEZAR HANE HRVIĆEVE ("DELI-DJEVOJKE")

Do konca turske vladavine nalazio se u haremu u Cernici jedan mezar sa dva ženska nišana u kome su bili sahranjeni zemni ostaci Hane Hrvić ("deli-djevojke") iz Mostara. Priča se da je ona poginula u borbi s uskocima Stojana Jankovića koji su upali u Mostar na prvi dan Bajrama 1687. godine i zapalili Ali-hodžinu mahalu.

Na ovom mezaru svijet je ranije palio svijeće i učio dove odajući na taj način poštu Hani koja se s Agom Šarićem istakla kao veliki

junak u borbi s uskocima. Nišani s njenog mezara nestali su odmah poslije 1878. godine, a cijeli harem je ekshumiran poslije 1960. godine i na njemu je izgrađeno više stambenih i poslovnih zgrada.[227]

[227] Osman Nuri Hadžić, *Ago Šarić*, Zagreb 1894.; Dr. V. Ćorović, Mostar, str. 21.

IV MOSTOVI

U Mostaru danas postoje dva kamena mosta sa po jednim lukom, od kojih se jedan nalazi na Neretvi a drugi na njenoj desnoj pritoci Radobolji. Oba su u prošlosti bili komunikacioni objekti prvorazrednog značaja, i na vrlo prometnom karavanskom drumu odigrali su značajnu ulogu. Preko njih se tokom puna tri stoljeća odvijao cjelokupan promet koji je išao od juga prema sjeveru i obratno. Dugo vremena oni su bili glavni i jedini vojnički mostovi preko kojih se prebacivala i snabdijevala sva vojska koja je operisala u srednjoj i zapadnoj Dalmaciji.

I. KRIVA ĆUPRIJA NA RADOBOLJI

Na rijeci Radobolji, oko sto pedeset metara uzvodno od njenog utoka u Neretvu, nalazi se, i danas u dobrom stanju, mali kameni most na jedan luk koji je poznat pod imenom "Kriva ćuprija". Prvi mu spomen nalazimo u Ćejvanovoj vakufnami iz 1558. godine, gdje vakif izričito veli: "I prihodi će se trošiti na održavanje njegovog mosta na rijeci Radobolji."[228] Na temelju ovog navoda može se nedvojbeno zaključiti da je Krivu ćupriju sagradio Ćejvan, i to nešto prije 1558. godine. Prema tome, Kriva ćuprija je starija i od Starog mosta, koji je podignut 1566. godine. Valja istaći da je, po predanju, Stari most sagrađen po uzoru na ovu Krivu ćupriju.

Drugi spomen ovom mostu nalazimo u vakufnami Nesuh-age Vučjakovića iz 1564. godine, kojom on, isto kao i Ćejvan-ćehaja, određuje da se most na Radobolji održava iz sredstava njegovog vakufa. Ovo je neke navelo da, uzgredno, ustvrde da je Krivu ćupriju sagradio Vučjaković, što je netačno. Most na Radobolji sagradio je Ćejvan-ćehaja prije 1558. godine, što potvrđuje navedeni citat iz njegove vakufname.[229]

[228] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvan-ćehaje*, str. 280.

[229] Muhamed Mujić, *Krivi most na Radobolji*, Naše starine, II, Sarajevo, 1954., str. 213-215; Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969., str. 200-203.

Kriva ćuprija na Radobolji

Preko ovog mosta se u toku dugog turskog perioda odvijao živi promet, jer je on dugo vremena bio jedini komunikacioni objekat za prijelaz preko Radobolje u njenom donjem toku. Sve do prolaska željeznice kroz Mostar, 1884. godine, ovaj se most nalazio na glavnom drumu koji je vodio od juga prema sjeveru i obratno. Regulacijom Radobolje i izgradnjom više željeznih mostića preko nje, prestala je Kriva ćuprija gotovo da služi i za prijelaz pješaka, jer se nalazi duboko u koritu Radobolje i pristup k njoj, i sa jedne i sa druge strane, je nepodesan.

Kriva ćuprija je, uz sultan Selimov mesdžid i Ćejvan-ćehajinu džamiju, najstariji očuvani građevinski spomenik turskog perioda u mostarskom području. Na ovom objektu su 1969. godine izvršeni konzervatorsko-restauratorski radovi i registriran je kao spomenik kulture. [*Ćuprija je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, zatim je 1999. godine u "plavnom valu" Neretve porušena, da bi 2002. godine bila potpuno obnovljena.*]

2. STARI MOST

Najveličanstveniji građevinski spomenik u Mostaru je jednoluki kameni most preko Neretve koji je nadaleko poznat pod imenom Stari most. To je ne samo remek-djelo nego upravo i čudo arhitekture turskog vremena. On je i danas najveća privlačnost Mostara. Kraj njega su udareni prvi temelji ovom mjestu; i toliko je srastao s pojmom Mostara da se grad bez njega ne može ni zamisliti. Po njemu je Mostar poznat širom svijeta, on mu je simbol.

Neretva teče kroz Mostar dubokim kanjonom oivičenim velikim pećinama, a plavetnilo njene vode natječe se, naročito u ljetnim danima, s plavetnilom neba. Nema prolaznika čiju pažnju neće primamiti ovaj veličanstveni prizor, a njegove ljepote se ni oko domicilnog stanovništva nikad ne može nagledati i nadiviti joj se.

Na mjestu gdje se kanjon Neretve najviše suzio sagrađen je Stari most, kòji jednim velikim i veoma smjelim kamenim lukom presvođuje rijeku i pruža izvanredan kolorit ambijentu u kome se nalazi. Most je puna četiri stoljeća prkosio i odolijevao vodenoj stihiji Neretve, svim vrstama vremenskih nepogoda i navalama raznih osvajača.

Stari most krajem 19. stoljeća

Prije pada Mostara u turske ruke, postojao je ovdje drveni most kome prvi spomen nalazimo u jednom dubrovačkom pismu od 4. aprila 1452. godine iz koga smo ranije, izvorno i u prijevodu, donijeli dio koji se na most odnosi. Prema mišljenju istoričara, ovaj podatak se odnosi na most preko Neretve koji su Turci zatekli kada su 1468. godine zauzeli Mostar. Oni su, možda, na njemu izvršili manje adaptacije i njime se neko vrijeme koristili.

Za vlade sultana Mehmeda II Osvajača (1451-1481.) sagrađen je ovdje, na mjestu starog drvenog ili današnjeg kamenog, novi, također drveni most, koji je, kao i prvi, bio slabe konstrukcije. Turski geograf 17. stoljeća Ćatib Čelebija (Hadži Kalfa) prvi nam je dao opis prvog mosta. On veli da je most bio građen od drveta, da je visio na lancima i tako se tresao da se preko njega sa smrtnim strahom prelazilo.

Iz pristupačnih izvora saznajemo da je ovaj most polovinom 16. stoljeća bio potpuno dotrajao. Tada su Mostarci zamolili sultana Sulejmana da izda naredbu (emer) da se preko Neretve u Mostaru sagradi bolji most, od čvršće građe. Toj njihovoj molbi je udovoljeno i izdana je naredba da se ovdje sagradi most od kamena.[230]

Prvi temelji mostu udareni su 1. muharema 965. godine po Hidžri (24. oktobra 1557.). Most je sagrađen po nacrtu neimara Hajrudina, jednog iz niza dvorskih državnih mimara, a pod nadzorom Mehmeda Karađoz-bega, nadzornika svih hercegovačkih mukata i najvećeg vakifa Hercegovine.[231]

Troškovi izgradnje mosta: kamen, drvena građa, olovo, željezo i potrebna radna snaga, iznosili su, prema predračunu stručnjaka, 300.000 akči. Ovaj iznos prikupljen je dijelom neposredno od stanovnika u kadilucima Mostar, Nevesinje i Herceg-Novi, a dijelom iz državnih finansijskih sredstava koja su prikupljana od stanovništva na ime poreza (rusumat) i raznih vrsta mukata. Gradili su ga domaći majstori iz okoline Dubrovnika i nahije Popovo, koji su od davnina bili poznati kao izvrsni klesari i građevinari. Potrebna radna snaga regrutovana je od posada tvrđava u Mostaru i Blagaju.[232] Most je izgrađen od tenelije (vrsta miljevine) koja je vađena na Mukoši oko pet kilometara južno od Mostara.

---

[230] *Hadži Kalfa* ili *Ćatib Čelebija*, izd. Stojana Novakovića, Spomenik SAN, XVIII, Beograd, 1892., str. 91.

[231] Muhimme defter, N° 7, str. 423, hukum 1216 (u Arhvu Predsjedništva vlade u Istambulu).

[232] Alija Nametak, *Mostarski stari most*, Sarajevo, 1932., str. 6-13; Abdulah Polimac, *Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru*, Most, IV, Mostar, 1977., str. 109-114.

Suvremeni arhitekti se pitaju šta je navelo graditelja da počne zidati ovako veličanstvenu građevinu od mekog kamena kada je na domaku ruke imao dovoljno tvrdog kamena. Tenelija je kvalitetnija vrsta miljevine koja je veoma podesna za izradu i ornamentisanje. Ovaj kamen ima i drugih svojstava koja su graditelju, prije početka izgradnje mosta, bila zacijelo, dobro poznata. Jedan arhitekt kaže da tenelija, kada se gleda kroz mikroskop, predstavlja pravu poeziju.

Most ima samo jedan luk, raspona 28,70 m, s visinom 21 m od ljetnog vodostaja. Evlija Čelebija ga upoređuje s dugom i ističe da veličanstvenijeg mosta nije nigdje vidio. Francuz Pole (Paullet), koji je proputovao kroz Mostar 1658. godine, kaže za nj da je veličanstvenija građevina od mosta Rialto u Mlecima, iako je taj na veliku glasu.[233]

Mostarski pjesnici Derviš-paša Bajezidagić, Derviš Žagrić i Tabija posvetili su mu stihove u svojim pjesmama koje su spjevali u pohvalu Mostara. Prvi ga upoređuje sa Zodijakom, drugi sa Kisratovim (Ktesifon) hramom, a treći s mlađakom. Mostarski pjesnik Medžazija spjevao je o ovom mostu pjesmu od 17 dvostiha, koja je puna metafora, a propovjednik (vaiz) i pjesnik Husein Čatrnja (Husamija) i tri pjesme od ukupno 52 dvostiha.[234]

Na korkalucima, s obje strane mosta, kasnije je napravljena ograda od okruglog željeza, visoka oko jedan metar. Povod za podizanje ove ograde bio je jedan slučaj koji se srećno i bez posljedica završio. Priča se da je nekog neopreznog seljačkog dječaka oborio preko korkaluka u Neretvu konj koji je išao preko mosta natovaren handaćom (tovarom) sijena. Mostarci koji su se u tom trenutku kupali u Neretvi spasili su dječaka i živog ga iz vode izvadili. Priča se da je dječak držao u ruci jednu pletu koju je tog dana bio zaradio na pazaru. Poslije ovog slučaja, vlasti su odmah podigle na korkalucima željeznu ogradu ali se ne zna kada je to učinjeno.[235]

---

[233] Vjekoslav Jelavić, *Doživljaji Francuza Paulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1906., str. 47-53.

[234] Omer Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi iz XVII vijeka*, POF, XIV-XV, Sarajevo, 1969., str. 94-96.

[235] Mirko Kujačić, *Konzervacija Starog mosta u Mostaru*, Naše starine, VII, Sarajevo, 1960., str. 210. Handać je tovar sijena svezan u jednom komadu i na poseban način. Za vezanje handaća potrebna su dva velika užeta (tovarina i špag) i četiri drvene koloture. Handać može biti težak po sto i više kilograma. Na konja ga tovare najmanje dvojica, a ako je težak, potrebna su trojica, pa i četvorica ljudi. Kad se handać sveže onda se postavi u vertikalan položaj, dovede konj, i polako navlači na samar. Kad je handać natovaren on potpuno pokrije samar i s gornje je strane ravan. On na konju balansira i krajevi mu se spuštaju skoro do zemlje. Ako je svezan od sitna sijena ili slame onda je

Ovdje donosimo u prijevodu jedan versifikovani hronogram o gradnji Starog mosta u Mostaru. Činjenica da o njegovoj izgradnji postoje dva, sadržajem potpuno različita, hronograma govori o velikoj vrijednosti i značaju ovog spomenika turske arhitekture. Taj hronogram u prevodu glasi:

> Hronogram gradnje mosta u Mostaru 974. godine po Hidžri (1566.).
> Neka je vesela duša sultana Mehmeda!
> Sagradio je legate i spomenike kao što je ovaj.
> Nek je također sretno Sulejmanovo vrijeme.
> Njegova vladavina je imala uspjeha u građenju.
> Zalaganjem nazira ovo se dovrši
> Napisa mu hronogram: "Luk snage".[236]

Kad po ebdžed-sistemu (svako od 28 slova arapskog pisma ima svoju brojnu vrijednost) preračunamo brojčanu vrijednost slova hronostiha, koji je sadržan u riječima "kudret kemeri", dobit ćemo godinu 974. po Hidžri (počinje 18. jula 1566. i traje do 7. jula 1567.). Znamo li još da je sultan Sulejman umro pod Sigetom 4. septembra 1566. godine, onda izlazi da je most dovršen u vremenu od 18. jula do 4. septembra 1566. godine. Dakle, u drugoj polovini jula ili avgusta 1566. godine sagrađen je Stari most i pušten u saobraćaj.

Iz hronograma još saznajemo da je za vlade sultana Mehmeda II Osvajača sagrađen ovdje jedan most koji je, svakako, bio drvene konstrukcije. U hronogramu je neposredno spomenut i Mehmed-beg Karađoz, pod čijim je nadzorom početa i uspješno završena izgradnja Starog mosta.

Evlija Čelebija je donio od ovog hronograma samo riječi hronostiha "kudret kemeri" sa tačno preračunatom godinom. Ovaj hronogram je sastavio mostarski muderis Hasan koji je pjevao pod pseudonimom Zijai Čelebi i Zijai al-Mostari (Mostarac). Umro je od kuge u Mostaru 1584. godine.[237]

---

kraći, a ako je svezan od krupnog i nesatrvenog sijena ili slame onda je duži. Handać je dug od oko 250 do 300 cm. Konj natovaren handaćem zauzima skoro sav prostor od ivice do ivice mosta.

[236] Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, POF, VII-IX, Sarajevo, 1958., str. 182; O. Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi*, str. 94-95.

[237] H. Šabanović, *Književnost Muslimana*, str. 76; H. Hasandedić, *Nekoliko novih podataka o životu i radu Hasan Zijai*, Most, br. 17-18, Mostar, 1978., str. 105-108.

Drugi hronogram o gradnji Starog mosta donijeli su Evlija Čelebija i Kadić u svome Zborniku (II, 253). Hronostih ovog hronograma koji se sastoji od dva dvostiha sadržan je u riječima: "El gečdigi kupriden biz de gečeriz, šahim", što znači: "Preko uspješno sagrađenog mosta i mi prelazimo, moj care." Kad po ebdžed-sistemu preračunamo brojnu vrijednost slova hronostiha, dobićemo godinu 974. po Hidžri odnosno 1566.

Da je Stari most zaista sagrađen 1566. godine, potvrđuje i natpis koji se nalazi uklesan u jednu ploču na njegovoj lijevoj nozi. Taj natpis glasi: "Džisr bina sene 974", što znači: "Gradnja mosta (dovršena je) 974. godine po Hidžri (1566.)." U više rukopisa na orijentalnim jezicima nalazimo, također, zapisano da je mostarska ćuprija sagrađena 974. godine po Hidžri (1566.).

U dokumentima 16. i 17. stoljeća ovaj most se naziva sultan Sulejmanov most, a u izvorima iz 18. stoljeća Veliki most. Tek kasnije prozvan je Stari most, i taj naziv ubrzo preovlađuje i baca u zaborav prva dva.

Od početka izgradnje mosta pa sve do 1878. godine most je, izgleda, imao svog nazira koji se brinuo o njegovom održavanju. Prvi nazir mosta bio je Mehmed-beg Karađoz, pod čijim je nadzorom početa i dovršena izgradnja mosta. Godine 1669. nazir mosta bio je neki Muhamed koji je potpisan kao svjedok na vakufnami Ahmed-bega Lakišića iz Mostara.[238] Sve troškove održavanja mosta snosila je država.

Mostu je često prijetila opasnost od nabujale Neretve i potoka zvanog Dronje. Iz jedne bilješke saznajemo da je 22. oktobra 1713. godine Neretva bila tako nadošla da se izlila po Musali (Trg Republike), Mejdan (Trg 1. maja) i poplavila taphanu.[239] Nivo vode se tada, vjerovatno popeo do luka mosta, ali vodena stihija ipak nije mogla mostu ništa učiniti.

Velika poplava je pogodila Mostar i 1870. godine, kada je nabujala Neretva doplavila velike količine stabala koja su se, zbog visokog vodostaja, o most zakačila i ispod njega nisu mogla proći. Mostarci su tada spustili do vode nekog Ančića, koga su prethodno

[238] H. Hasandedić, *Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića*, Glasnik, VIS-a, broj 10-12, Sarajevo, 1961., str. 385.

[239] H. Hasandedić, *Nekoliko zapisa*, str. 119.

dobro vezali konopcima, i on je sjekirom isjekao doplavljeno drveće i tako most oslobodio i spasio.[240]

Mletačke čete su u četiri navrata prodirale do Mostara i pokušavale zauzeti most. Ali čuvari mosta (mostari), koji su, kako navodi Evlija Čelebija, stalno dežurali u kulama oko mosta, uvijek bi hrabro odbili navale svih zavojevača.

Za vrijeme borbi za prevlast u Mostaru, koje su 1815. godine vođene između ajana Muharema Hadžiselimovića (Peštela) i Saliha Bakamovića, Mostar je podijeljen na dva zaraćena dijela. Tada je Stari most pregrađen tako da je preko njega, za izvjesno vrijeme, bio onemogućen svaki promet. Svijet je kasnije dugo prepričavo ovaj događaj i podsjećao na nj uzrečicom: "Kad je Stara ćuprija bila zadračena".[241]

Joanikije Pamučina navodi da je za vrijeme Dadića afere 1814. godine udavljeno na mostu u Mostaru 13 Turaka.[242] Henrik Rener (Renner) kaže da je na mostu bilo "sramno mjesto" (gubilište) za osuđene na smrt.[243] Most je dugo vremena služio kao munara sultan Selimovog mesdžida i s njegovog vrha se, s jednog malo uzdignutog kamena, učio ezan. Stari ljudi su mi pričali da je Neretva 1870. godine bila tako nabujala da se s mosta moglo iz nje čibukom vode zahvatiti.

O Starom mostu kao i o nekim drugim kamenim mostovima postoji više predanja. Prema jednom, graditelj mu je Rade Neimar, s motivom Stoje i Stojanke koji su, kako se kaže u jednoj narodnoj pjesmi, uzidani u njegove temelje. Hadži Kalfa priča da od sultana poslani graditelj nije smio poduzeti se da sagradi ovaj most nego je to učinio neki mostarski stolar, što je sve samo legenda i plod ljudske mašte.[244]

---

[240] K. Peez, *Mostar*, str. 37; Hivzija Hasandedić, *Djela i kraći literarni sastavi Muslimana Bosne i Hercegovine koji su napisani na orjentalnim jezicima i koji se nalaze u Arhivu Hercegovine u Mostaru*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976., str. 117-130.

[241] Po pričanju rahmetli Husage Ćišića, umro 1956. godine. Muhamed Hadžijahić, n.d., str. 156.

[242] Joanikije Pamučina, *Početak dolaska grčkih vladika u Hercegovinu*, Srpski dalmatinski magazin, ljeto 1848., str. 173.

[243] Henrik Renner, *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko*, preveo Isa Velikanović, Mitrovica, 1900., str. 301.

[244] Mustafa Hilmi Muhibić, *Stara ćuprija u Mostaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. III, Sarajevo, 1899., str. 10-13; Juraj Najdhart i Džemal Čelić, *Stari most u Mostaru*, Naše starine, I, Sarajevo, 1953., str. 135.

Most od svoje izgradnje do danas predstavlja svojevrsnu atrakciju i kao mjesto s kojeg kupači skaču u Neretvu. I Evlija Čelebija je ovo vidio 1664. godine pa to opisuje ovim riječima: "Jedni skaču strmoglav, drugi sjedeći ala turka, a neki opet skaču u vodu udvoje, utroje i odmah srećno izlaze na obalu, uspinjući se uz stijenje i dolaze gore na kraj mosta i primaju darove od vezira i prvaka. Mnogi šegrti noseći jelo svojim majstorima u dućane ne idu mostom, nego idu smiono kližući se uzanom ivicom mosta (korkalukom)."

O Starom mostu pisano je mnogo u raznim putopisima i listovima koji su izlazili na našem i stranim jezicima. O njemu su napisane i četiri kraće monografije u kojima je ovaj naš najgrandiozniji građevinski spomenik obrađen s istorijske i arhitektonske strane. Ovaj most su slikali mnogi domaći i strani umjetnici. Slika njegova nalazi se otisnuta na mnogim stranicama i na bezbroj najrazličitijih etiketa:[245]

U razdoblju od 1951. do 1960. godine na ovom spomeniku je cijela ekipa stručnjaka izvršila temeljite konzervatorsko-restauratorske radove. Ispitani su temelji mosta i bliže okoline, izrađeni detaljni tehnički snimci konstrukcije mosta i ispitan materijal koji je u most ugrađen. Cijeli ovaj elaborat teničke izgradnje mosta čuva se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. [*Most je u ratu 1993. godine srušen, a obnovljen je 2004. godine. Natpis na lijevom stubu sa sjeverne strane je, također, obnovljen.*]

[245] O Starom mostu su, pored spomenutih, pisali još i: M. H. Ajkić, Stari most - simbol Mostara, Mostar, 1955.; Kasim Gujić, *Najljepši turski mostovi*, Gajret, Sarajevo, 1934., str. 36; Džemal Čelić i Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi*, str. 200. i Hivzija Hasandedić, *Stari most u Mostaru*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVII, Sarajevo, 1969., str. 431-437.

3. KAMENI MOSTIĆI NA RADOBOLJI

Pored Krive ćuprije na Radobolji, za vrijeme turske vladavine sagrađeno je više kamenih mostića na jedan, dva i tri luka čiji ukupan broj nije moguće tačno utvrditi. Ovdje ćemo posebno spomenuti samo one o kojima imamo podataka u izvorima.

I. ORUČEVIĆA ĆUPRIJA

Jedan mali kameni most na jedan luk postojao je stotinjak metara niže Krive ćuprije, a bio je poznat pod imenom Oručevića ćuprija. Ovaj naziv jasno govori da ga je podigao ili, možda, opravio neki predak stare mostarske porodice Oručevića. Lijep crtež ovog mosta nalazi se u Putopisu Henrika Renera "*Durch Bosnien und die Hercegovina*", iz koga se jasno vidi da je bio na jedan luk i da je sa strana imao korkaluke. U pristupačnim izvorima nema više spomena ovoj ćupriji.

Godine 1894. udario je grom u ovaj most i razrušio ga.[246] Na istom mjestu podigla je bivša mostarska opština 1895. godine novi željezni most koji i danas služi za prijelaz pješaka.

2. MOST KOD DERVIŠ-PAŠINE DŽAMIJE

Jedan kameni most nalazio se na Radobolji u Podhumu kod Derviš-pašine džamije. Vakif Ibrahim Šarić je odredio u svojoj vakufnami iz 1636. godine da se ovaj most opravlja iz sredstava njegovog vakufa.[247] Drugih podataka o njemu nema.

3. RALJEVIĆA ĆUPRIJA

U Podhumu na Raljevini nalazio se ranije jedan kameni most na dva luka koji je bio poznat pod imenom Raljevića ćuprija. Prilikom regulacije ovog dijela Radobolje most je zatrpan i na njegovom mjestu

[246] Osvit, brojevi: 58, 62 i 66, Mostar, 1895.

[247] JAZU, dokumenat broj 223.

je sagrađen betonski. Po nazivu se može zaključiti da ga je sagradio ili opravio neki predak stare mostarske porodice Raljevića.

4. ĆATIĆA ĆUPRIJA

U Ilićima kod Muftića kuća nalazi se, također, jedan kameni most na tri luka poznat pod imenom Ćatića ćuprija. Ovaj most je sagradio neki predak stare mostarske porodice Ćatića, koji stanuju u ovom dijelu Mostara i imaju ovdje svoje posjede i kulu.[248]

Govoreći o izgradnji novog vodovoda u Mostaru 1885. godine, Karl Peez navodi da je vodovod bio proveden ispod dvadesetak vanredno slikovitih i lijepih kamenih mostića na Radobolji koji su tada i kasnije, prilikom regulacije Radobolje, zatrpani zemljom.[249]

4. MOST NA MUSALI

Hercegovački zastupnici tražili su 1870. godine od Vilajetske skupštine u Sarajevu da im odobri da sagrade jedan most preko Neretve na Musali u Mostaru, kako bi se rasteretio i sačuvao Stari most preko koga se obavljao cjelokupan promet između dva dijela grada.[250] Za izgradnju mosta donesena je jedna željezna konstrukcija iz Jablanice koja je ranije bila nabavljena iz Engleske za podizanje mosta preko Neretve u Jablanici. Pripremljen je, također, bio i sav drugi materijal potreban za izgradnju mosta.

Izgradnja mosta na Musali počela je početkom 1873. godine. Nesređene političke prilike u Hercegovini i ustanak iz 1875. godine prekinuli su izgradnju ovog mosta pa je on dovršen tek 1882. godine.

Ovaj most je bio dug 94 m i stajao je na šest, od tesanog kamena, zidanih stupova. Imao je jedan veliki otvor od 35 m i četiri mala od po 8 metara. Na njegovu izgradnju utrošeno je 1882. godine 48.000 forinti. Na ukrašavanje mosta i izradu nekih ornamenata utrošeno je

[248] Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi*, str. 203-204.

[249] Karl Peez, *Mostar*, str. 43.

[250] Službeni list "Bosna", broj 206 od 30. safera 1287. po Hidžri (19. V 1870.) god.

1888. godine još 12.000 forinti. Do 1918. godine ovaj je most nosio naziv "Most cara Franje Josipa".[251]

Most je služio prometu sve do 1936. godine, kada je demontiran. Na istom mjestu sagrađen je 1936. godine novi most od armiranog betona na jedan luk. Po svom vanjskom izgledu on je potpuno sličan mostu Mujage Komadine na Luci koji je sagrađen 1913. godine. [*Most na Musali koji je sagrađen 1936. godine, srušen je u ratu 1992. godine. Potpuno je obnovljen i pušten u promet 2000. godine. Most Mujage Komadine na Luci srušen je 1992. godine, a obnovljen je 2005. godine.*]

[251] Karl Peez, *Mostar*, str. 42; Rudolf Zaplata, *Komunikacione prilike u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine*, Novi behar, broj 22-23, Sarajevo, 1938., str. 279; L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 14; Derviš Tafro, *Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945. godine*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956., str. 6.

V KULE I BEDEMI

Izgradnjom mosta preko Neretve, prvo lančanog a kasnije kamenog, Mostar je postao važno strateško mjesto i baza za osvajanje neosvojenih dijelova Hercegovine. Sve do austrougarske okupacije 1878. godine ovo je bio jedini most na Neretvi u njenom srednjem i donjem toku. Zato je bilo potrebno da se most utvrdi kulama i osigura posadom koja će ga štititi od eventualnih napada.

I. KULE UZ MOST

Kule uz bivši lančani most podignute su, po svoj prilici, kad je i most sagrađen jer su to strateške potrebe iziskivale. One su se nalazile usprav polovinom 15. stoljeća, što saznajemo iz jednog pisma iz kojeg smo ranije izvorno i u prijevodu donijeli dio u kome se o ovim kulama govori.

Kula na lijevoj strani mosta bila je poznata pod imenom "Herceguša", ali nije poznato kako je nazivana i gdje je bila locirana kula s desne strane Neretve. Po nazivu "Herceguša" može se zaključiti da su ove kule i lančani most između njih sagrađeni za vlade hercega Stjepana Vukčića Kosače, dakle, u prvoj polovini 15. stoljeća.

Između Starog mosta i zgrade Zavičajnog muzeja Hercegovine vide se nad samim hridinama Neretve ostaci ruševina stare kule "Herceguše" koja je stajala uz lijevu nogu mosta. Značaj ovih ostataka je posebno u tome što označavaju mjesto gdje su udareni prvi temelji Mostaru. Zato ih je potrebno zaštiti i sačuvati od daljnjeg rušenja i obilježiti kakvim vidnim natpisom koji će govoriti o njihovom istorijskom značaju.

Godine 1566. dovršena je izgradnja Starog mosta preko Neretve u Mostaru. Prije izgradnje mosta podignute su, neposredno uz njegova podnožja, i dvije kule koje je, prema navodima Evlije Čelebije, sagradio osnivač mosta sultan Sulejman.[252] U vrijeme Čelebijinog prolaska kroz Mostar 1664. godine, ove su kule bile snabdjevene raznim oružjem

[252] E. Čelebi, *Putopis*, str. 464.

Kula "Halebinovka" ("Ćelovina")

i potrebnim brojem vojnika koji su danonoćno dežurali u njima. Mostarski pjesnici Derviš-paša Bajezidagić, Derviš Žagrić, Tabiija, Medžazija i Husein Čatrnja (Husamija) spominju ove kule u svojim pjesmama u kojima pjevaju o ljepotama Mostara. Tabiija kaže za kule da su veličanstvene kao planina Kaf Elbrus (najviši vrh Kavkaza).[253]

Sačuvano je predanje da su kule uz most sagrađene prije mosta iz statičkih razloga, tj. da bi pojačale uporišta luka mosta u temeljima. Stručnjaci, međutim, tvrde da kule nemaju nikakve veze sa statikom mosta pa bi zato ovo predanje bilo bez ikakva osnova. Možda su terenske ili neke druge okolnosti (strateške) nalagale da se najprije sagradi kula na desnoj strani a, vjerovatno, i na lijevoj, pa tek onda počne sa izgradnjom mosta. Ne zna se tačno kako su ove kule u početku izgledale, ali je sigurno da su bile malene i da su kasnije više puta prepravljane i doziđivane.

Kula na desnoj strani poznata je pod imenom "Halebinovka" ili "Ćelovina". Naziv "Halebinovka" dobila je po kapetanu Halebiji koji je živio koncem 17. stoljeća i o kome smo ranije govorili. On je na ovoj kuli izvršio neke adaptacije ili, možda, dogradnje. Mostarac Mustafa Čelić, koji je bio bosanski valija od 1714. do 1716. godine izvršio je, također, na ovoj kuli neke adaptacije i napravio zatvor (tamnicu) u njenom prizemlju. Po njemu i od njegovog vremena ova se kula naziva "Ćelovina". Naziv "Ćelovina" postao je u Mostaru sinonim za zatvor, pa se kasnije ovim imenom nazivao i zatvor na Suhodolini, kao i današnji zatvor u Alekse Šantića ulici.

Osnovica ove kule je polukrug. Ona ima prizemlje koje je služilo za zatvor, i tri etaže gdje je boravila straža. Pred ulazom u kulu nalazio se stražarski mostić. Na ovoj kuli su u 1951. godini izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i registrirana je kao spomenik kulture.[254]

Iz natpisa koji se nalazi uklesan u lijevu nogu mosta vidi se da je kula na toj strani sagrađena 1087. godine po Hidžri (1676.). Natpis je tako stiliziran da se iz njega razumije gradnja (bina) a nikako adaptacija (tamir) i, po svoj prilici, odnosi se na kulu s lijeve strane mosta. Ova je kula građena od lomljenog i neobrađenog kamena pa i

[253] O. Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi*, str. 95.

[254] Ivan Zdravković, *Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru*, Naše starine, I, Sarajevo, 1953., str. 141-143; Ranko Findrik, *Uređenje kula kod Starog mosta u Mostaru*, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959., str. 183-189.

to služi kao dokaz da je mlađa od Starog mosta. Osnovica joj je, kao i kod "Halebinovke", polukrug. Sastoji se od šest etaža, i ima preko tri metra debele zidove.

Do 1868. godine ova je kula služila kao vojno skladište (barutana). Poznata je pod imenom "Herceguša", što znači da je naslijedila naziv stare kule "Herceguše" u čijoj je neposrednoj blizini i sagrađena. Ova je kula popravljana 1821. godine, kada je ondašnji mostarski muteselim Mustafa Ćemalović podigao na njoj svod od kamena. Ovo saznajemo iz natpisa uklesanog u potkrovlju kule.

Do izgradnje ove kule 1676. godine, oružje i municija čuvani su u podrumu sultan Selimovog mesdžida koji se nalazi uz lijevu nogu mosta.[255] Godine 1868. vojne vlasti su sagradile tri kule na Skakalima, sjeverno od Mostara, i u njih prenijele svu municiju iz "Herceguše".[256] Ovo je učinjeno zbog toga što su do 1868. godine u Hendeku oko kule bili dućani s ćepencima koji su često gorjeli. Na ovoj kuli su u 1951. godini izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i u njoj su danas smješteni neki eksponati Zavičajnog muzeja Hercegovine.

Kula u Predhumu pred Ašikovića sokakom

[255] H. Hasandedić, *Sultan Selim javuzov mesdžid,* str. 61.

[256] Husejin Bračković, *Tarihčei vuku'ati Hersek* (Kratka historija događaja u Hercegovini), Mostar, 1895., str. 63; Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine, II, Sarajevo, 1954., str. 11.

Uz same noge nalazile su se s obje strane stražare s kapijama ispod njih. Stražara na lijevoj strani srušena je koncem turske vladavine, dok se i sada nalazi usprav stražara (londža) na desnoj strani i u njoj je uređena veoma atraktivna kafana za strance. [*Kula stara "Herceguša" je sanirana 2004. godine. Kula "Halebinka" je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, a popravljena je 2004. godine. Kula "Herceguša" (Tara) je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, a 2004. godine je popravljena. Stražara na desnoj strani nakon stradanja u ratu, potpuno je obnovljena 2004. godine.*]

2. KULE I BEDEMI NA LIJEVOJ STRANI MOSTA

Na gradskim bedemima koji su opasivali jedan dio Mostara na lijevoj strani Neretve, postojale su još slijedeće kule: jedna uz Neretvu kod ulaza s Male tepe u Kujundžiluk, jedna niže Suhodoline pred Puzića sokakom, dvije na Suhodolini više Ali-pašinih saraja (konak), jedna u Bjelušinama kod bivšeg Ćurči Ahmedovog mesdžida, jedna na Velikoj tepi pred Ramića sokakom, jedna uz Neretvu na dnu Ramića sokaka i jedna na Luci pred bivšim Kanber-aginim mesdžidom.[257]

Kula pred Puzića sokakom spominje se prvi put u Ćejvanovoj vakufnami iz 1554. godine. Tu stoji zapisano da je ovaj vakif "sagradio 34 dućana iznad pećine pred kulom uz javni put". Prije 1554. godine podignuta je, sigurno, i kula pred Ramića sokakom na Velikoj tepi. Ove dvije kule stajale su nedaleko od Starog mosta i branile prilaz k njemu. Obje su bile na dva sprata i imale su ispod sebe prolaze s velikim kapijama kroz koje je vodio glavni put. Iz bibliografske bilješke na kraju jednog rukopisa saznajemo da ga je 1174. godine po Hidžri (1760.) prepisao Ibrahim Hazurić, sin Ahmedov, ćehaja kule u Ćejvanovoj mahali u Mostaru.[258]

[257] L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 7; *Uspomene Riste Ivaniševića*, str. 33.

[258] H. Hasandedić, *Katalog*, str. 33.

3. TABIJA (BASTION)

Pod konakom na Suhodolini sagrađena je ne znamo koje, a prije 1700. godine, tabija (bastion). Bila je ograđena visokim bedemima s puškarnicama, tu su se nalazili topovi i bila smještena uprava policije (zaptija). Ovdje je sjedila i žandarmerija pod čijom upravom se nalazio zatvor (haps). Uprava žandarmerije je, pored drugih dužnosti, vršila nadzor nad održavanjem čistoće u gradu: na ulicama, pijaci i u ugostiteljskim objektima. Na tabiji je pucao top i dizan bajrak svakog petka, o bajramima i na sultanov rođendan.[259]

Iz izvora saznajemo da je top s tabije pucao i prilikom dolaska na prijesto novog sultana, kao i prilikom rođenja na carskom dvoru. Prigodom jednog rođenja na carskom dvoru, bosanski valija je izdao bujrultiju i naredio da se sedam dana i sedam noći puca s tabije iz topova i pušaka i da svijet veselje (šenluk) provodi. Dalje je naređeno da se po džamijama prouče dove za dug i sretan život novorođenog princa.[260]

Prokopije Čokorilo piše u svom *Dnevniku* da je prilikom pobjede nad Rusima 1851. godine ispaljen 21 top s tabije u Mostaru. Dalje navodi da je ispaljivano po 16 topova kad je u Mostar dolazio novi mutesarif i kada bi turska vojska bila poražena.

S tabije je jedno vrijeme pucao top i poslije 1878. godine. Ali pošto je jaka detonacija uznemirivala okolne stanovnike i kuće im potresala, ondašnja vojna komanda je, na pritužbu nekih ljudi, prenijela top na Hum, odakle je pucao sve do 1918. godine.

U Zavičajnom muzeju Hercegovine čuva se više komada topovskih granata (kumbara) iz turskog doba koje su nađene na ovoj tabiji.

4. KULE I BEDEMI NA DESNOJ STRANI MOSTA

Poslije mira u Karlovcima 1699. godine, opasan je velik dio ondašnje mostarske varoši na desnoj strani Neretve bedemima na kojima su sagrađene kule. Jedna od ovih kula nalazila se u blizini Tabačice džamije, na cesti koja vodi iz Cernice prema Starom mostu.

[259] *Uspomene, Riste Ivaniševića*, str. 33-34.

[260] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 18b.

Ova kula je bila poznata pod imenom "šaranpov", a taj naziv je dobila po opkopu (šaranpov) koji se pred njom nalazio.[261] Od ove kule vodio je, iza Ćejvan-ćehajinog hamama i taphane, bedem do desne obale Neretve gdje se nalazila druga kula. S druge strane bedem je išao preko Vakufa i Radobolje i šaranpov vezivao s kulom na Šemovcu.[262]

Kula na Šemovcu bila je poznata pod imenom Šabića kula. Imala je dva sprata i veliku kapiju ispod sebe kroz koju je vodio glavni put. Poslije 1878. godine ova kula je izvjesno vrijeme služila kao stambena zgrada u kojoj je stanovao jedan opštinski radnik talijanskog porijekla koji se prezivao Funtana.[263]

Jedna kula se nalazila u Ričini pred Podharem sokakom, jedna u Liski (danas Save Kovačevića) ulici i jedna u Zahumu više Ali-bega Lafe džamije. Za ovu kulu zna i narodna pjesma koja glasi:

Kajanija ne želio vranca
Dobro čuvaj na Raskršću klanca.

Od Šabića kule vodio je bedem iza Kapetanovine i vezivao je s kulom u Tikvinovom sokaku. Od ove kule, koja je bila na dva sprata, vodio je preko bašča bedem do Neretve gdje se, također, nalazila jedna kula. Dvije kule su se još nalazile u Predhumu: jedna pred Ašikovića sokakom i druga više Čekrka na dnu mahale Predhum.[264]

Na obronku brda Huma postoji i danas jedna visoka kamena kula iz turskog doba. O njoj su se sačuvala dva kontradiktorna predanja koja su pribilježena u literaturi i koja zna prepričati još pokoji stariji Mostarac. Po jednom od njih, ovu kulu je sagradio Stojan Janković, dok drugo, naprotiv, tvrdi da ju je on srušio i spalio.[265] Prvo predanje je bez ikakva osnova jer je, opet po predanju, Stojan s uskocima vršio brze hajdučke upade u Mostar i odmah se vraćao. Zato je tačno i jedino mogućno drugo predanje koje kaže da je on kulu na Humu spalio.[266] Glavni zadatak ove kule bio je, svakako, da se

[261] U gruntovnom ulošku broj 3149, kat. čest. 48-107 u k. o. Mostar upisano je gradilište "šaranpov" sa 123m^2 površine.

[262] Uspomene Riste Ivaniševića, str. 35.

[263] Po pričanju pokojnog Marijana Vujice iz Mostara.

[264] L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 7; Fotografija kule pred Ašikovića sokakom nalazi se u Arhivu Hercegovine.

[265] Bosanska vila, Sarajevo, 1889., str. 374; L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 22.

[266] Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 22.

s nje nadgleda prilaz mostu sa zapadne strane, odakle mu je prijetila najveća opasnost za cijelo vrijeme turske vladavine.

Iz hronograma nepoznatog mostarskog pjesnika epigrafičara saznajemo da je bosanski valija Mehmed Korča, (umro 1697. godine) sagradio jednu kulu u Mostaru 1108. godine po Hidžri (1696.). Ne znamo na koju se mostarsku kulu odnosi ovaj hronogram.[267]

Spomenute kule bile su većinom podignute na drumovima, a imale su ispod sebe oko tri metra široke i za jedan i po ljudski rast visoke prolaze. U prolazu pod kulom stajala je straža a u kuli je bila kancelarija dežurnog oficira. Na ulazima ispod kula postojale su čvrste kapije, građene na ćemer, koje su se svakog dana pred mrak zatvarale a ujutro otvarale. Pred vratima dviju kula na Velikoj tepi, pred Puzića i Ramića sokakom, i dvjema kapijama na Starom mostu, nalazili su se jarci s pokretnim mostićima.

Na gradskim bedemima s desne strane Neretve postojale su još dvije sporedne kapije bez kula: jedna na Vakufu, na putu koji vodi iz Podhuma prema Starom mostu, i druga nedaleko od bivše Nezir-agine džamije, na putu koji vodi preko Krive ćuprije.[268]

Sve spomenute kule bile su povezane bedemima. Ti bedemi bili su oko tri metra visoki, imali su puškarnice, a pri vrhu su bili toliko široki da se po njima moglo lahko i bez muke hodati. I kad bi se pozatvarale kapije ispod kula, onda niko nije mogao ući u grad niti izići iz njega. Mostarski gradski bedemi postojali su još 1840. godine, ali su u to doba bili ruinirani i imali su mnogo rupa kroz koje su se noću provlačili psi.[269]

Sve navedene kule, izuzev "Herceguše", imale su strategijski karakter i služile su za odbranu grada. Ključevi od njih nalazili su se nasljedno u posjedu porodica koje su stanovale u njihovoj neposrednoj blizini. Zna se da su Lakišići, od prvih dana turske vladavine, vršili dužnost dizdara mostarske tvrđave i nasljedno držali ključeve kula oko Starog mosta.[270]

U Ilićima još postoji Ćatića kula, koja je prije dvadesetak godina adaptirana ali je time mnogo izgubila od svoga prvobitnog izgleda. Đikića kula u Zahumu srušena je oko 1950. godine ali ona, kao ni

[267] O. Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi*, str. 96; Alija Bejtić, Iz *Drnišlijina zbornika bosanskih memorijala*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IV, Sarajevo, 1976., str. 184.

[268] Po pričanju Ahmeda Alikalfića iz Mostara, umro 1953. godine.

[269] Srpski dalmatinski magazin za ljeto 1842., str. 30.

[270] K. Peez, *Mostar*, str. 15.

Ćatića kula, nije imala nikakav strategijski karakter nego je služila isključivo za stanovanje.

Austrija je zatekla sve navedene kule u ruševnom stanju. Tri su se održale do naših dana, dok su ostale porušene ubrzo poslije 1878. godine. U Ramića ulici, Suhodolini, Kujundžiluku, Kapetanovini, kao i uz Radobolju zapadno od Krive ćuprije, vide se i danas dijelovi bedema kojima je bio opasan stari Mostar.

Mustafa Glavinić je bio posljednji ključar koji je do 1878. godine svaku večer zaključavao kapiju na Starom mostu i izjutra je otvarao.[271] Na kapiji nema vrata od 1878. godine, a gdje su i kako nestala - nije poznato.

Dijelovi Mostara na lijevoj i desnoj obali Neretve koji su bili opasani bedemima i kulama činili su gradsko utvrđenje čiji se centar nalazio u kulama kod Starog mosta. Ovdje je sjedio dizdar i bila stacionirana sva posada koja je raspoređivana i odavde upućivana na dežurstva u kule u gradu. Dio utvrđenja na lijevoj strani u izvorima se spominje pod imenom Stari grad (kalai atik), kako se i danas zvanično zove ovaj dio Mostara. Dio utvrđenja na desnoj strani, koji je nastao poslije mira u Karlovcima 1699. godine, u izvorima se spominje pod imenom Novi grad (kalai džedid).[272]

Broj posade mostarske tvrđave bio je u razna vremena različit. Godine 1520. posada se sastojala od dizdara, ćehaje, imama i 42 vojnika mustahfiza.[273] U vrijeme prolaska Evlije Čelebije 1664. godine ovdje je bilo 160 vojnika. Godine 1731. posada mostarske tvrđave je brojila 535, a 1780. godine 565 vojnika.

Posada mostarske tvrđave čuvala je prvenstveno grad od napada sa strane, koje su najčešće činili uskoci iz Dalmacije. Nekad su, po potrebi, upućivani vojnici iz mostarske tvrđave da pruže pomoć posadama tvrđava u Počitelju, Ljubinju, Livnu i drugdje, a ponekad su se oni, opet, borili i van granica ondašnjeg Bosanskog pašaluka.[274]

Oko kula u Hendeku kod Starog mosta nalazili su se hambari koji su služili za uskladištenje državnog žita: ječma, prosa i kukuruza.

---

[271] Po pričanju rahmetli Saliha Popovca iz Mostara.

[272] OZPHF, AT IV/179, AT IV/192, AT IV/199, AT V/204, AT V/208, AT V/215, AT V/220.

[273] Tapu tahrir defter broj 76, str. 162-168, i broj 96, str. 205-211, u Arhivu Predsjedništva vlade u Istambulu.

[274] Hivzija Hasandedić, *Kule i bedemi u starom Mostaru*, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1973., str. 235-265. Ovdje je donesen spisak poznatih dizdara mostarske tvrđave.

Ovdje se spominje i Kapića kuća koja je 1829. godine služila kao žitno skladište. Iz sidžila mostarskog kadije saznajemo da su i neke džamije (najčešće sultan Selimov mesdžid) ponekad korištene za uskladištenje žita i drugih prehrambenih artikala. Žito iz ovih skladišta davano je za vrijeme sušnih i gladnih godina u zajam stanovnicima. Godine 1827. izdano je stanovnicima mostarskog kadiluka u zajam iz ovih hambara 41.048 oka ječma.[275]

Godine 1830. izvršena je inspekcija u kulama i skladištima oko Starog mosta i tom prilikom su ovdje nađene slijedeće količine municije, oružja i hrane: 5.879 oka dotrajalog baruta, 484 oke baruta, 1.499 oka olova, 222 prazna metka (fišek), 252 topovska zrna (đunle) od po 10 oka, 900 komada od po 6,5 oka, 2.700 komada od po 5 oka, 4.400 komada od po 2,5 oke, 2.200 komada od po jednu oku, 500 komada od pola oke, 2.374 komada od po 3 oke, 96 kumbara (granata), 300 testeta (svježnjeva od po deset komada) debelog papira, 20 užeta, 180 oka neobrađenog željeza, 56 motika, 8 trnokopa, 33 velike puške, 1 lanac, 3 bukagije, 1 veliki top, ispravan, 1 nov top, 143.714 oka dvopeka, 78.160 oka prosa i 3.999 tovara ječma, kukuruza i prosa.[276]

U vrijeme hercegovačkog ustanka od 1875. do 1878. godine, turske vojne vlasti u Mostaru su mislile podići nekoliko utvrđenja po brdima oko Mostara. Za ovu izgradnju bila su djelomično obezbijeđena finansijska sredstva i pripremljen potreban građevinski materijal. Do izgradnje ovih utvrđenja nije došlo zbog nesređenih političkih prilika i izbijanja ustanka u Hercegovini 1875. godine.[277] Ova utvrđenja izgradila je kasnije austrougarska uprava.

Austrougarska uprava je zatekla u Mostaru 1878. godine još slijedeće: dvije kasarne, dvije hapsane (zatvor) - jednu u kuli "Ćelovini" kod Starog mosta i drugu na Suhodolini kod ćoška Rustema Rizvanbegovića, pet skladišta za barut, jedno spremište za oružje, i jedno skladište za mondure (vojnu odjeću).[278] [*Danas se Liska ulica zove ulica Kneza Višević Humskog. Tikvinov sokak se zadnjih decenija zove ulica Braće Đukić. Ćatića kula je spaljena u ratu 1992-95. g. i od nje su ostala četiri zida.*]

[275] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 56a.

[276] Isto, list 32b.

[277] OZAH, 19/943. fotokopija iz Orijentalnog instituta.

[278] K. Peez, *Mostar*, str. 76.

VI VODOOPSKRBNI OBJEKTI

Ne zna se tačno kad je Mostar dobio svoj prvi vodovod, ali to je, zacijelo, bilo prije 1610. godine. Do ovog vremena njegovi stanovnici su se snabdijevali vodom direktno iz Neretve i Radobolje, koje su, sve do izgradnje kanalizacije, bile čiste. Osim toga, svijet se od prvih početaka izgradnje Mostara snabdijevao vodom još iz izvora Halebinovca i Djevojačke vode, o kojima ćemo kasnije govoriti.

Do izgradnje vodovoda i česama u Mostaru, neki vakifi su određivali da se postave posebni službenici čija je dužnost bila da preko cijelog dana donose vodu i pune burila u dvorištima džamija. Ova je voda korištena isključivo za ritualno pranje pred molitvu (uzimanje abdesta).

Na temelju sačuvanih vakufnama može se utvrditi da su ovakve službenike imali vakufi Ćejvan-ćehaje i Nesuh-age Vučjakovića koji su osnovani polovinom 16. stoljeća. Za vršenje ovih dužnosti njima se, po odredbi vakifa, plaćalo po dirhem dnevno.[279] Ove službe postojale su kod spomenutih vakufa i poslije 1610. godine, kada je Mostar već imao vodovod.

I. BURILA NA ULICAMA

Neki vakifi osnivali su male vakufe i određivali da se postave posebni službenici koji će donositi vodu u burilima na najprometnija mjesta u čaršiji i napajati žedne prolaznike. Naročito se vodila briga da se za vrijeme ljetnih žega pruži tas ili susak hladne vode žednom prolazniku koji ide kroz čaršiju. Na temelju raznih isprava može se utvrditi da su ovakve službenike imali slijedeći vakufi:

Rahima, kći Abdulemennanova, iz Brankovca, uvakufila je 1633. godine 2.500 groša i odredila da se kamata od ove sume daje kao plata onome ko će se starati da preko cijelog dana bude uvijek vode u burilu kod Karađoz-begove džamije.[280]

[279] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvan-ćehaje*, str. 279; Nesuh-age Vučjakovića vakufnama iz 1564. god.

[280] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 112.

Salih džundi iz Nezir-agine mahale odredio je u svojoj vakufnami iz 1677. godine, između ostalog, da se isplaćuje godišnje po 30 akči službeniku koji će svake godine za vrijeme ramazana donositi vodu s Neretve pred Roznamedžijinu džamiju s kojom će se džemat džamije mrsiti.[281]

Ibrahim, sin Ahmedov, iz Hadži Baline mahale, odredio je u svojoj vakufnami iz 1741. godine da se postave službenici koji će svaki dan donositi vodu u burilima s Neretve pred Vučjakovića džamiju, pred klaonicu (kanara) i pred dershanu Koski Mehmed-pašine medrese na Donjoj čaršiji. Dalje je odredio da se ovim službenicima plaćaju po dvije akče dnevno i da se godišnje troši po 20 akči za izmjenu dotrajalih burila.[282]

Mehmed Išerlić, sin Mustafin, svojom vakufnamom iz 1772. godine određuje, između ostalog, da se postavi službenik koji će svaki dan svakog ramazana donositi pred iftar s Neretve burilo vode pred Roznamedžijinu džamiju "s kojom će se muslimani mrsiti i vakifa s pietetom spominjati".[283]

Ahmed Taščić je u svojoj vakufnami iz 1784. godine odredio da se iz prihoda njegovog vakufa isplaćuje po 360 akči godišnje službeniku koji svaki dan od Đurđevdana do Mitrovdana bude donosio po dva burila vode s Neretve na čaršiju i napajao žedne prolaznike.[284]

Takvih burila nalazilo se na nekoliko mjesta i ona su bila smještena u posebnim, naročito za njih građenim udubinama u zidovima kraj glavnih i prometnih ulica. U Priječkoj čaršiji blizu Starog mosta vidi se i danas udubina u zidu starog Arpadžića dućana, gdje je sve do poslije okupacije 1878. godine stajalo jedno burilo s vodom i tasom obješenim o lanac. Za njegovo održavanje davao je novac ondašnji mostarski trgovac Muhamed Arpadžić.[285]

[281] Aršiv ve nešrijjat mudirlugu, Ankara, defter vakufnama broj 2, str. 262.

[282] Muhamed Mujić, *Stari vodovod u Mostaru*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956., str. 192.

[283] H. Hasandedić, *Tabačica*, str. 217.

[284] M. Mujić, *Stari vodovod u Mostaru*, str. 192.

[285] ATAH, 1/46.

2. ĐERIZI (KANALI)

Na prostranom području zapadnog dijela Mostara koje se proteže između Zahuma i Neretve počela se vrlo rano izgrađivati čitava mreža kanala (đeriza). Četvrt Cernica bila je nekad isprepletena gustom mrežom kanala koji su tekli kroz dvorišta mnogih kuća i bašča i konačno se slijevali u Neretvu. Voda iz ovih kanala korištena je, do izgradnje vodovoda i česama, za potrebe domaćinstava.

Godine 1720. proveo je Ibrahim Mukić iz svoje njive jedan jarak s vodom i doveo ga pred džamiju u Ričini. Odredio je da džematlije, koje dolaze u džamiju, koriste vodu iz jarka za uzimanje abdesta.[286] Stari ljudi su mi pričali da je ovim jarkom voda tekla i korištena za uzimanje abdesta sve do konca devetnaestog stoljeća, kada je kod Lakišića džamije u Ričini sagrađena javna česma.

3. ČATRNJE

Do izgradnje vodovoda, a i kasnije, podizane su po nekim četvrtima Mostara čatrnje iz kojih su se građani snabdijevali vodom. Ne zna se tačno koliko je čatrnja ovdje sagrađeno do 1878. godine, kao ni to gdje su se sve one nalazile. Zna se pouzdano da su čatrnje postojale u dvorištima džamija: Husein-hodžine, Bajezid-hodžine, hadži Velijine, Ćurči Ahmedove i hadži Saliha Temima. Njih su, po svoj prilici, izgradili isti vakifi, i u isto vrijeme, kad i džamiju. Ove su čatrnje služile svojoj namjeni sve do izgradnje vodovoda i česama blizu njih. Porušene su i zatrpane kad su srušene i džamije pred kojima su se nalazile.

Godine 1847. sagrađena je jedna čatrnja u dvorištu biskupske rezidencije u Vukodolu.[287] Jedna čatrnja je sagrađena 1863. godine u dvorištu srpske ženske škole na Suhodolini, niže nove pravoslavne crkve. Na njenu izgradnju utrošeno je 2.850 groša.[288] Čatrnja je služila namijenjenoj svrsi sve do 1910. godine, kada je škola zatvorena.

Uz Muslibegovića kuću, (sada vlasnici Đulsa i Umija), u Brankovcu nalazi se čatrnja koja je sagrađena kad i kuća, 1876.

[286] M. Mujić, *Stari vodovod u Mostaru*, str. 193.

[287] *Hercegovina prije sto godina*, str. 62.

[288] Dokumenat u Arhivu Hercegovine.

godine. Ovo je ne samo najmlađa čatrnja iz turskog doba nego i jedina koja se do danas sačuvala na području grada. Građena je tako da se iz nje mogla voda kofom crpsti, a i točiti kroz česmu koja je postavljena ispod čatrnje u podrumu zgrade. Čatrnja odavno ne služi svojoj namjeni.

4. VODOVODI

Za vrijeme turske vladavine u Mostaru su izgrađena dva vodovoda. Jedan je išao od Bakšima u Ilićima, a drugi od Djevojačke vode na Carini. Prvi je imao oko 60 izljeva i snabdijevao je vodom čitav zapadni i jedan dio istočnog dijela Mostara. Drugi je imao samo 15 izljeva (po Hernesu) i sanbdijevao je vodom Carinu do Mejdana (Trga 1. maja).[289]

Evlija Čelebija navodi da je mostarski vakif Roznamedži Ibrahim sagradio vodovod u Mostaru i preveo vodu kroz mjedene čunkove preko Starog mosta na lijevu obalu Neretve i razveo je po džamijama, medresama i hamamima.[290] Iz jednog hronograma saznajemo da je ovaj vodovod izgrađen 1630. godine.[291] Bio je dug oko 3 km i imao je terezije na Raskršću i kod Starog mosta.[292] Ovaj vodovod je 1702. godine temeljito popravio i proveo ga s kraja na kraj Mostara neki Jusuf, starješina čauša.[293]

Mostarski pjesnik Medžazija (metaforički), koji je umro 1610. godine, kaže u jednoj svojoj pjesmi o Starom mostu "da jedna voda iznad njega teče, a druga ispod njega". Ovo jasno govori da je u Mostaru postojao vodovod i prije 1610. godine. Ovaj vodovod bio je, sigurno, proveden kroz drvene čunkove koje je Roznamedži Ibrahim 1630. godine zamijenio zemljanim ili, kako kaže Evlija Čelebija, mjedenim čunkovima. U Zavičajnom muzeju Hercegovine čuva se nekoliko komada drvenih i zemljanih čunkova koji su nađeni u zemlji prilikom regulacije ulica i provođenja novog vodovoda.

[289] Karl Peez, *Mostar*, str. 45.

[290] E. Čelebi, *Putopis*, str. 464.

[291] O. Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi*, str. 98.

[292] K. Peez, *Mostar*, str. 45.

[293] O. Mušić, *Mostar u turskoj pjesmi*, str. 98.

Ko je i kada sagradio vodovod od Djevojačke vode, ne zna se tačno. Risto Ivanišević Mostarac tvrdi da ga je sagradio Mustafa Mukić, mostarski muftija, oko 1820. godine.[294] Ovo je netačno jer se prije 1650. godine spominje česma u Fatime-kadun mahali i stara i napuštena česma u Husein hodžinoj mahali, koje su bile snabdijevane vodom iz vodovoda na Carini. Mukić je, vjerovatno, izvršio neke opravke na ovom vodovodu ili ga, možda proširio.

Vodovod je bio proveden kroz lučeve čunkove, duge oko 1,20 m, koji su sječeni u Borcima više Konjica. Ovaj vodovod je snabdijevao vodom tri šadrvana i 12 česama pred džamijom na Carini i raskršćima.

Austrougarska uprava izgradila je 1885. godine novi vodovod od vrela Radobolje, koji je u početku imao 53 izljeva i na čiju je izgradnju utrošeno 180.000 forinti. Ovaj vodovod je imao rezervoar od 400 m^3, i davao je gradu svaki dan 1.500.000 litara vode.[295]

Kod Djevojačke vode na Carini bila je česma od tuča i pred njom veliko kameno korito iz kojeg se stoka napajala. Tu se s južne strane nalazila i sofa (hladnjak) gdje se sjedilo i gdje je bio priređivan doček i ispraćaj ahubabi (meštru kožarskog esnafa) i drugim uglednijim ličnostima kada su iz Sarajeva dolazili u Mostar. Do Djevojačke vode izvođena su mektebska djeca na doček kada je iz Sarajeva dolazila u Mostar neka zvanična i ugledna osoba. Na Đurđevdan, rano ujutro, ovdje su djevojke dolazile, umivale se vodom s izvora i gatale kad će se koja udati.[296]

Po dolasku austrougarske uprave vodovod na Carini je ubrzo zanemaren i napušten pa je prestao raditi. Sa izgradnjom ovih dvaju vodovoda potekla je voda iz prvih česama na mostarskim ulicama i izgrađeni su prvi šadrvani.

5. ČESME

Ne zna se tačno koliko je česama sagrađeno na području Mostara do 1878. godine, kao ni gdje su se one nalazile. Evlija Čelebija spominje česmu nekog Ahmeda za koju veli da se nalazila u čaršiji

[294] *Uspomene Riste Ivanišević*a, str. 33.

[295] K. Peez, n.d., str. 43.

[296] Isto, str. 34.

Slijepi mihrab česme kod Karađoz-begove džamije

u blizini istoimenog hana. On je zapisao i natpis s te česme, ali se iz njega ne može tačno saznati godina njene izgradnje.[297]

Ovo je najstariji spomen o postojanju česama u Mostaru, ali ovo, sigurno, nije bila prva česma jer je Mostar 55 godina prije Čelebijinog prolaska kroza nj imao vodovod. Svojom arhitekturom ili, valjda, zgodnim smještajem, česma je privukla na se pozornost Evlije Čelebije i dala mu povoda da jedino nju spomene.

Dvije česme su postojale pred Roznamedžijinom džamijom od kojih je jedna restaurirana, i po jedna pred džamijama: Tere hadži Jahjatove, Ćose-Jahja hodžine, Mehmed-ćahajine, Fatime-kadune, Husein-hodžine i Karađoz-begove. Sve su one snabdijevane vodom iz vodovoda koji je išao od Djevojačke vode na Carini.

Mustafa, sin Turhanov, sagradio je prije 1650. godine jednu česmu u Fatime-kadune mahali, i obnovio staru u Husein hodžinoj mahali koja je bila napuštena. On je, dalje, opravio česmu kod Koski Mehmed-pašine džamije koju je sagradio kadija Ahmed. Ovaj vakif je sagradio još tri česme na zemljištu Husein-halife, sina Ataullahova.[298]

Godine 1266. po Hidžri (1805.) sagrađena je jedna česma pred Karađoz-begovom džamijom čiji se slijepi mihrab i hronogram gradnje vide na zidu koji gleda u Braće Fejića ulicu. Uvrh ovog zida nalazi se nekoliko dekorisanih kamenih ploča na kojima su ispisani stihovi na turskom jeziku koji imaju istorijsku i umjetničku vrijednost.

Iz izvora saznajemo da se po jedna česma nalazila kod džamije hadži Ali-bega Lafe u Zahumu, kod Šabića kule na Šemovcu i na početku Dandine (Bore Radana) ulice. Iz sredstava, koje je oporučio Salih Čevro, sagrađena je oko 1885. godine jedna česma s dvije lule kod Sevri hadži Hasanove džamije u Predhumu.[299]

Na uglu Mladena Balorde i Hilme Hakala ulice, na vrhu Carine, vidi se u zidu dvorišta bivše Tere-hadži Jahjatove džamije slijepi mihrab jedne stare česme koja je radila do 1878. godine. Ova česma kao i ona kod Karađoz-begove džamije danas su jedini sačuvani primjerci starih mostarskih česama. Prije nekoliko godina obnovljen

[297] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

[298] JAZU, rukopis 204.

[299] H. Hasandedić, *Katalog*, str. 26; Bošnjak, broj 22, Sarajevo, 1894., str. 2; Osvit, broj 62, Mostar, 1895., str. 5.

je slijepi mihrab jedne stare česme na Carini koja se nalazila pred bivšom Memi hodžinom džamijom.

U Cimu, oko dva kilometra zapadno od Mostara, nalazi se jedna česma s dvije slavine (lule) izrađene od izdubljenog kamena. Iz natpisa uklesanog u ploču koja se nalazi u zidu desno od česme, saznajemo da ju je sagradio Osman Novo 1171. godine po Hidžri (1757.). Vrelo se zove Cim, kao i mjesto u kome se nalazi, Spomenuti vakif je ogradio vrelo sa svih strana zidom, pokrio ga pločama i postavio dvije lule iz kojih voda teče preko cijele godine u dovoljnim količinama. Mještani pričaju i tvrde da je voda iz ovog vrela zdravija od one iz vrela Radobolje. [*Danas postoje javne česme: kod Djevojačke vode, kod hadži Tere Jahja džamije, kod Roznamedžijine džamije, kod Karađoz-begove džamije (pasivna), kod Tabačice džamije, kod Muslibegovića kuće u Brankovcu i Ćatića česma u Cimu (promjenila izgled).*]

6. ŠADRVANI

Šadrvani ili vodoskoci podizani su isključivo u dvorištima džamija, medresa, tekija i hamama, i oni su ovim ustanovama davali posebnu draž i orijentalni kolorit. Njihov zadatak nije bio samo da daju vodu za ritualno pranje pred molitvu nego i da ukrašavaju predvorja spomenutih ustanova.

Mostarski šadrvani su građeni slično ostalim šadrvanima koji su do 1878. godine podignuti u našim krajevima. Sastojali su se od malog bazena iz kojeg se voda prelijeva u veliki bazen i iz ovog otiče kroz šest ili osam slavina. Svi mostarski šadrvani bili su natkriveni piramidastim krovom pod pločom koji se oslanjao na šest ili osam kamenih stupova vezanih lukovima.

Koliko se zna, u Mostaru je bilo svega pet javnih šadrvana: pred Karađoz-begovom, Koski Mehmed-pašinom, Ćejvan-ćehajinom i Hafiz-hodžinom džamijom, i pred medresom Roznamedži Ibrahima. Ovaj posljednji je bio najljepši i najveći šadrvan u Mostaru. Danas oni postoje pred Karađoz-begovom i Koski Mehmed-pašinom džamijom i oba služe namijenjenoj svrsi. Šadrvan pred Ćejvan-ćehajinom džamijom srušen je 1885. godine, pred Hafiz-hodžinom džamijom

Šadrvan pred Karađoz-begovom džamijom

Šadrvan pred Koski Mehmed-pašinom džamijom

1923. godine, a pred Roznamedži Ibrahimovom medresom 1940. godine.[300] Na šadrvan pred Hafiz-hodžinom džamijom danas nas podsjeća kafana "Šadrvan" koja je sagrađena na mjestu gdje se ranije nalazio šadrvan.

Šadrvan pred Koski Mehmed-pašinom džamijom sagrađen je 1781. godine, što saznajemo iz natpisa na dvjema pločama njenog potkrovlja.[301] Šadrvan pred Roznamedžijinom medresom sagrađen je poslije 1772. godine, dok nam godine izgradnje ostalih šadrvana nisu poznate. I oni su, vjerovatno, sagrađeni krajem 18. stoljeća.

Svi naprijed navedeni šadrvani nalazili su se na lijevoj obali Neretve, a vodom ih je opskrbljivao, izuzev Ćejvan-ćehajinog i Koski Mehmed-pašinog, vodovod koji je išao od Djevojačke vode na Carini. Spomen im nalazimo u narodnoj pjesmi:

U Mostaru na al-šadrvanu
Mostarlije abdest uzimaju.

Šadrvani su se još nalazili u Sinan-pašinom i Ćejvan-ćehajinom hamamu i u taphani kod Starog mosta. Ovi šadrvani su bili zatvorenog tipa i služili su isključivo potrebama kupača i tabaka (kožara) koji su radili u taphani. [*Današnje brojno stanje šadrvana u Mostaru je veće jer svaka novoobnovljena i novoizgrađena džamija sadrži obično i šadrvan. Na mjestu šadrvana pred hafiz Hodžinom džamijom se nalazi stambeno-poslovna vakufska zgrada (bivše muftijstvo).*]

7. ČEKRCI

To su bile jednostavne naprave za izvlačenje vode iz Neretve. Sastojale su se samo od jedne žice koja je jednim krajem bila vezana za kuću a drugim za stijenu u Neretvi. Niz žicu se spuštala kanta u rijeku i pomoću čekrka izvlačila. U Mostaru je do 1878. godine bilo više čekrka, a mogle su ih imati samo kuće koje su se nalazile neposredno uz obale Neretve.

Evlija Čelebija opisuje čekrke u Mostaru ovim riječima: "Tu je ispod čaršije svezan (namotan) jedan debeo lanac za točak i čekrk, a

[300] AVPM, akt broj 756/1940.

[301] H. Hasandedić, *Koski Mehmed-pašina džamija*, str. 148. Ovdje je donesen prijepis i prijevod hronograma.

drugi kraj tog debelog lanca svezan je za debeli lanac koji je svezan za stijenje čak dolje u rijeci. Kad neki čovjek hoće da izvadi vode iz rijeke, on natakne svoju kofu na kariku lanca, a onda spusti lanac i on ode u vodu. Onda odozgo izvlače lancem kofu i ona izađe puna vode. Ovu vodu liju u bardake i testije. Na tri mjesta nalaze se takvi čekrci kojima na taj način izvlače vodu lančanim točkom."[302] I Francuz Pole vidio je 1658. godine čekrke u Mostaru. On kaže da ih imaju mnoge kuće i da svijet vadi vodu iz Neretve.[303]

Ne zna se kada je u Mostaru postavljen prvi čekrk, ali je to, svakako, bilo u dalekoj prošlosti kad Mostar nije imao ni vodovoda ni česama. Za izgradnju ovih naprava Mostar ima dobre terenske uslove, s obzirom da je Neretva oivičena velikim pećinama za koje su se mogle žice pričvršćivati, a kuće su se, opet, nalazile nad hridinama visoko iznad nivoa vode. Po jedan čekrk nalazio se kod Ćejvan-ćehajine džamije i kod kuća: Balića, Gluhića, Behlilovića i Kajtaza.[304]

Jedan čekrk postavljen je prije 1636. godine u kafani koja se nalazila kod taphane u Priječkoj čaršiji. Ovo saznajemo iz vakufname Ibrahima Šarića gdje on određuje da se troši dnevno jedna akča za opravku spomenutog čekrka (čerh) pomoću kojeg bećari (neženje koje rade u mostarskoj taphani) izvlače vodu iz Neretve.[305]

Nekoliko ovih naprava održalo se do iza okupacije 1878. godine; nestalo ih je uvođenjem novog vodovoda i česama 1885. godine. Po ovoj napravi dobio je svoje ime lokalitet "Čekrk" u najjužnijem dijelu mahale Predhum.

8. SEBILJ

Sebilj je dobrotvorna javna česma sagrađena u obliku malog kioska kvadratne osnove iz koje se crpila voda suskom. Ime je dobio po tome što se nalazio uz javni put (sebil, arapski znači put), i vodom iz njeg koristili su se pretežno putnici namjernici. Mostar spada među rijetka mjesta u Bosni i Hercegovini koja su imala takvu ustanovu.

[302] E. Čelebi, *Putopis*, str. 468.

[303] V. Jelavić, *Doživljaji francuza Poullet-a*, str. 25.

[304] Po pričanju Hasana Nametka i Saliha Popovca iz Mostara.

[305] JAZU, dokumenat broj 223.

Mostarski sebilj se razlikovao od sebilja u drugim mjestima po tome što nije bio smješten u posebnom naročito građenom objektu i što u nj nije bila dovedena voda s izvora nego se donosila s Neretve u burilima. Inventar ovog sebilja sastojao se od burila i susaka.

Osman, sin Huseinov, sagradio je prije 1732. godine jedan sebilj u prizemnom dijelu munare Kanber-agine džamije na Luci. U svojoj vakufnami je odredio da se iz prihoda njegovog vakufa isplaćuje, između ostalog, po 360 akči godišnje službeniku koji će se brinuti da preko cijele godine bude uvijek, i po danu i po noći, vode u njemu. Za burila i suskove odredio je da se troši godišnje po 30 akči.[306]

Ovaj sebilj je snabdijevan vodom iz Neretve i to pomoću čekrka koji se nalazio uz Neretvu nedaleko od Kanber-agine džamije. Kad je prestao služiti svojoj namjeni, ne zna se tačno, a srušen je 1916. godine kada je srušena i Kanber-agina džamija.

9. VRELO HALEBINOVAC

Do potkraj prošlog stoljeća u Mostaru je bilo na glasu jedno vrelo koje se nalazilo neposredno uz desnu obalu Neretve, stotinjak metara uzvodno od Starog mosta. Prvi put se spominje u Ćejvan-ćehajinoj vakufnami iz 1554. godine gdje vakif određuje "da se ubuduće vrelo kraj Neretve po potrebi održava iz sredstava njegovog vakufa.[307] Ovo jasno govori da je vrelo bilo na glasu od prvih dana izgradnje i naseljavanja Mostara.

Vrelo je izviralo ispod jedne pećine pod koju je moglo ući više osoba i skloniti se od nesnosne mostarske vrućine. Sve do izgradnje vodovoda, a i kasnije dok vrelo nije zatrpano, odavde se nosila voda u burilima za piće. Za vrijeme ljetnih žega mnogi su ovdje dolazili i hladovali, a terzije su i šile. Koncem prošlog stoljeća pećina se srušila u Neretvu pa je tada vrelo zatrpano i ostalo je bez podesna pristupa. Poznato je pod imenom Halebinovac, a taj naziv dobilo je mnogo kasnije po mostarskom kapetanu Halebiji koji je živio koncem 17. stoljeća i imao nedaleko od njega svoj ćošak (kuću s doksatom).

[306] PZOHF, AT XIX/928.

[307] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana kethode*, str. 283.

10. ČESMANSKI VAKUF I OPRAVKA VODOVODNE MREŽE

Za turske vladavine u Mostaru je postojao i djelovao tzv. "česmanski vakuf", ustanova kojoj ne nalazimo sličnu u drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Ne zna se kad je i ko je ovu instituciju prvi put ustanovio. Zna se samo da je više osoba uvakufilo novac i nekretnine čiji su prihodi trošeni za opravke vodovodne mreže. Ovaj je vakuf ukinut koncem prošlog stoljeća i sva njegova aktiva predana je Karađoz-begovom vakufu.[308]

Vakif Mustafa, sin Turhanov, određuje u svojoj vakufnami (napisana je oko 1650. godine) da se sujoldžiji koji će opravljati vodovodnu mrežu na Carini, i brinuti se da uvijek bude vode u česmama, plaća dnevno po jedna akča.[309]

Majstor (sujoldžija) Pavo Bilić postavljen je 1832. godine da opravlja vodovodnu mrežu i česme u Mostaru. Za vršenje ove dužnosti vlasti su ga oslobodile plaćanja glavarine (džizja) i drugih nameta (tekalif).[310]

Mahmud Ćišić je uvakufio 1848. godine, između ostalog, i sujoldžijski alat, tj. pribor za opravljanje vodovodne mreže u Mostaru.[311] Ne zna se od kojih se alatki ovaj pribor sastojao, ni kada je i kako nestao.

[308] AVPM, akt broj 308/1891.

[309] JAZU, rukopis broj 204, list 20-46.

[310] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 56.

[311] Isto, broj 3, list 52.

Mnoga veća, pa čak i neka mala mjesta u Bosni i Hercegovini imala su za vrijeme turske uprave javne banje. Po broju hamama Mostar stoji iza Sarajeva, Foče i Travnika. Mostarski hamami su bili monumentalne građevine od tesanog kamena i presvođene kupolom. U interijeru su imali: šadrvan, čekaonicu, garderobu, kapaluk, prostoriju za odmaranje poslije kupanja, halvate za kupanje, haznu, rezervoar s vodom i ćulhan (ložionicu). Šadrvan je prva prostorija u koju se ulazi kad se u hamam dođe. Ova je prostorija presvođena kupolom, a ime je dobila po šadrvanu ili vodoskoku koji se nalazio na sredini ove prostorije.

U Mostaru su do konca 16. stoljeća sagrađena dva hamama od kojih jedan i danas postoji. Osnovani su prije 1664. godine, kad se prvi put spominju u Putopisu Evlije Čelebije.[312] Oba hamama bila su jednostruka, tj. u njima su se u isto vrijeme mogli kupati samo muškarci ili samo žene. Jedan je pripadao Sinanovom a drugi Ćejvanovom vakufu.

I. SINAN-PAŠIN HAMAM

Ovaj hamam bio je lociran na Mejdanu (Trg 1. maja) kod Sinan-pašine džamije, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Imao je četiri odjeljenja od kojih su dva služila za kupanje, a dva za svlačenje i odmor. Voda u ovaj hamam bila je dovedena iz jedne česme s Malog Mejdana.[313]

Ovaj hamam je sagradio Sinan koji je identičan s hercegovačkim vojvodom Sinan-begom. Upravljao je Hercegovinom od kraja 1474. do jeseni 1475. godine, i kasnije postao paša.[314]

Hamam je početkom svake hidžretske godine na licitaciji izdavan pod zakup. Godine 1081. godine po Hidžri (1670/71.) uzeo

[312] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

[313] *Uspomene Riste Ivaniševića*, str. 33.

[314] Dr. Ć. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici*, str. 212.

ga je pod zakup neki Husein, hamamdžija, uz 3.200 akči godišnje kirije.[315] Prihodi ovog hamama iznosili su u razdoblju od 1867. do 1871. godine (za pet godina) 12.500 groša (po 2.500 groša godišnje) a rashodi 3.125 groša i 15 para. Na opravke hamama (četiri česme i kupola s kandiljima) utrošeno je 1871. godine 318 groša.[316]

Hamam je radio od svoga osnutka koncem 16. stoljeća do iza okupacije 1878. godine. Posljednji hamamdžija bio je Selim Arnaut, koji je plaćao 12 kesa kirije na godinu.[317] Srušen je 5. septembra 1884. godine jer je bio potpuno dotrajao. Nalog za njegovo rušenje izdalo je ondašnje gradsko poglavarstvo u Mostaru aktom broj 2.662 od 3. marta 1884. godine. Građa od njega prodana je za 363 groša, na licitaciji koja je održana 24. oktobra 1884. godine. Dervišu Grebi, muteveliji Sinanova vakufa, predana su tada samo kamena korita.[318] Zemljište na kome se nalazio ovaj hamam danas je sastavni dio bašče uz zgradu Arhiva Hercegovine.

2. ĆEJVAN-ĆEHAJIN HAMAM

Ovaj hamam je lociran u Priječkoj čaršiji kod taphane i Tabačice džamije, nedaleko od desne obale Neretve i jednog kraka Radobolje. Sagrađen je iz sredstava Ćejvan-ćehajinog vakufa poslije 1558. a prije 1664. godine. Voda za nj bila je dovedena iz Radobolje. Nę zna se kad je počeo, i kad prestao raditi.

Prvog novembra 1713. godine Mostar je pogodila velika poplava kada je nabujala Neretva poplavila, između ostalog, i ovaj hamam.[319] Davno je prestao služiti svojoj namjeni i bio prepušten zubu vremena i nesavjesnim zakupnicima koji su ga koristili za skladište. Na ovom hamamu su prije oko dvadeset godina izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i registriran je kao spomenik kulture. Oba ova hamama bila su javna, i služila su potrebama svih stanovnika. [*Hamam je saniran i popravljen 2004. godine. Danas se koristi u kulturne svrhe kao izložbeni prostor.*]

[315] Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1952., str. 89.
[316] OZAH, IV/158.
[317] H. Kreševljaković, *Banje u BiH*, str. 89.
[318] AVPM, akt broj 30/1885.
[319] H. Hasandedić, *Nekoliko zapisa*, str. 119.

Jedan hamam se za turske vladavine nalazio u vojnoj bolnici kod Južnog logora, i služio je potrebama vojnika. Osim toga, mnoge privatne kuće su imale po jednu (neke po dvije, pa i tri kućne banjice - hamamdžik). Evlija Čelebija navodi da je 1664. godine bilo u Mostaru 127 banja po privatnim kućama.[320]

Ćejvan-ćehajin hamam

[320] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

VIII SAHAT-KULA I MUVEKITHANA

Pored većeg broja sakralnih i drugih raznih spomenika u Mostaru je za vrijeme turske vladavine sagrađena jedna sahat-kula i muvekithana (ured za ustanovljavanje tačnog vremena). Toranj kule predstavlja monumentalnu građevinu koja je po vanjskom izgledu slična ostalim sahat-kulama u Bosni i Hercegovini. Sahat na kuli je pokazivao i otkucavao dnevno vrijeme po ala-turka satu, a službenik muvektihane je pomoću rubtahte (astrolabijuma u obliku kvadrata) izračunavao tačnost vremena i kontrolisao i navijao satove.

I. SAHAT-KULA

U ulici Braće Bajata (ranije Kazaska čaršija, Sahat-kula) nalazi se i danas visoki toranj jedne sahat-kule za koju tačno ne znamo ni kada je sagrađena, a ni čija je zadužbina. Toranj je građen od lomljenog kamena, prizmastog je oblika i pokriven četverostrešnim krovom u obliku piramide. Osnovica kule je kvadrat sa stranicama 3,45 m, a kula je visoka oko 15 metara.

Prvi i najstariji nama poznati izvor u kome se spominje ova sahat-kula jest vakufnama Ibrahima Šarića iz 1636. godine. Ovaj vakif je, između ostalog, odredio da se daju po tri akče dnevno sahačiji koji vodi brigu o sahatu na sahat-kuli u Mostaru i da se troši dnevno po jedna akča za ulje i drugo što je potrebno za održavanje sahata na njoj.[321] Na temelju navedenog podatka može se utvrditi da je ova sahat-kula sagrađena prije 1636. godine i da je zadužbina Šarića. Opisujući Mostar, Evlija Čelebija navodi da se u Kazaskoj čaršiji nalazi četverougaona sahat-kula i da se zvuk njezina zvona čuje iz daljine na tri sahata hoda.[322]

Sačuvala nam se jedna lijepa narodna pjesma u kojoj se govori o izgradnji ove kule i njenom osnivaču:

[321] JAZU, dokumenat broj 223.

[322] E. Čelebi, *Putopis*, str. 468.

Sahat-kula

Zareče se Šarića kaduna
u mahali među hanumama:
"Jest tako mi dina i imana
i tako mi šehri-ramazana,
sagradiću mekteb i munaru
i veliki sahat u Mostaru,
nek se čuje preko Bišća ravna,
Velagića i Blagaja grada,
a da nije Bišine
čulo bi i Nevesinje."[323]

Na temelju ove pjesme može se zaključiti da je sahat-kulu sagradila neka Šarićka, po predanju ista ona hanuma koja je podigla i jednu džamiju na Carini. Mostarski vezir Ali-paša Rizvanbegović naručio je 1838. godine od dalmatinskog namjesnika u Zadru Lilienberga jedno zvono za ovu sahat-kulu, koje je bilo teško 468 funti (funta je engleska mjera za težinu = 453,59 grama) i za koje je plaćeno 358,20 forinti.[324]

Sahat na kuli je do konca turske vladavine otkucavao časove po ala-turka vremenu. Od 1878. do 1892. godine ovaj sahat je, po naredbi austrougarskih vlasti, navijan po ala-franka vremenu. Gradska opština je, na molbu mještana, naredila 1892. godine da se sahat navija i pokazuje časove po ala-turka vremenu. Tako je bilo sve do 1926. godine kada je sahat prestao raditi.

Austrougarske vlasti su 1917. godine skinule zvono s kule i upotrijebile ga u ratne svrhe, pa je sahat te godine prestao da radi. Brigu oko ovog sahata vodio je jedno vrijeme Avdaga Bjelevac, sahačija iz Mostara (umro 1905. god.).

Bajram Bijedić, trgovac iz Mostara, (umro 1928. godine), popravio je o svom trošku ovaj sahat 1919. godine i doveo ga u ispravno stanje. Sahat je radio sve do 1926. godine, kada je ponovo pokvaren i više nije popravljen. Na tornju ove kule izvršeni su 1978. godine potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i registriran je kao spomenik kulture.[325] [*Sahat-kula je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, pa je 1999. godine popravljena.*]

[323] Ovu pjesmu sam pribilježio od rahmetli Zinete Šukalić iz Mostara.

[324] Hamdija Kreševljaković, *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*, Naše starine, IV, Sarajevo, 1957., str. 24.

[325] *Bošnjak*, broj 3, Sarajevo, 1892., str. 3.

2. MUVEKITHANA

U dvorištu Ćejvan-ćehajine džamije radila je do iza okupacije 1878. godine jedna muvekithana koju je osnovao sam Ćejvan-ćehaja. Na kraju njegove vakufname iz 1558. godine nalazi se spisak stvari koje je uvakufio za potrebe svojih zadužbina. Iz tog spiska saznajemo da je za džamiju u Mostaru ostavio, između ostalog, i dva sahata: pješčani sahat (kum saat) i sahat sa zvonom (čan saat). To je najstariji spomen o postojanju časovnika u Mostaru. Muvekithana je bila smještena u maloj prizemnoj prostoriji koja se nalazila desno od ulaza u dvorište Ćejvan-ćehajine džamije. Koncem turske vladavine je imala dva sahata i jednog službenika koji je za vršenje ove dužnosti primao platu od Ćejvan-ćehajinog vakufa. Muvekithana je zatvorena odmah poslije 1878. godine i ubrzo potom srušena.[326]

[326] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana kethode*, str. 281.

IX HUMANITARNE I ZDRAVSTVENE USTANOVE

Do 1878. godine u Mostaru je osnovano više humano-socijalnih i zdravstvenih ustanova čiji se broj iz više razloga ne može tačno utvrditi. Sve su one nastale djelovanjem pojedinih vakifa i, kao i većina drugih ustanova, plod su privatne inicijative.

I. HUMNITARNE USTANOVE

Mehmed-beg Karađoz, najveći vakif Hercegovine, podigao je neposredno spram svoje džamije besplatno konačište za siromašne putnike (musafirhanu) i kuhinju (imaret) u kojima je svaki putnik, u svako doba, imao besplatan stan i hranu. U imaretu se gotovila hrana prvenstveno za putnike goste, a što bi preteklo dijeljeno je mjesnoj sirotinji. Prema odredbi vakufname, svaki dan su se za potrebe imareta trošila po 32,5 dirhema, što je za ono doba predstavljalo dosta velik izdatak. Vakif određuje da se gost u musafirhani može, prema ustaljenom običaju, zadržati samo tri dana i tri noći.[327] O ovim ustanovama ne nalazimo u pristupačnim izvorima više nikakvih podataka.

Obje ove ustanove sagrađene su prije 1570. godine jer se spominju u Karađoz-begovoj vakufnami iz spomenute godine. Kad su musafirhana i imaret prestali da rade, ne zna se tačno, a srušeni su 1892. godine.[328]

Ne zna se da je ijedan drugi vakif osnovao sličnu ustanovu u Mostaru, ali se zna da su mnogi ostavljali novac i nekretnine i određivali da se prihodi od njih troše u humane i socijalne svrhe. Ćejvan-ćehaja određuje da se iz sredstava njegovog vakufa kupuje svake godine po deset zdravih i ugojenih ovnova koji će se na Kurban-bajram klati pred njegovom džamijom i meso dijeliti sirotinji. Za kuhanje hrane i dijeljenje sirotinji prilikom mevluda (rođenja Muhamedova) i jevmi-

[327] Karađoz-begova vakufnama iz 1570. god.

[328] AVPM, akt broj 217/1892.

ašure (deseti dan muharrema) odredio je da se troše po dva dirhema dnevno. On je, dalje, odredio da se sedmično kupuje po 30 hljebova i dijele sirotinji njegove mahale svakog četvrtka iza ikindije.[329]

Ahmed, sin Ferhatov, određuje u svojoj vakufnami iz 1620. godine da se ostatak prihoda dijeli siromasima slijedećih mahala: Husein-hodžine, Jahja-hodžine, Mehmed-ćehajine, Fatime-kadune, Memi-hodžine i Hadži Jahjaove.[330]

Naprijed spomenuti vakifi Hasan Sevrija i Osman, sin Huseinov, uvakufili su kazane, prvi jedan, a drugi dva, i odredili da se oni posuđuju svijetu za kuhanje hrane prilikom mevluda, svadbi i drugih svečanosti.

Ahmed Lakišić je odredio da se sirotinji daje na besplatno uživanje sve zemljište u Ričini oko njegove džamije i da se sirotinji Ričine daju po dvije akče dnevno.[331]

Mustafa, sin Turhanov iz Fatime-kadun mahale, odredio je (vakufnama je napisana oko 1650. godine) da se ostatak novca, koji preteče nakon izmirenja svih odredaba, dijeli sirotinji Fatime-kadun i Husein-hodžine mahale i da se "po običaju priređuje jelo (taam)".[332]

Merjema, kći Mahmudova iz Hadži Baline mahale, uvakufila je jednu kuću 1669. godine i odredila da u njoj stanuje muž joj Mahmud, a kad on umre da se kuća proda i novac podijeli sirotinji.[333]

Salih, sin Temimov iz Hadži Baline mahale, određuje u svojoj vakufnami iz 1676. godine da se iz prihoda njegovog vakufa troši godišnje po 330 akči za priređivanje iftara za džemat njegove džamije. Dalje je odredio da se, kad izumru njegovi potomci, dijeli dnevno po pet akči sirotinji Hadži Baline mahale, djeci bez roditelja i udovicama.[334]

Bećir, tabak (kožar) iz Hadži Huseinove mahale, određuje u svojoj vakufnami iz 1694. godine da se iz prihoda njegovog vakufa plaća, između ostalog, porez "običajni nameti" (tekalifi urfijja) za stanovnike hadži Huseinove mahale, ili da se na muslimanske domove spomenute mahale podijeli godišnje po 700 akči.[335]

[329] H. Hasandedić, *Zadužbine Ćejvana kethode*, str. 284.

[330] OZPHF, AT XIX/949.

[331] H. Hasandedić, *Zadužbine Ahmed-age Lakišića*, str. 390.

[332] JAZU, rukopis 204, list 20-46.

[333] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 9a.

[334] Isto, broj 2, list 35b i 36a.

[335] Isto, list 48b.

Fatima, kći Halilova iz Husein-hodžine mahale, uvakufila je 1700. godine 314.000 akči. Odredila je da se, kad izumru njeni potomci, prihod dijeli sirotinji Mostara, i to srazmjerno broju stanovnika pojedinih mahala. Ona je, dalje, uvakufila jedan kazan i odredila da mutevelija godišnje troši 1.750 akči za priređivanje mevluda u Koski Mehmed-pašinoj džamiji.[336]

Ibrahim, sin Salihov, imam Nezir-agine džamije, uvakufio je 1752. godine tri vinograda u Blizancima i, između ostalog, odredio da se svake godine podijeli sirotinji Nezir-agine mahale po jedan tovar dobrog grožđa.[337]

Nefisa Metiljević, kći Huseinova iz Šarića mahale, odredila je u svojoj vakufnami iz 1771. godine da se svake godine u redžepu, šabanu i ramazanu kupuje jedan "grošluk" hljeba i dijeli sirotinji Nezir-agine mahale.[338]

Neki Muhamed osnovao je u Mostaru prije 1776. godine jedan vakuf i odredio da se njegovi prihodi troše na pomaganje siromaha Derviš-pašine mahale.[339]

Derviš Mahmud Bakamović, sin Hasanov, svojom vakufnamom iz 1883. godine određuje, između ostalog, da se iz prihoda njegovog vakufa kupuju svaki dan hljebovi i dijele sirotinji Baba Beširove mahale.[340]

U Cernici se nalazi vakufsko zemljište zvano "Mutapovina", za koje se ne zna ko ga je i kada uvakufio. Ovo je zemljište "bilo opterećeno da njegov držalac kupuje svake godine za Šarića mahalu po 90 hljebova, i po tri oke ulja (zejtin) za Šarića i Ćose Jahja hodžinu džamiju". Godine 1899. zemljište je bilo u posljedu Hadžajlića, koji su za izvršavanje vakifove odredbe trošili po sedam forinti godišnje. Na temelju ovog može se zaključiti da je ovo zemljište bilo evladijet vakuf porodice Hadžajlića i da ga je osnovao neki predak ove porodice.[341]

Stari ljudi su mi pričali da je u Maršala Tita ulici, oko 200 metara sjeverno od Ćišića ulice na Carini, radila u tursko doba jedna musafirhama koja se nalazila u vlasništvu porodice Žuljevića.

[336] Defter vakufnama broj 2, str. 27, u Aršiv ve nešrijat mudirlugu u Ankari.

[337] Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 48b.

[338] OZAH, AT 3/128.

[339] OZPHF, AT XIV/692.

[340] OZPHF, AT IV/191.

[341] AVPM, akt broj 293/1899.

I sada se nalazi ovdje jedna stara stambena zgrada, u kojoj je, kažu, bila smještena ova musafirhana. U pristupačnim izvorima nema joj spomena. Jedino se spominje 1829. godine Muharem Žuljević koji je stanovao u Ćišića ulici.[342]

Na Musali (danas Trg Republike), na mjestu gdje je pošta, nalazio se do konca prošlog stoljeća konak porodice Džabića. Konak je osnovan polovinom prošlog stoljeća i u njemu su odsjedali Arapi koji su svake godine dolazili iz Meke u Mostar i tražili da budu zamjenici (bedeli) za one koji iz zdravstvenih ili nekih drugih razloga ne mogu otići na Ćabu. Ovdje su, također, odsjedali i drugi putnici namjernici. U Džabića konaku su se često skupljali učeni i ugledni ljudi Mostara i tu su raspravljali o raznim pitanjima i društvenim problemima. Svi koji su dolazili na ova sijela bili su uvijek počašćeni kafom i sezonskim voćem. Posljednji vlasnik ovog konaka bio je Ali Fehmija, mostarski muftija i čuveni borac za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosansko-hercegovačkih muslimana. Konak je zatvoren 1900. godine, kada je Ali Fehmija otišao u Istambul, i kada su mu ondašnje austrougarske vlasti zabranile da se vrati u domovinu. Umro je 1918. godine u Istambulu, gdje je i sahranjen.[343]

Sličnih ustanova bilo je u Mostaru još, ali u pristupačnim izvorima ne nalazimo o njima nikakva spomena. Iz raznih isprava saznajemo da su u Mostaru postojali i godinama djelovali vakufi pojedinih mahala i vakufi sirotinje (fukara). Oni su, svakako, imali humani karakter i pomagali rješavanju problema socijalno ugroženih stanovnika.

Sačuvano je više oporuka (vasijjetnama) na temelju kojih se može zaključiti da su mnogi muslimani pred smrt pisali oporuke. Svi su oni ostavljali izvjesne sume novca i određivali da se on poslije njihove smrti podijeli sirotinji.

Razne humano-socijalne ustanove, osnivali su i pripadnici drugih konfesija, katolici i pravoslavni, ali o njima nemamo nikakvih podataka. Zna se da su sve svoje pokretno i nepokretno imanje ostavili, po starom običaju, za crkvu i školu: Ato Zec, Jovan Đonlez, Risto Bokun, Todor Kovačević, Petar Kurtović, Jovo Papagan i drugi.[344]

[342] Sidžil mostarskog kadije, broj 2, list 62b.

[343] H. Hasandedić, *Mostarske muftije*, str. 17.

[344] Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 108.

2. ZDRAVSTVENE USTANOVE

Za turske vladavine u Mostaru su radile dvije bolnice: vojna i civilna. Ne zna se tačno kad su osnovane, ali to je, po svoj prilici, bilo 1860. godine, kada je za opštinskog liječnika u Mostaru postavljen dr. Shod iz Istambula.[345]

Vojna bolnica je smještena u jednoj zgradi u Južnom logoru; uoči okupacije 1878. godine, imala je 200 kreveta.[346] Civilna bolnica je od 1878. godine radila u kući na Mejdanu koju je Šejh Jujo sagradio za stanovanje kadija (šerijatskih sudija). Ovdje je ostala sve do 1888. godine, kada je preseljena u novosagrađenu zgradu nedaleko od bivše željezničke stanice, gdje se djelimično i sada nalazi.[347]

Koncem turske vladavine u Mostaru je radilo pet ljekara: dr. Petar Rizzo, dr. Zambata, dr. Ali Ševket, glavni liječnik (ser tabib), i hirurzi Mehmed i Ismail.[348]

Dr. Rizzo je završio Medicinski fakultet Univerziteta u Istambulu 1860. godine i kasnije služio kao ljekar u Mostaru od 1874. do svoje smrti 1910. godine.[349] Stariji ljudi ga se i danas sjećaju i kažu da je nosio fes i na konju jahao. Na vratima njegove kuće u Braće Fejića ulici stajala je tabla na kojoj je pisalo: "Siromahe primam na pregled u svako doba besplatno". Treba još istaknuti da je dr. Rizzi 1898. godine dodijeljena diploma počasnog građanina grada Mostara (čuva se u Arhivu Hercegovine u Mostaru). Spomen-ploča ovom zaslužnom ljekaru humanisti postavljena je na njegovoj kući i otkrivena polovinom maja 1973. godine.

Dr. Zambata je stupio na dužnost u Mostaru 1875. godine. Bio je pokrajinski ljekar, i po potrebi je išao i liječio svijet po cijeloj Hercegovini. Obojica su primali platu od gradske opštine u Mostaru. Dr. V. Ćorović, *Mostar*..., str. 108.

Od 1874. godine u Mostaru je radio i neki Ibrahim koji je vršio dužnost veterinara za cijelu Hercegovinu. I on je primao platu od mostarske gradske opštine.[350]

---

[345] Dr. A. Nikić, *Kulturne prilike*, str. 18.

[346] Karl Peez, *Mostar*, str. 74.

[347] AVPM, akt broj 42/1888.

[348] OZAH, AT XX/998-999.

[349] Fotokopija diplome dr. Petra Rizze nalazi se kod pisca ovih redaka. [*Pisac ovih redaka, Hivzija Hasandedić, je preselio na ahiret 2003. godine.*]

[350] OZAH, AT XX/998.

Kad govorimo o zdravstvenim ustanovama u Mostaru za vrijeme turske vladavine, treba posebno istaknuti da su se ljudi ranije pretežno liječili narodnim lijekovima: travama i mazama (mehlemima). Ove lijekove pojedinci su sami spravljali i recepte za njihovo sastavljanje čuvali kao najveću tajnu. U porodici Huma u Mostaru čuva se recept za izradu jednog veoma efikasnog lijeka protiv žutice; u porodici Kalajdžića recept za izradu maze (mehlema) protiv dječijih osipa i raznih vrsta krasti. Od tih starih narodnih lijekova neki su se i do danas održali u upotrebi i veoma su efikasni.

Ranije je bilo ljudi koji su bili vješti u liječenju raznih lomova kostiju i spravljanju maza za liječenje raznih kožnih bolesti i rana. Više mostarskih franjevaca bavili su se liječenjem i apotekarstvom, a svaki župnik je morao imati svoju priručnu ljekarušu. U liječenju bolesnih naročito su se isticali i bili na glasu Petar Bakula (1816-1873.), koji je završio tečaj liječnika u Italiji, i Marijan Zovko (1834-1922.), kome je svijet sa svih strana dolazio i za razne bolesti lijeka tražio.[351] Lude su vodili kaluđerima u manastir Ostrog u Crnoj Gori i fratrima u Kreševo, za koje se u dokumentima kaže da su vješti u liječenju ovih bolesti.[352]

U mostarskim rukopisima na orijentalnim jezicima nalazimo uzorke zapisa i molitava (dova) koji su se pisali, odnosno učili za liječenje od raznih bolesti. Ima čak i jedna molitva (dova) koja se učila da bi se spasilo i zaštitilo od kuge. Ovaj način liječenja, pri čemu je glavnu ulogu igrala sugestija, bio je naročito raširen među muslimanskim svijetom. Pomoću zapisa liječeni su ne samo ljudi nego i stoka.

Koncem turske vladavine, u Mostaru je živio neki Travnjak koji se bavio pisanjem zapisa. On je imao dućan na Maloj tepi kod Koski Mehmed-pašine džamije u kome su, umjesto robe, bili u policama složeni veliki i mali "ćitabi". On je, kao i ostali trgovci, preko dana u dućanu sjedio i svijetu zapise pisao. Bilo ih je još koji su zapise pisali, "istihare" svijetu obavljali i strave salijevali, ali su oni sve ovo radili u svojim kućama.

Petar Bakula navodi da je Mostar 1867. godine imao i jednu apoteku za koju nismo mogli utvrditi gdje se nalazila. Otvorila ju je francuska vlada kao poseban vid pomoći katolicima u Hercegovini

[351] Dr A. Nikić, *Kulturne prilike*, str. 18.

[352] OZAH, AT I/18.

i povjerila je na upravu Petru Bakuli.[353] Jedna apoteka je postojala uz vojnu bolnicu u Južnom logoru. U jednom tornju kod Sjevernog logora bila je 1878. godine smještena poljska apoteka.[354] [*Spomen ploče danas više nema na kući dr. Petra Rizze.*]

[353] Dr A. Nikić, *Kulturne prilike*, str. 18.

[354] K. Peez, *Mostar*, str. 74.

X HANOVI

Prije smo istakli da je Mostar za vrijeme turske vladavine bio privredni centar Hercegovine, i to je obilježje zadržao do dana današnjega. Tome je najviše doprinijela izgradnja mosta preko Neretve, rijeke uz koju je od davnina vodio glavni drum.

Podizanje hanova u Mostaru datira od prvih godina njegovog razvitka. Mostarski hanovi su bili građeni slično ostalim hanovima u našim krajevima. Sastojali su se od prizemlja gdje su se nalazile staje za konje i sprata na kome su bile poređane sobe za noćivanje putnika. Svi su imali prostrano dvorište, obično s česmom, u koje se ulazilo s ulice.

1. ĆEJVAN-ĆEHAJIN HAN

Prvi poznati han u Mostaru sagradio je Ćejvan-ćehaja nešto prije 1558. godine. On se nalazio pod pećinom u Kujundžiluku, a služio je kao besplatno konačište svim putnicima i namjernicima. Njegov upravnik (handžija) bio je, prema odredbi vakifa, dužan gostima prodavati stočnu hranu "po umjerenim cijenama i bez ikakvih spekulacija". Za ovaj rad plaćalo se handžiji po jedan dirhem dnevno.[355] Kad je pećina u Kujundžiluku prestala da služi kao han, ne zna se tačno. Uprava Ćejvanovog vakufa izdavala je svake godine pećinu pod zakup. Godine 1914. uzela je sarajevska pivara pod zakup pećinu, uz godišnju kiriju od 800 kruna.[356] [*Danas Pećina pod Kujundžilukom povremeno radi u ljetnim mjesecima i koristi se u kulturne svrhe.*]

2. KARAĐOZ-BEGOV HAN

Jedan han podigao je Mehmed-beg Karađoz spram svoje džamije, na uglu ulica Braće Fejića i Solakovića. O njemu znamo

[355] *Zadužbine Ćejvana kethode*, str. 280.

[356] AVPM, akt broj 351/1914.

samo da je sagrađen prije 1570. godine jer se spominje u Karađoz-begovoj vakufnami iz spomenute godine. Srušen je 1890. godine i na njegovom mjestu je 1894. godine podignuta dvokatnica u kojoj su danas smješteni razni uredi.[357] [*Ako je autor mislio na "Vakufski dvor", podatke smo dali ranije.*]

3. KOSKI MEHMED-PAŠIN KARAVAN-SARAJ (ČARDAGIJA HAN)

Ovaj karavan-saraj bio je lociran na širokom prostoru između današnjih ulica Maršala Tita i Braće Fejića, spram zgrade Narodnog pozorišta. Slovio je kao najveći i najkomforniji han u Mostaru, i u njega se istovremeno mogao smjestiti veći broj kiridžija i konja (karavan-saraj). Na njega nas je sve doskora podsjećala negdašnja Hanska ulica, sada ulica Šerifa Burića koja spaja ulice Maršala Tita i Braće Fejića. Ovo je bio jedini poznati karavan-saraj u Mostaru.[358]

Sagradio ga je Koskija Mehmed 1017. godine po Hidžri (1608.). Spomen mu nalazimo u vakufnami Ahmed-bega Lakišića iz 1669. godine, gdje se navodi da je vakif podigao nekoliko dućana kod karavan-saraja u čaršiji.[359] Za vlade Ali-paše Rizvanbegovića ovaj karavan-saraj se nalazio u njegovom posjedu.[360]

Kad je ovaj karavan-saraj prozvan "čardagijom" - nije poznato. Izvjesne indicije govore da je to moglo biti za vlade Ali-paše Rizvanbegovića, koji je običavao popravljati objekte raznih vakufa. Riječ "čardagija" izvedena je od riječi "čardak", što znači velika soba na spratu, često s doksatom (ćoškom), sa lijepim vidikom u prirodu.

Od ovog karavan-saraja sačuvala su se četiri kamena stuba oktogona oblika koji su građeni od fino tesanog kamena. Kapiteli su im ukrašeni stalaktitnim dekorom, i svi imaju različite forme. Stubovi su nađeni prilikom rušenja Radulovića podruma, koji je bio sagrađen

[357] AVPM, akti broj 313/1897, 278/1901; Osvit, Mostar, 1895., broj 52 od 3. 8. 1895. god.

[358] Inž. arh. Džemal Čelić i Muhamed Mujić, *Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956., str. 261-264. Hronogram gradnje ovog karavan-saraja nalazi se u rukopisu R-74, inv. broj 495, na listu 38 b, u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hercegovine.

[359] H. Hasandedić, *Zadužbine hadži Ahmed-age Lakišića*..., str. 394.

[360] Kasim Gujić, *Šta je Ali-paša Rizvanbegović uvakufio u prosvjetne svrhe*, Gajret, broj 2, Sarajevo, 1937., str. 20.

na mjestu gdje se nekad nalazio ovaj karavan-saraj. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru prenio je 1954. godine ove stubove i usadio ih u kameno postolje pred Roznamedžijinom džamijom, na mjestu gdje se ranije nalazila dershana Roznamedžijine medrese.

Čardagija je izgorjela početkom decembra 1898. godine, a bila je osigurana kod Osiguravajućeg zavoda "Dunav" na 15.000 forinti.[361]

4. DŽINOVIĆA HAN

Između ulica Maršala Tita i Braće Fejića, na mjestu gdje se sada nalazi velika trospratnica u kojoj su smješteni Skupština opštine Mostar i Narodni magazin, nalazio se do 1896. godine jedan han koji je bio poznat pod imenom Džinovića han. Ne zna se tačno kad je sagrađen i kako je izgledao. Po nazivu se može zaključiti da ga je sagradio neki Džinović, ili ga je više godina pod zakup držao.

Han je bio sagrađen na zemljištu Koski Mehmed-pašina vakufa i njegov vlasnik plaćao je mukatu spomenutom vakufu. Bio je poznat u predokupaciono doba jer se svijet u njemu mnogo okupljao i razgovarao o dolasku Austrije. Izgorio je 1896. godine.[362]

Zemljište na kome se ovaj han nalazio bilo je poznato pod imenom "Džinovina". Mustafa Komadina je 1898. godine kupio Džinovinu i na njoj sagradio veliku trospratnicu koju smo ranije spomenuli. Za zemljište pod ovom zgradom plaćalo se Koski Mehmed-pašinu vakufu 76 forinti mukate godišnje.[363] [*Zgrada koja se nalazi na mjestu Džinovića hana u Mostaru je poznata kao Zema ili Nama. Nakon rata 1992-95. godine od ove zgrade su ostali zidovi.*]

5. KALHANA HAN

Ovaj han je bio lociran na Velikoj tepi, na mjestu gdje se sada nalazi velika dvospratnica u kojoj su smještene razne ustanove. Po pričanju Saliha Popovca, ovaj han je bio sličan Morića hanu u

[361] AVPM, akt broj 574/1898.

[362] Po pričanju rahmetli Hasana Nametka i Ahmeda Alikalfića.

[363] AVPM, akt broj 307/1898.

Sarajevu. Sastojao se od prizemlja gdje su se nalazile staje za konje, i sprata na kojem su bile poredane sobe za noćivanje putnika. Imao je prostrano dvorište sa česmom. Na spratu su se nalazile i dvije velike prostorije od kojih je jedna služila za kafanu a druga za obavljanje vjerskih obreda. Ispred hana su od glavne ulice, s obje strane ulaza, bili poredani dućani s ćepenecima.

Ne zna se tačno kad je ovaj han sagrađen, a ni ko ga je sagradio. Svoj naziv je dobio po tome što se nalazio pred tvrđavom (kal'a) pa bi riječ "kalhana", tačnije kal'ahan, doslovno značila tvrđavni han ili han pred tvrđavom.[364]

Han je bio vlasništvo porodice Hadžiselimovića koji su na Velikoj tepi imali svoje kuće i magazu. Na temelju ovog može se zaključiti da je kalhanu sagradio neki predak ove porodice.

Posljednji vlasnik kalhane bio je Mustafa Hadžiselimović koji se 1882. godine odselio u Tursku. Brat mu Fevzija prodao je kalhanu, koja je već bila dotrajala. Mustafi Komadini za 1.000 kruna.[365]

Kalhana je srušena 1891. godine i na njenim temeljima je Mustafa Komadina podigao veliku i za ono doba veoma reprezentativnu zgradu u kojoj je u početku radila Viša djevojačka škola, kasnije Porezni ured, Učiteljska škola i druge ustanove.[366] Na ovaj han nas danas podsjeća Kalhanska ulica koja ide od Maršala Tita ulice u pravcu Divizije. [*Pored naziva Viša djevojačka škola, ova zgrada je poznata u Mostaru kao zgrada ŠUP-a (Škola učenika u privredi) u kojoj je djelovalo zadnjih decenija Sportsko društvo Partizan.*]

6. ŠEVIN (JABUKIN) HAN

Ševin han je bio lociran na Glavnoj (Maršala Tita) ulici, nedaleko od Karađoz-begove džamije. Sastojao se od prizemlja s prostranim dvorištem gdje su se nalazile štale za konje i sprata na kome je bilo šest soba za noćivanje putnika.

[364] Persijsko-turska riječ "kalhana" znači još i topionica metala. Poznato je da se u Mostaru i njegovoj okolini nije u tursko doba kopao nikakav metal, niti je ovdje bilo ikakve topionice metala. Zato smo ovoj riječi dali tumačenje kao u tekstu gore.

[365] AVPM, akt broj 215/1893.

[366] Isto, akt broj 915/1893.; K. Peez, *Mostar*, str. 248.

Ovaj han je prvobitno bio vlasništvo Jabuka, a Ševe su ga nepoznate godine od njih otkupili. Godine 1832. vlasnik ovog hana bio je Salih Ševa koji je od šeher-ćehaje Mostara primio izvjesnu sumu novca za nabavku hljeba i stočne hrane radi ukonačenja vojske koja dolazi iz Ljubuškog.[367]

Han je služio svojoj namjeni sve do iza 1878. godine, kada je temeljito adaptiran i pretvoren u stambenu zgrdu, i toj svrsi i danas služi (Maršala Tita br. 104).

7. HINDIN HAN

Ovaj han je bio lociran u Jusovini, blizu Nezir-agine džamije. Sastojao se od prizemlja i jednog sprata. U njemu su odsjedali pretežno trgovci koji su dolazili u Mostar iz južne i zapadne Hercegovine i Dalmacije.[368]

U ovom hanu je bila smještena Hrvatska čitaonica s bibliotekom, koja je osnovana 1867. godine i ovdje radila sve do 1888. godine.[369] Zgrada ovog hana je srušena koncem prošlog stoljeća. [*Han je obnovljen 2001. godine. Danas je u njemu ugostiteljski objekat.*]

8. HAN "HOTEL EVROPA"

U Kuluk ulici u Kujundžiluku postoji zgrada jednog hana koji je sagrađen za turske vladavine. Imao je dvije sobe na spratu i tri dućana u prizemlju. Glavni ulaz u han bio je iz Ulice maršala Tita a sporedni iz Kuluk ulice. Poslije 1878. godine prozvan je "Hotel Evropa" i ostao poznat pod tim imenom sve dok je radio. Značajno je što je ovo jedina zgrada hana iz turskog doba u Mostaru koja se do danas održala.[370]

[367] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 95; Sidžil mostarskog kadije broj 3, list 83a.

[368] Po pričanju rahmetli Hasana Nametka.

[369] St. Čivoje, *Hrvatsko glazbeno društvo*, str. 28.

[370] U bašči kafane "Evropa" odigran je 24. jula 1884. godine komad "Veliki Petar, car ruski", koji je priredilo Srpsko narodno pozorište iz Novog Sada (plakat s programom zabave nalazi se u Arhivu Hercegovine). Ovo je bila prva javna zabava koja je održana u Mostaru.

Ovaj je han bio vlasništvo Vučjakovića vakufa i izdavan je svake godine na licitaciji pod zakup.[371] Na zgradi su oko 1950. godine izvršeni temeljni konzervatorsko-restauratorski radovi i ovdje je danas uređena veoma atraktivna kafana za strance. [*Han je u ratu 1992-95. godine stradao, a popravljen je 2000. godine.*]

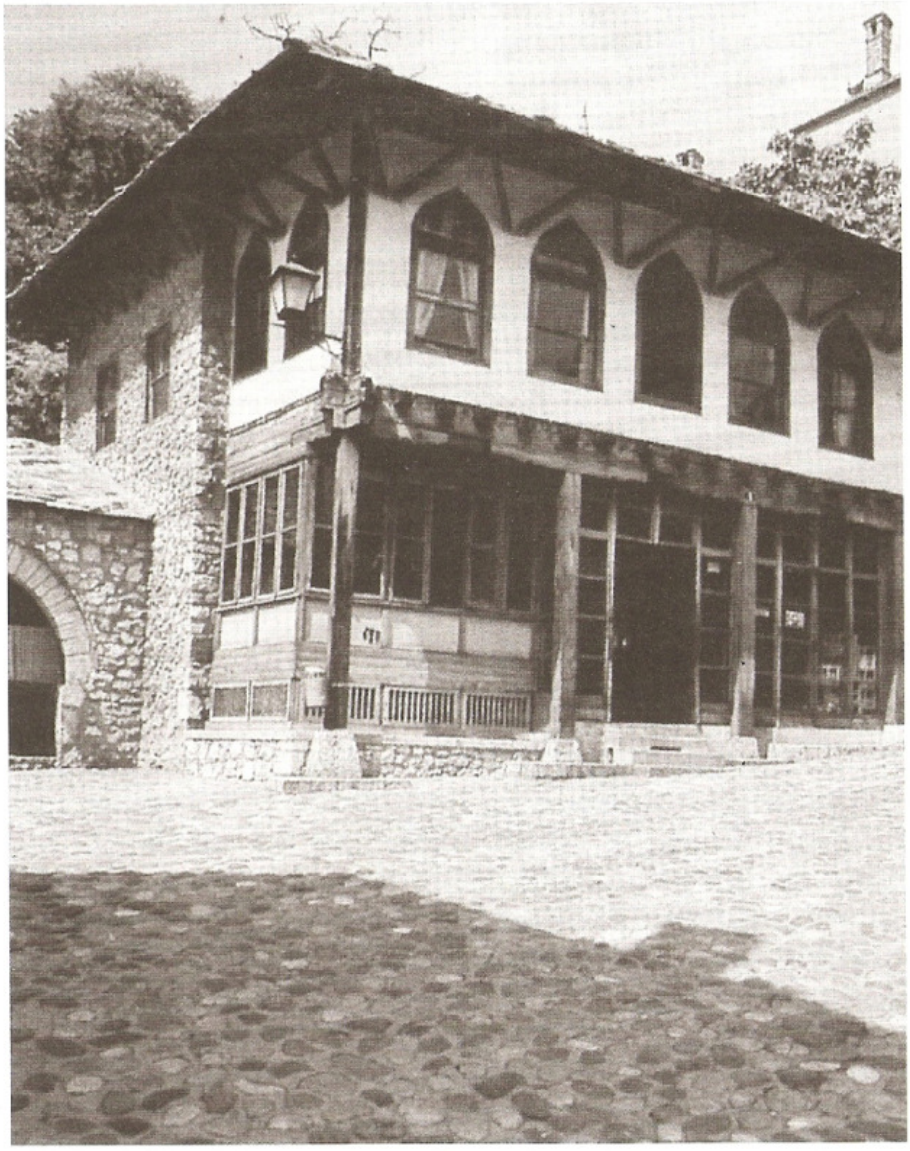

Han "Hotel Evropa"

[371] AVPM, akt broj 112/1914.

9. ĆIRIĆA HAN

Ćirića han je bio situiran u Ćirića ulici na Luci, nedaleko od lijeve obale Neretve. Podrum zgrade, gdje su se nekad konji vezivali, sačuvao je u cijelosti svoj prvobitni izgled. Ovdje se vide mali prozori sa gustim demirima i željeznim halkama za koje su se konji vezivali. O njemu znamo samo toliko da je radio za vrijeme turske vladavine.

Ovo je jedini han u Mostaru kome se sačuvao spomen u jednoj lijepoj ljubavnoj pjesmi:

U Mostaru pred Ćirića hanom
Prodaje se lijepa djevojka;
Kupuju je svi Mostarci redom
A niko je kupiti ne može.
Govorila lijepa djevojka:
"Zalud vama svi Mostarci redom,
Niko mene kupiti ne može
Jer ja n'jesam roba na prodaju
Već djevojka koja čeka momka:
Otišô je robu kupovati
Preko sinja mora u Mlecima.
Kad se dragi iz Mletaka vrati
Bez ijedne pare i dinara,
Daću njemu srce iz njedara."[372]

[*Han je danas u trošnom stanju i zahtjeva sanaciju.*]

Evlija Čelebija spominje u Mostaru jedan han za koji kaže da se nalazi u čaršiji u blizini Ahmedove česme i hadži Ali-agina mesdžida.[373] Ovaj han je, sigurno, identičan s Koski Mehmed-pašinim karavan-sarajem o kome smo ranije govorili.

Pored spomenutih, austrougarska uprava je zatekla 1878. godine u Mostaru još i ove hanove: Čadrin u Cernici, Lelekov han i han Crkvene pravoslavne opštine na Luci i Baltin (kasnije Popovčev) han na Maloj tepi. Iz izvora saznajemo da su ovi hanovi sagrađeni i radili u Mostaru za vrijeme turske vladavine.

Svi naprijed spomenuti hanovi, izuzev hotela "Evrope" i Baltina (Popovčeva) hana, zatvoreni su ubrzo po dolasku Austrije, a porušeni su ili adaptirani za stanovanje do konca prošlog stoljeća.

---

[372] Nikola Buconjić, *Iz narodne poezije*, Kalendar Napredak, Sarajevo, 1932., str. 96.

[373] E. Čelebi, *Putopis*, str. 467.

XI STAMBENI OBJEKTI

U Mostaru se danas nalazi mali broj stambenih zgrada iz turskog vremena na kojima nisu izvršene veće rekonstrukcije i adaptacije. Ovih djelimično rekonstruisanih i adaptiranih stambenih zgrada ima ovdje još priličan broj i locirane su po svim, naročito perifernim, dijelovima grada. One imaju standardan izgled, i bezmalo, sve su građene od kamena, neke od miljevine, i pokrivene su dvostrešnim ili četverostrešnim krovom pod pločom.

Stare stambene zgrade u Mostaru su prizemne ili na jedan sprat. U prizemlju im se nalazi: kuhinja (mutvak), ostava (čiler), banjica (hamamdžik), magaza i hodnik (hajat). Na spratu su obično dvije, negdje tri sobe s predsobljem (divanhanom), često s doksatom (ćoškom) prema ulici. Vrata, musandere, dolafi i stropovi (šiše) ukrašeni su u bogatijim kućama rezbarijama, što je jedno od obilježja stare stambene arhitekture.

Svaka kuća ima dvorište (avliju) sa zahodom, (ćenifa), a mnoge i bašču uza se sa štalom (ahar) i sjenikom (samanluk). Dvorišta su ograđena visokim zidom i redovito su zasađena cvijećem, a nekoja i vinovom lozom (odrina). Stare stambene zgrade u Mostaru okrenute su prema istoku i zato sve imaju dovoljno dnevne svjetlosti.

Mnoge stare imućnije kuće u Mostaru imale su uza se tzv. predaharluke (gostinske sobe). To je bila posebna veća prostorija, negdje i dvije, koja se nalazila nad prolazom, počev od ulaznih vrata. U predaharluk se išlo uza stepenice, koje su vodile iz prve, redovito male avlije (dvorišta). Jedan prozor iz predaharluka gledao je na ulicu, tako da se vidio svako ko je u nj dolazio.

U predaharluku je obično sjedio kućni domaćin i tu primao goste (musafire), kmetove i sve muškarce koji s njim i njegovom porodicom nisu bili ni u kakvoj rodbinskoj vezi. Zato su ovu prostoriju nazivali još i musafirhana. U predaharluk je smio svako bez pitanja ući jer je on bio muško odjeljenje (selamluk, baškaluk). Ovdje su pretežno noćivali momci (sluge) i kmetovi vlasnika predaharluka, a ponekad i gosti koje bi slučajno put nanio. U predaharluku su ljudi preko zime sijelili i tu se pila kahva, razgovaralo i na svoj način zabavljalo.

Predaharluci su se do danas sačuvali u starim Kajtazovim, Novinim i Riđanovića kućama na Luci, ali odavno ne služe namijenjenoj svrsi. Ranije su ih još imali: Hakale, Pekušići i Ribice na Carini, Alajbegovići, Behlilovići, Kajtazi i Lakišići u Brankovcu, Kahve, Kapetanovići, Spahići i Ugljeni u Donjoj mahali, Puzići i Voljevice na Luci i drugdje.

Ne može se tačno utvrditi koliko je stambenih zgrada sagrađeno u Mostaru za vrijeme 400-godišnje turske vladavine jer su mnoge, usljed dotrajalosti, srušene, a i stradale od požara i poplava. Velike poplave koje su pogodile Mostar 1713., 1791. i 1780. godine porušile su u Mostaru mnogo stambenih zgrada.[374]

Najstariji podatak o broju stambenih zgrada u Mostaru datira iz 1477. godine, kada je ovdje bilo 19 kuća.[375] Godine 1519. Mostar je imao 75 hrišćanskih i 19 muslimanskih porodica, pa u vezi s tim imao je tada, otprilike, toliko i stambenih zgrada.[376] Evlija Čelebija navodi da je Mostar 1664. godine imao 3.040 tvrdo zidanih, kamenim pločama pokrivenih kuća, što je, svakako, pretjerano.[377] Godine 1879. Mostar je imao, prema statističkim podacima, 1.909 kuća.[378]

I. BIŠĆEVIĆA ĆOŠAK

Od stambenih zgrada u Mostaru najznačajnija je Bišćevića ćošak u Bišćevića ulici, neposredno uz lijevu obalu Neretve. Sagrađen je koncem 18. stoljeća i važi kao najljepša stambena zgrada u Mostaru iz turskog doba. Ima prizemlje i sprat sa prostranom divanhanom. U dvorištu se nalazi posebna mala zgrada koja je služila za kuhinju.

Ovaj ćošak se spominje i u narodnoj pjesmi:

Sokolovi Savu preletiše,
Pehlivani u Mostar dođoše;
U četvrtak tenefe popeše
A u petak igru započeše.

[374] H. Hasandedić, *Nekoliko zapisa*, str. 119.

[375] N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, str. 135.

[376] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 189.

[377] E. Čelebi, *Putopis*, str. 464.

[378] Statistika mjesta i pučanstva u Bosni i Hercegovini od 16. 6. 1879. godine.

Igru igra Ale prehlivane
Od bijele Halebine kule
Do bijela ćoška Bišćevića,
U tom ćošku divet divojaka:
Dvi muftine i dvi kadijine
I četiri Arif efendine
I Begaja Morić alajbega.
Lipo igra Ale pehlivane
Al' je Ali noga poštaknula,
Pade Ale u zelenu travu...[379]

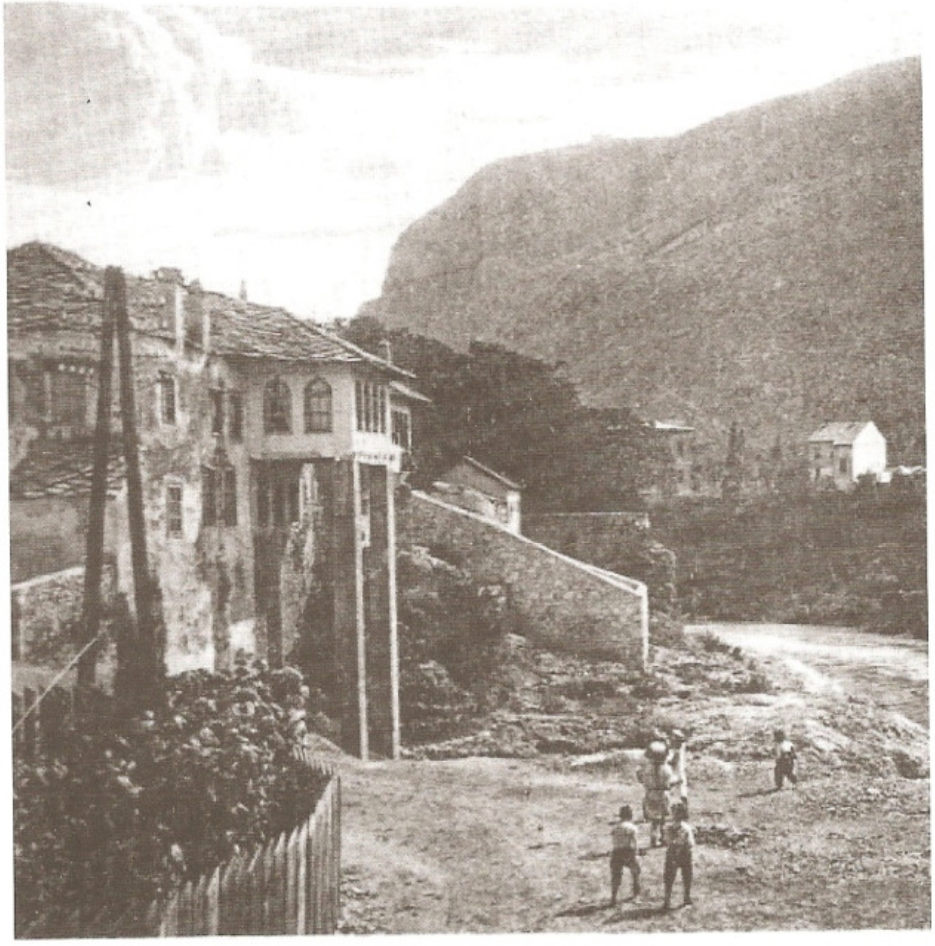

Biščevića ćošak

[379] M. Dž. Kurt, *Hrvatske narodne ženske pjesme*, Mostar, 1902., str. 50.

Na ovoj zgradi su izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i registrirana je kao spomenik kulture. Zgradu mnogo posjećuju turisti jer ju je vlasnik uredio i snabdio mnogobrojnim predmetima koji imaju historijsku i muzejsku vrijednost. [*Ćošak je u ratu 1992-95. godine djelimično stradao, a saniran je 1996. godine.*]

2. ŠEJH JUJINA KUĆA NA MEJDANU

Mostarski muderis i muftija Mustafa Ejubović (Šejh Jujo) podigao je krajem 17. stoljeća na Mejdanu (danas Trg 1. maja), neposredno uz bivšu Sinan-pašinu džamiju i mehćemu (sudnicu), jednu kuću na sprat i uvakufio je da u njoj stanuju kadije koje budu služile u Mostaru. Za vlade Ali-paše Rizvanbegovića, ova je kuća došla u njegov posjed, i on ju je popravio i u istu svrhu uvakufio. Ovo saznajemo iz natpisa (tarih) uklesanog u ploču koja se nalazi u zidu desno od ulaza u zgradu.[380]

Od 1878. do 1888. godine u ovoj je zgradi bila smještena opštinska bolnica, pa ona u tom periodu nije služila svojoj namjeni. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru izvršio je u 1960. godini na ovoj zgradi potrebne konzervatorske radove i registrirana je kao spomenik kulture. Danas služi kao privatan stan (Trg 1. maja broj 15).

3. KAPETANOVINA

Na Šemovcu se nalazi velika stambena zgrada pokrivena krovom pod pločom koja je poznata pod imenom Kapetanovina. Nju su u prvoj polovini 18. stoljeća sagradili mostarski kapetani iz porodice Vučjakovića. Ova je zgrada imala i predaharluk s posebnim dvorištem koji je srušen prije dvadesetak godina.

Kapetanovina je ograđena sa svih strana visokim zidom koji se i danas većim dijelom uspravno nalazi. U Kapetanovini su stanovali

[380] H. Hasandedić, *Sinan-pašina džamija*, str. 263. Ovdje je donesen prepis i prijevod hronograma.

mostarski kapetani, ovdje se nalazila njihova uprava i straža. U jednom dijelu dvorišta nalazio se harem u kome su neki od kapetana sahranjeni.

U interijeru ove zgrade izvršene su zadnjih godina temeljne rekonstrukcije, tako da je zgrada dijelomično sačuvala samo svoj vanjski izgled. [*Nakon ratnih stradanja 1992-95. godine, zgrada se danas nalazi u lošem stanju.*]

4. KAJTAZOVA KUĆA

U Kajtazovoj (danas Gaše Ilića) ulici nalazi se kuća nasljednika Alije Kajtaza. Sagrađena je koncem 18. stoljeća i ima posebno odjeljenje za muškarce (selamluk, predaharluk), a posebno za žene (haremluk). Muško odjeljenje ima prizemlje i jedan sprat. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru izvršio je na ovoj zgradi konzervatorske radove i izradio tehničke snimke i opise svih dijelova i detalja u interijeru, koji je bogato ukrašen rezbarijama. [*Muški dio kuće je u ratu 1992-95. godine stradao, a nakon toga je na istom mjestu napravljen drugačiji objekat.*]

Kajtazova kuća

5. MUSLIBEGOVIĆA KUĆA

Ova se kuća nalazi u Osmana Đikića ulici u Brankovcu. Sagrađena je 1876. godine i jedna je od posljednjih i najmlađih kuća u Mostaru iz turskog doba. Ona je na jedan sprat, s doksatom (ćoškom) i dvorištem ograđenim visokim zidom.

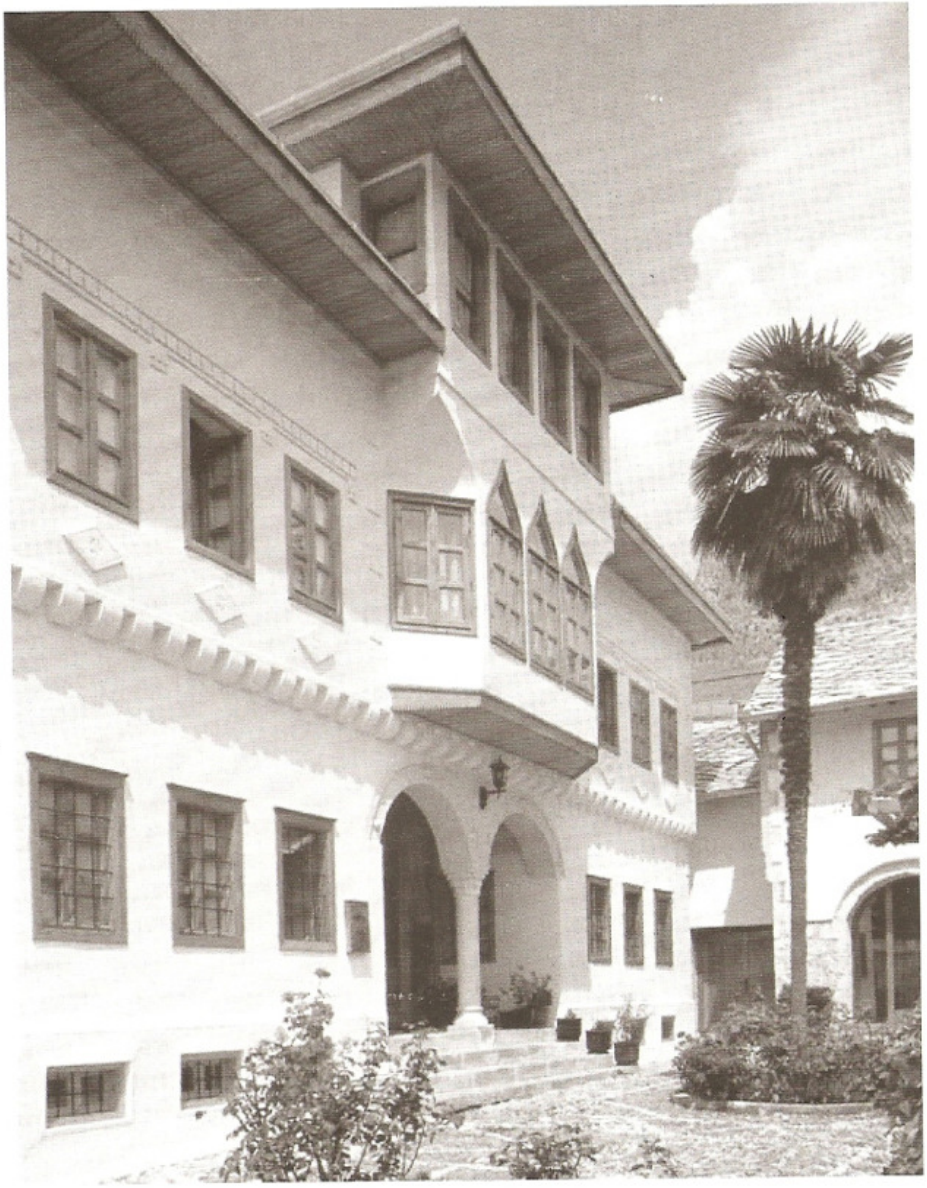

Muhameda Muslibegovića kuća

Kad govorimo o starim stambenim zgradama u Mostaru, treba još spomenuti i slijedeće: Alajbegovića ćošak u Alajbegovića ulici, Ćumurijin ćošak (sada Šainov) u Brankovcu, Kajtazov ćošak (sada Muminagića) u Braće Fejića ulici, Hadžiosmanovića ćošak na Mejdanu (danas Trg 1. maja), Lakišića kuću u Bišćevića ulici, Biskupov konak u Vukodolu, Rudinčevu kuću u Cernici i druge. Ove kuće su sačuvale kako u svome enterijeru tako i eksterijeru mnoga obilježja stare stambene arhitekture.

Sve naprijed spomenute zgrade predstavljaju prvorazrednu atrakciju za strance koji ih često posjećuju i slikaju. Ove zgrade posjećuju i svi koji proučavaju arhitekturu stare stambene zgrade u Mostaru.

Prije dvadesetak godina u Mostaru su srušeni Ljubušakov (ranije Kosića) ćošak u Braće Fejića ulici, te Fazilov i Novin ćošak u Podhumu. Sve tri ove zgrade su bile na sprat i imale su doksate (ćoškove) prema ulici.

Alajbegovića ćošak

Biskupov konak u Vukodolu

Pored naprijed navedenih, u izvorima se spominju i ove stambene zgrade: Čelebića ćošak na Luci u koji je odsjeo Omer Rizvanbegović kada je 1814. godine došao u Mostar za muteselima. Batinić navodi da je u ovom ćošku udavljen Mehmed Dadić, mostarski ajan.

Rustema Rizvanbegovića ćošak je bio lociran na Suhodolini pri vrhu Kalhanske ulice. Ovaj je ćošak srušen 1890. godine i na njegovim temeljima je sagrađen gornji dio kalhane.[381] U izvorima se spominju još slijedeće kuće u Mostaru: Margetine, Bakamovića, Dadića, koje su zapaljene 1814. godine, Hadžiselimovića, Gluhića, Balića, Kapića i druge.

Od svih mostarskih vakifa jedino je Ali-paša Rizvanbegović ostavio 34 kuće u Bjelušinama i uvakufio ih za izdržavanje svojih zadužbina. Ostali su ostavljali dućane, mlinice, stupe i zemlju, a samo nekoliko njih po jednu kuću. Savremena urbanizacija je veliki neprijatelj svih kulturno-historijskih spomenika pa i stambenih zgrada. Naša je dužnost da neke trajno zaštitimo i sačuvamo, jer one i po svojoj unutarnjoj i vanjskoj ljepoti to zaslužuju. [*Muslibegovića kuća je sanirana 2000. godine i predstavlja reprezentativni orjentalno-stambeni objekat u gradu. Od Alajbegovića ćoška danas postoje samo zidovi. Na mjestu Ćumurijina ćoška danas se nalazi novi objekat. Muminagića ćošak je 2004. godine, pošto je bio oronuo, istovjetno saniran. Lakišića kuća u Bišćevića sokaku, nakon ratnih stradanja, 2000. godine je uspješno obnovljena.*]

[381] Glas Hercegovca, broj 18, Mostar, 1894.

XII PRIVREDNI OBJEKTI

Svi mostarski vakifi podizali su uz svoje vakufe razne koristonosne objekte: dućane, zanatske radionice, mlinice i stupe na Radobolji. Ovo su činili da bi obezbijedili dugoročna sredstva za izdržavanje svojih vakufa. Podizanje privrednih zgrada u Mostaru pada, dakle, u isto vrijeme kad je počela i izgradnja prvih sakralnih i profanih spomenika.

Samo šestorica vakifa sagradili su ovdje preko 200 raznih zanatskih radionica i dućana. To su bile niske prizemne građevine s ćepencima, građene od kamena i drveta i pokrivene dvostrešnim krovom pod pločom. Mnoge od njih su imale ardije iza sebe, i tvrde magaze ispod sebe.

Ne može se tačno utvrditi koliko je privrednih zgrada sagrađeno ovdje do 1878. godine jer se često dešavalo da stradaju od raznih elementarnih nepogoda, požara ili poplava. Najviše ih je bilo u Kujundžiluku, na Velikoj i Maloj tepi i u Priječkoj čaršiji desno od Starog mosta. Ranije se smatrao bogatim ko je imao dućan u Kujundžiluku.

Iz vremena turske vladavine sačuvao se na području grada mali broj privrednih zgrada koje s arhitektonske i historijske strane predstavljaju svojevrsne i vrijedne spomenike. Ranije ih je bilo po svim četvrtima grada, a danas ih ima samo oko Starog mosta, u Kujundžiluku i dijelu Priječke čaršije. Na ovim objektima su prije izvjesnog vremena izvršeni potrebni konzervatorsko-restauratorski radovi i u njima se danas odvijaju razne zanatske radinosti ili se koriste kao trgovinski i ugostiteljski objekti.

Na temelju podataka iz mostarskih vakufnama (1554-1878.), sidžila mostarskih kadija (1631-1878.), epitafa sa nadmezarnih spomenika, i iz razne izvorne građe, pretežno na turskom jeziku, može se utvrditi da su u Mostaru, u razdoblju od 1550. do 1878. godine, radile slijedeće vrste zanatlija koji su ovdje imali svoje zanatske radionice:

abadžije (krojači seoske suknene odjeće)
aščije (kuhari)
barudžije (zanatlije koje prave ili prodaju barut)

berberi (brijači)
bičakčije (nožari)
bojadžije
bozadžije
bravadžije (bravari)
čibukčije
čilingiri (klinčari)
čizmedžije
čokadžije (čohadžije)
ćebedžije
ćurčije (krznari)
dejirmendžije (mlinari)
demirdžije ili timurdžije (gvožđari)
dogramadžije (stolari)
dunđeri ili nedžari (građevinari)
džamdžije (staklari)
ekmekčije (pekari)
fišekčije (proizvođači puščanih metaka)
hadadi (kovači)
halači (pucari vune i pamuka)
halvadžije (slastičari)
havandžije (križači duhana)
jorgandžije
kahvedžije
kalajdžije
kasapi (mesari)
kazandžije
kazazi (pozamenteri, svilari)
kujundžije ili zergeri (zlatari)
mejhandžije (krčmari)
mudželiti (knjigovesci)
mumdžije (svjećari)
mutapčije (zanatlije koji prave predmete od kostrijeti)
nalbanti (potkivači konja)
papudžije
postuladžije (zanatlije koje prave lahku plitku obuću)
sabljari
sahačije

safundžije
samardžije
sandukčije
sarači (sedlari)
simitdžije (pekari koji prave hljebove s maslom)
stupari
sujoldžije (vodoinstalateri)
tabaci (kožari)
taščije (klesari)
tenećedžije (limari)
tufegdžije (puškari)
terzije ili hajjati (krojači)
užari.

Svi naprijed navedeni zanati, ili grupe sličnih zanata, bili su udruženi u posebne organizacije zvane esnafi ili cehovi. Svaki esnaf je imao svog starješinu (ćehaju), čija je dužnost bila da objektivno i na pravičan način rješava sve sporove jednog esnafa, odnosno grupe sličnih zanata. On je služio i kao posrednik između esnafske organizacije i vlasti. Esnafi su imali i svoje uprave zvane londže, koje su sami birali. Svaki esnaf imao je svoj statut, kasu i bajrak kao vanjski znak esnafa.[382]

Dućani u priječkoj čaršiji

[382] O esnafima u Mostaru vidi opširnije: Dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 39; H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 95-125; Ahmed Aličić i Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine*, POF, XVIII-XIX, Sarajevo, 1973., str. 315-371.

Tri mostarske ulice dobile su svoje nazive po zanatlijama koji su u njima nekad radili: Kazaska čaršija (kasnije Sahat-kula, danas Ulica braće Bajata), Kujundžiluk čaršija i mahala Taphana. Nekoliko mostarskih porodica prezivaju se po zanatima kojima su se njihovi preci u prošlosti zanimali: Berberović, Bičakčija, Bojadžić, Demirović, Kahvo, Kalajdžić, Kazaz, Kazazić, Kujundžić, Mutapdžić, Nalbanta, Samardžić, Sarač, Simitović, Tabak, Tabaković, Taščić, Terzić, Zergerzade (Kujundžić) i Zvonić.

Evlija Čelebija navodi da je u Mostaru 1664. godine bilo 350 tvrdo zidanih dućana.[383] Koncem turske vladavine ovdje se nalazilo oko 500 dućana s ćepencima koji su se nizali s obje strane Maršala Tita (Glavne), Braće Fejića (Srednje) i nekih drugih ulica.[384] U njima se trgovalo, vodila zanatska radinost, a bilo je i ugostiteljskih objekata: kafana, mejhana i slastičarskih radnji.

Dućani s ćepencima u Hendeku kod Starog mosta porušeni su poslije jednog požara 1861. godine i tada je ovdje počela izgradnja magaza na sprat, od kamena i sa čvrstim željeznim vratima i kanatima (krilima) na prozorima.[385]

Mostarskim dućanima sačuvao se spomen i u narodnoj pjesmi:

Lijepi li su mostarski dućani,
Još su ljepši mladi bazerđani;
Ponajljepši bazerđan Mustafa…

U izvorima od polovine 16. stoljeća spominju se trgovci u Mostaru. Oni putuju trgovačkim poslom do Dubrovnika, Cavtata i Herceg-Novog. Ponekad ih nalazimo gdje gone robu na zatvorene skele i otud dogone so, pa ih vlasti progone i kažnjavaju. Mostarski trgovci su održavali veze s Dubrovnikom, Trstom, Mlecima, Bečom i, rijetko, s Istambulom.[386]

Uvoz robe odvijao se odvajkada preko Metkovića i Gabele, gdje je bila carinarnica, i Sarajeva. Uvozile su se razne vrste kvalitetnije tekstilne robe, kahva, šećer, pirinač i drugo. Mostarski trgovci su izvozili na strana tržišta: stoku, vunu, loj, vosak, maslo, med i kože divljači. Osim mesa, masla, loja, grožđa, duhana, sijena i drva, sva

[383] E. Čelebi, *Putopis*, 467.

[384] K. Peez, *Mostar*, str. 149; H. Renner, *Bosnom i Hercegovinom*, str. 309.

[385] L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 8.

[386] H. Bračković, *Tarihčei vuku'ati Hersek*, str. 66.

ostala roba se uvozila.[387]

Roba se do 1885. godine pregonila na konjima koji su išli u grupama (karavan). Svaki trgovački karavan imao je svog vođu koji se zvao kramarbaša. On je na odijelu nosio posebnu kabanicu, bio dobro naoružan, i išao na čelu karavana.[388]

Sačuvano je više popisa robe iz 17. i kasnijih stoljeća. Posljednjih godina turske uprave u Mostaru je jedno vrijeme radio i poseban trgovački sud. Iz izvora još saznajemo da su vlasti često određivale cijene prehrambenim artiklima, tzv. narak.

Na Cerničkom polju održavali su se koncem turske uprave sajmovi dva puta godišnje, 22-24. aprila, i 16-18. avgusta. Na tim sajmovima prodavala se stoka, prehrambeni artikli i predmeti kućne radinosti. Prema jednoj statistici, koja nije potpuna, u Mostaru su 1878. godine radile slijedeće vrste zanatlija: 45 krojača, 22 civilne pekare (najveća od njih pekla je hljeb za vojsku), 30 obućara, 8 sedlara, 7 kazandžija, 5 oružara, 4 zlatara, 4 tesara, 3 stupara, 2 sahačije, 70 zidara i oko 300 trgovaca i ugostitelja.[389]

Ovdje ćemo posebno govoriti o Velikoj i Maloj tepi, koje su za cijelo vrijeme turske vladavine bile centri cjelokupne trgovine i obrta, zatim o taphani, staroj kanari (klaonici), tepici (caffe luft), pošti i brzojavu.

I. VELIKA I MALA TEPA

Na području Mostara nalaze se dva lokaliteta koji nose naziv "Tepa", i to Velika i Mala tepa. Velika tepa zaprema centralni dio bivše Ćejvan-ćehajine mahale, nedaleko od Starog mosta, a Mala tepa gornji dio bivše Sinan-pašine mahale.

Riječ "tepa" je turskog porijekla i znači: tjeme, brežuljak, vrh, gore. Velika tepa je dobila svoj naziv u odnosu na Hendek kod Starog mosta, a Mala tepa u odnosu na Mejdan (Trg 1. maja), jer su stanovnici koji su se prvi naselili na Tepama bili, u odnosu na one u Hendeku i na Mejdanu, na brijegu, gore.

---

[387] Isti, str. 65.

[388] Po pričanju rahmetli Salih-age Popovca i Ahmed-age Alikalfića.

[389] K. Peez, *Mostar*, str. 149.

Naseljavanje i podizanje stambenih zgrada i dućana na Tepama počelo je u prvim godinama turske vladavine. Mala tepa ili samo Tepa danas je sinonim za glavnu mostarsku pijacu. Ovaj dio Tepe bio je naseljen sve do 1931. godine, i tu se nalazilo nekoliko lijepih stambenih zgrada s doksatima okrenutim prema Neretvi i Baltin (kasnije Popovčev) han koji je srušen 1931. godine.[390]

2. TABHANA

Stara mostarska tabhana je, po mišljenju H. Kreševljakovića, sagrađena polovinom 16. stoljeća, a bila je locirana kod ušća Radobolje u Neretvu. Ne zna se ko ju je sagradio, da li jedan tabak ili nekolicina njih. Najstariji spomen ovom obrtu u Mostaru nalazimo u vakufnami Mehmed-bega Karađoza iz 1570. godine. Tu stoji zapisano da je ovaj vakif sagradio "16 tabačkih dućana kod svoga imareta" koji se nalazio u blizini njegove džamije i lijeve obale Neretve. Prema tome, ovih 16 dućana nisu činili ni donju ni gornju tabhanu koje su se nalazile na suprotnoj strani Neretve i oko 600 metara nizvodno od spomenutih Karađoz-begovih tabhana.

Ne znamo koje, a prije 1664. godine, poplava je odnijela ili oštetila donju tabhanu, pa su tabaci tada prešli u zgradu današnje tabhane gdje se, kako predaja kaže, do tada nalazio jeničarski odžak.[391] Za razliku od stare - donje tabhane, ova je prozvana gornja ili velika tabhana.

Evlija Čelebija opisuje mostarsku tabhanu ovim riječima: "Onakve tabhane kao što je mostarska nema nigdje. Njena zgrada je kao tvrđava. Unaokolo ima gvozdene prozore, a u sredini veliki bazen (šadrvan).[392] Roskijević navodi da je tabhana sačuvala do danas svoj prvobitni izgled i djelomično služi svojoj namjeni.

Roskijević, također, navodi da su mostarski tabaci proizvodili jednu veoma kvalitetnu vrstu sahtijana koji je bio poznat i tražen na cijelom Orijentu. Godine 1878. ovdje je radilo 14 majstora, i 40 do 50 šegrta.[393]

[390] AVPM, akt broj 156/1931.

[391] H. Kreševljaković, *Mostar,* str. 95.

[392] E. Čelebi, *Putopis*, str. 468.

[393] K. Peez, *Mostar*, 147.

Mostar je pogodila velika poplava 1713. godine, kada je nabujala Neretva prodrla kroz vrata u tabhanu i do temelja porušila tri dućana koji su se niže nje nalazili. Voda je tada odnijela iz tabhane više hiljada koža i sav halat tabaka.[394]

Uz lijevi zid Tabačice džamije prizidana je mala zgrada u kojoj je u vrijeme podizanja tabačkih dućana bila smještena stupa. U toj stupi tukla se šiška i ruj, a pokretala ju je Radobolja koja teče ispod džamije. Ta je zgrada sagrađena, po svoj prilici, kad i džamija, a možda i ranije. Zgrada je tokom vremena potpuno ruinirana, pa je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru 1954. godine rekonstruisao na istom mjestu novu zgradu i postavio u nju sve potrebne uređaje.[395]

[*Današnja Tabhana je sagrađena 80-tih godina 20. vijeka. U ratu 1992-95. godine je oštećena, a nakon rata parcijalno sanirana. U zgradi koja se nalazi s istočne strane prislonjena uz Tabačicu džamiju, nakon opravke 2000. godine, nalazi se abdesthana iste džamije.*]

3. STARA KANARA (KLAONICA)

Stara kanara se nalazila između Starog mosta i utoka Radobolje u Neretvu, neposredno uz desnu obalu ove rijeke. Ona je ovdje, zacijelo, sagrađena u prvim godinama turske vladavine jer su to potrebe iziskivale. Kanara je koncem prošlog stoljeća premještena odavde u Bišće polje, gdje se i sada nalazi.

Najstariji nama poznati spomen kanari u Mostaru datira iz 1741. godine. Ibrahim, sin Ahmedov iz Baline mahale, odredio je u svojoj vakufnami iz 1741. godine da se postavi jedan službenik koji će svaki dan donositi vodu u burilu pred kanaru i napajati žedne prolaznike.[396]

Do 1878. godine sve mesnice su se nalazile uz Radobolju, na prostoru od taphane do bivše kafane "Ruža". Glavni razlog lociranju mesnica uz rijeku bilo je izobilje tekuće vode, potrebne za održavanje čistoće u mesnicama. Ovdje se nalazila i taphana kojoj su mesari prodavali kože.

---

[394] H. Hasandedić, *Nekoliko zapisa*, str. 119.

[395] H. Hasandedić, *Tabačica*, str. 216.

[396] M. Mujić, *Stari vodovod u Mostaru*, str. 192.

Iz registara mostarskog suda saznajemo da je 1762. godine bilo u Mostaru 14 mesara (kasapa). Godine 1828. ovdje je radilo 10 mesara koji su imali svoje radnje, a svi su bili muslimani.[397]

4. TEPICA ILI "CAFFE LUFT"

Na prostoru između Male tepe, Maršala Tita ulice, i puta koji vodi prema Kujundžiluku, nalazilo se do 1931. godine jedno malo zdanje koje je bilo poznato pod imenom "Tepica" ili "Caffe luft". Ovaj objekat se sastojao od četiri zidana stupa na kojima je bio markiran četverostrešni krov pod pločom. Naziv "Caffe luft" dali su Tepici stranci koji su poslije 1878. godine počeli kao turisti dolaziti u Mostar.

Tepicu je sagradio neki Čorda i postavio uvjet da zakupnik svake godine dva puta čisti šadrvan pred Koski Mehmed-pašinom džamijom, i da se stara da uvijek bude vode u turbetu na Maloj tepi.[398] Na temelju ovog može se zaključiti da je ona podignuta poslije 1781. godine, jer je te godine sagrađen spomenuti šadrvan.

Na Tepici je bila ploča s hronogramom (vidi se na sačuvanoj fotografiji) koji je označavao godinu njene izgradnje. Ta je ploča nestala prilikom rušenja Tepice, pa se zato ne zna tačno koje je godine sagrađena.

Henrik Rener opisuje u svome Putopisu Tepicu ovim riječima: "U čaršiji stoji na čistini originalna kafana koju su stranci nazvali 'Caffe luft'. U malom paviljonu, otvorenom sa svih strana, stoje uokrug klupe, u strani odžak, i tu peče kafedžija uprav divnu moku."[399]

Na prostoru od Tepice do Kujundžiluka bila je sve do 1931. godine pijaca, gdje su se prodavale sve vrste namirnica izuzev zeleni, koja je prodavana u Prijeku kod Starog mosta. U Tepicu su prodavci sklanjali robu preko noći i kad kiša pada, tu je maltar držao kantar, a mogla se popiti i kahva. Ovo je bio, kako po formi tako i po namjeni, svojevrstan i jedinstven objekt ne samo u Mostaru nego i u cijeloj Hercegovini.[400]

---

[397] Sidžil mostarskog kadije broj 5, list 7.

[398] AVPM, akt broj 99/1889., 336/1910. i 350/1910.

[399] H. Renner, *Bosnom i Hercegovinom*, 309.

[400] Pijačna uprava u Mostaru obnovila je Tepicu na istim temeljima i, po prilici, u istim

Osim naprijed navedenog, na Radobolji je za turske vladavine sagrađeno više od 150 mlinica, nekoliko stupa za valjanje sukna, više badnjeva za štavljenje kože, i stupa za stupanje riže koju je sagradio Ali-paša Rizvanbegović.[401] Od svega spomenutog ovdje su se do danas usprav održali samo taphana, izvjestan broj dućana i magaza u Kujundžiluku i dijelu Priječke čaršije, i nekoliko mlinica koje odavno ne služe nikakvoj namjeni i u ruševnom su stanju. [*Tepica je u ratu 1992-95. godine djelimično stradala, a 1996. godine je popravljena i danas je u njoj poslovni sadržaj. Zadnjih godina jedan broj mlinica na Radobolji je obnovljen i obično pretvoren u ugostiteljske sadržaje.*]

Tepica (Caffe luft)

dimenzijama 1971. godine. U ovom objektu danas je uređena moderna prodavnica cvijeća. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru podigao je na ruševinama dershane Roznamedži Ibrahim ef. medrese jedan objekat sličan Tepici, u Braće Fejića ulici, spram bioskopa "Zvijezda".

[401] L. Grđić Bjelokosić, *Mostar nekad i sad*, str. 5.

5. POŠTANSKI I BRZOJAVNI URED

Ne zna se tačno kada je Mostar dobio prvu poštu, zvanu menzilhana, i gdje je bila smještena. Iz sidžila mostarskih kadija saznajemo da je menzilhana u Mostaru osnovana prije 1762. godine i da se dijelom izdržavala iz taksita koji je prikupljan od stanovnika u mostarskom kadiluku. Godine 1762. isplaćeno je iz taksita za troškove menzilhane u Mostaru, za period od Đurđevdana do Mitrovdana, 350 akči. Menzilhana je ponekad služila i za smještaj konjice kada bi vojska, na svom ratnom putu, konačila u Mostaru.

Menzilhana je stalno bila snabdjevena potrebnim brojem odmornih konja, koje su ulaci ili tatari na svom napornom putu u menzilhanama mijenjali. Pošta Sarajevo - Mostar saobraćala je posljednjih godina turske vladavine jedanput sedmično, i taj put su tatari na konjima prevaljivali za 20 sati.[402]

Mostar je priključen na telefonsku liniju 1275. godine po Hidžri (1858/59.).[403] Poštanski i brzojavni ured radili su odvojeno do 1871. godine, a zatim su spojeni.[404] Koncem turske vladavine oba su bila smještena u jednoj maloj prizemnoj prostoriji kod konaka na Suhodolini, gdje je sada zgrada mitropolije, i ovdje su ostali sve do iza okupacije 1878. godine.[405]

Od 1851. do 1878. godine Mostar je bio sjedište diplomatskih predstavnika Austrije, Italije, Francuske i Engleske. U to vrijeme ovdje je radila posebna konzularna pošta, koju su od 1860. do 1878. godine do Metkovića prenosili, od turskih vlasti određeni stražari (kavazi).[406]

[402] K. Peez, *Mostar*, str. 245.

[403] H. Bračković, *Tarihčei vuku'ati Hersek*, str. 66.

[404] Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini, I dio*, Sarajevo, 1975., str. 84.

[405] Po pričanju rahmetli Ahmeda Alikalfića, koji je krajem turske vladavine radio u pošti kao pisar.

[406] K. Peez, *Mostar*, 247.

XIII UPRAVNO-SUDSKE ZGRADE

Pored naprijed spomenutih državnih ureda, u Mostaru su posljednjih decenija turske vladavine radili još i ovi: okružna oblast (mutesarifluk), kotarski ured (kajmekamluk), gradska opština (beledija), sudovi: civilni, kazneni i trgovački, porezni ured, desetinski ured, uprava za komunalne poslove, komisija za školstvo, statistika i carinarnica. Ovdje ćemo posebno govoriti samo o gradskoj opštini (belediji), sudu (mehćemi) i konaku ili paša-saraju, za koje sigurno znamo u kojim zgradama su do 1878. godine bili smješteni i kao institucije djelovali.

I. GRADSKA OPŠTINA (BELEDIJA)

Kad je osnovana prva gradska opština (beledija) u Mostaru, nije poznato, ali to je, svakako, bilo prije 1871. godine. Posljednjih decenija turske vladavine, gradska opština je radila u Behlilovića magazi koja se nalazila uz Mravovu magazu, kod ulaza s Male tepe u Kujundžiluk.[407]

Poslije austrougarske okupacije 1878. godine, gradska opština je iz Behlilovića magaze prešla u Nikića kuću na Maloj tepi. Ta se kuća nalazila spram Baltinog sokaka, na mjestu gdje je sada mesnica (Mala tepa br. 2). Bila je na sprat, i pokrivena četverostrešnim krovom pod pločom, sa doksatom (ćošak) na ulicu (fotografija ove zgrade nalazi se u Arhivu Hercegovine). Od 1890. do 1920. godine gradska opština je radila u zgradi "stare opštine" koju je sagradio Mustafa Komadina, a od 1920. do 1945. godine u jednom dijelu zgrade današnjeg hotela "Neretva". [*Danas je hotel "Neretva" nakon ratnog stradanja 1992-95. godine u ruševnom stanju.*]

[407] "*Bosanska salnama*" VI, 1288. (1871.), str. 117. Ovdje je donesen sastav gradskog vijeća koji su 1871. godine činili: predsjednik Ismail, pisar Osman i članovi: Mehmed, Ahmed, Lazar, Jure, Ivan, Huršid i Javer.

2. SUD (MEHĆEMA)

Od 1473. godine u Mostaru su sjedili naibi fočanskog kadije, a samostalan kadiluk Mostar je postao poslije 1506. a prije 1519. godine.[408] Prva sudska zgrada (mehćema) podignuta je na Mejdanu, neposredno uz bivšu Sinan-pašinu džamiju. Ona je ovdje, po svoj prilici, sagrađena početkom 16. stoljeća i služila je svojoj namjeni sve do 1883. godine, kada je Ali-paša Rizvanbegović podigao na Suhodolini konak i u nj prenio sud i neke druge urede. Iz sidžila mostarskog kadije saznajemo da se u 18. i 19. stoljeću iz taksita isplaćivalo, na ime održavanja mehćeme, po 150 groša godišnje.[409]

Od svoga osnivanja početkom 16. stoljeća, pa do 1878. godine mostarski kadiluk je zapremao različit teritorij. Koncem turske vladavine ovaj kadiluk je obuhvatao sva naselja današnje mostarske, čitlučke, ličničke i posuške opštine i bio prostorno najveći kadiluk u Hercegovini. U mostarskoj mehćemi je do 1878. godine radilo, što se zna, više od 200 kadija i naiba od kojih su neki vršili i dužnost muderisa neke mostarske medrese, a neki su se, opet, istakli kao pisci i ostavili napisana djela iza sebe.[410]

Od 1833. godine u mehćemi je radilo Vakufsko povjerenstvo, i tu je ostalo sve do konca prošlog stoljeća, kada je prešlo u drugu zgradu. Zgrada mehćeme, koja je pod ovim imenom upisna i u mostarskoj gruntovnici, održala se do naših dana i doživjela je više adaptacija. Danas služi kao privatan stan (Trg 1. maja broj 16).

3. KONAK ILI PAŠA-SARAJ

Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović sagradio je 1833. godine na Suhodolini nekoliko većih i manjih zgrada koje su bile poznate pod zajedničkim imenom: Paša-saraj, ili Žuti saraji, ili Konak ili Dvorac. On je sve saraje podigao na prostranim ledinama više Tabije na kojima je čebedžijski esnaf do tada sušio vunu. Paša-saraj se sastojao od tri velike i nekoliko manjih zgrada. U najvećoj od

[408] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 188.

[409] Sidžili mostarskog kadije broj 1 i 2.

[410] Hivzija Hasandedić, Mostarske kadije (u rukopisu).

njih (dvorcu) nalazilo se muško odjeljenje (selamluk, baškaluk), gdje je sjedio paša i primao stranke i razne delegacije u audijenciju. U ovu zgradu su odmah prešle sve vojne vlasti, sud i neki uredi, i tu su ostali sve do iza 1878. godine.

Do ove zgrade nalazila se druga, u kojoj je bilo smješteno žensko odjeljenje (haremluk). Ovdje su stanovale Ali-pašine žene i sva ženska posluga; tu su se nalazile kuhinje, smočnice i druge sporedne prostorije. U trećoj, također, velikoj zgradi bila je smještena konjušnica s pojatom (sjenikom). Uz ovu zgradu nalazila se i velika kasarna za vojsku.

Ali-paša je više konaka sagradio, i bedemima povezao, dvije kule koje su služile za obezbjeđenje saraja. Između ovih kula i saraja dao je zasaditi razne vrste voća, vinove loze, cvijeća i ruža koje su se do njegovog doba rijetko sadile i gajile u Mostaru.

Na ovim zgradama su vršene razne adaptacije pa su one zbog toga izgubile gotovo sve od svoga prvobitnog izgleda. Lijepa slika ovih saraja nalazi se u Ilustrovanim srpskim novinama iz 1881. godine na strani 136.[411]

[411] *Uspomene Riste Ivaniševića*, str. 34.

XIV MEMORIJALNI SPOMENICI

Posebnu vrstu spomenika kod nas čine stari muslimanski nadmezarni spomenici (nišani, bašluci), kojih je u Mostaru nekad bilo mnogo i koji su u razna vremena imali različite forme i dekoracije. Ovi spomenici predstavljaju za nas vrijednost i sa arhitektonske i sa historijske strane, jer nam natpisi na njima pružaju zanimljive i veoma značajne podatke.

Važnost ovih natpisa je u tome, što na temelju njih možemo djelimično utvrditi koje su sve porodice nekad živjele u Mostaru, kada su, otprilike, izumrle, i kako su se, pored svog pravog narodnog prezimena, još prezivale. Tako se, na primjer, mostarska porodica Tikvina prezivala u tursko doba još i Kabakzade (kabak, turski znači tikva), porodica Aršinovića, Ziraizade (ziraun, arapski znači aršin, lakat), porodica Gluhića, Esamzade (esam, arapski znači gluh) itd. Po obliku nišana moći će se utvrditi ne samo pol umrloga nego i stalež kome je pripadao.

Osim toga, natpisi sa nišana pružaju nam i izvjesne historijske veoma važne podatke. Tako, na primjer, na temelju tih natpisa možemo utvrditi da je u Mostaru 1230. godine po Hidžri (1815.) harala velika epidemija kuge. Proučavajući ove natpise, našli smo ih više datiranih sa 1230. godine po Hidžri, koja odgovara 1815. godini po našem računanju. Na nekim nišanima se nalazi uklesana samo ova godina, dok uopće nije stavljeno ime i prezime umrloga. Na nekima, opet, stoji napisano "mate min attaun", što znači: umro od kuge.

Prema podacima iz gruntovnice, mostarski haremi su u vrijeme austrougarske okupacije 1878. godine zapremali površinu od preko 25 hektara. Njih je tada bilo u Mostaru više od 50, a nalazili su se uz svaku džamiju i po svim četvrtima grada.[412]

Haremi uz pojedine džamije otvoreni su u isto vrijeme kad su i džamije sagrađene. Prilikom eshumiranja mezarova u dva velika harema na Carini, pronađeni su, na dubini od oko dva metra, drugi, stariji mezarovi. Ovo dokazuje da je na Carini bio harem i u predtursko doba, u srednjem vijeku a, možda, i ranije.

[412] AVPM, akt broj 203/1933.

U Brankovcu, spram Vučjakovića džamije, nalazio se ranije jedan harem koji je bio poznat pod imenom "Šehitluci". Prema predanju, harem je dobio naziv po tome što su ovdje pokopani šehidi (mučenici) koji su umrli od kuge ili, po drugoj predaji, koji su pali u borbi prilikom zauzimanja Mostara od Turaka 1468. godine. Ovaj harem je oko 1955. godine pretvoren u park, i svi nišani iz njega su uništeni.

Ostali mostarski haremi nazivali su se po osnivačima džamija uz koje su se nalazili: Karađoz-begov harem, Ćejvan-ćehajin harem, Derviš-paše Bajezidagića harem, Šarića harem, i drugi, ili po nazivu mjesta na kome su bili locirani: harem na Carini, harem na Balinovcu, harem Kantarevac, harem Velovina itd.

Koliko je nišana podignuto u mostarskim haremima od 1878. godine, ne može se tačno utvrditi pošto su tokom vremena mnogi uništavani jer su bili pretežno građeni od miljevine zvane tenelija. Nećemo nimalo pretjerati ako ustvrdimo da je za vrijeme 400-godišnje turske vladavine podignuto u mostarskim haremima više od 15.000 nišana različitih formi, dekoracija i pisma.

Najstariji nišani u Mostaru su tzv. "šehitski nišani", koji su se ranije nalazili u nekoliko harema. Oni su bili građeni od bijelog tvrdog kamena vapnenca i imali su prizmast ili plosnast oblik. Na njima nije bilo nikakvog natpisa, nego su na nekima bile isklesane razne rozete ili biljni ornamenti, a na nekima mač. U haremu kod Karađoz-begove džamije nalaze se uspravno još tri nišana koji datiraju iz prvih decenija turske vladavine i koji su, bez sumnje, najstariji. Oni imaju prizmast oblik sa malom udubinom na sredini gornje plohe. Udubina u veličini šoljice za kahvu napravljena je da bi se u nju skupljala kišnica. Ovu vodu svijet je ranije smatrao ljekovitom i upotrebljavao je za liječenje bradavica i nekih kožnih bolesti. Ovi spomenici čine prijelaz između bogumilskih stećaka i nišana.

Eshumiranje harema i rušenje nadgrobnih spomenika u njima datira kod nas od vremena austrougarske okupacije 1878. godine. Tako se zasigurno zna da je u razdoblju od 1878. godine do danas uništeno u Mostaru mnogo nišana prilikom proširivanja i regulacije ulica i podizanja zgrada i parkova.

Na mjestu gdje je bila stara željeznička stanica, između ulica Moše Pijade i dr. Safveta Mujića, nalazio se do 1884. godine veliki Lakišića harem, koji je zapremao površinu od 19 dunuma. Kad je Austrija 1884. godine provela željezničku prugu od Metkovića do

Mostara, uzurpirala je cijeli ovaj harem, eshumirala ga i na njemu izgradila stanicu i ostale potrebne zgrade.

Nišani iz ovog harema preneseni su tada na Kantarevac, gdje je otvoren novi harem, i uzidani u zid oko njega. Godine 1949. ovaj harem je pretvoren u park i tada su uništeni svi nišani koji su se u njemu i zidu oko njega nalazili.[413]

Prilikom provođenja željezničke pruge kroz Mostar 1884. godine uništen je još jedan harem koji se nalazio u Podhumu, nedaleko od brda Huma. To je bio tzv. "Jabandžijski i bećarski harem", u kome su se sahranjivali stranci neženje koji su radili i stanovali u mostarskoj taphani.[414]

Oko 1885. godine probijena je cesta kroz Šarića harem, odmah ispod džamije, koja je kasnije nekoliko puta proširivana. Tada je ovaj najveći harem u Mostaru rastavljen na dva dijela i tom prilikom je ovdje uništeno mnogo starih nišana s dekoracijama i natpisima. Do 1878. godine kraj kuća ispod harema išao je put, kojim se i danas služe stanovnici koji stanuju u ovom dijelu Luke.

Detalj iz velikog harema na Carini

[413] Hivzija Hasandedić, *O potrebi proučavanja natpisa sa muslimanskih nadgrobnih spomenika*, Narodna pravda, II, Sarajevo, 1941., brojevi 43 i 44.

[414] AVPM, akti broj 218/1897., 340/1898. i 730/1910.

U razdoblju od 1918. do 1945. godine eshumirano je u Mostaru više harema i uništeni su svi nišani u njima. Na mjestu gdje se sada nalaze zgrade Odbora islamske zajednice (ugao Maršala Tita i Riste Miličevića - Temimove ulice), Službe društvenog knjigovodstva (ugao Maršala Tita i Osmana Đikića ulice), Osnovne škole "Osman Đikić" (ugao Maršala Tita i Rizikalove ulice), "Putnika" (Trg Republike) i jedna velika stambena i poslovna zgrada u Ričini (ugao Adema Buća i Potharem ulice) nalazili su se ranije haremi s mnogobrojnim nišanima iz vremena turske vladavine. U ovom vremenu su uništeni i mali haremi uz Bajezid-hodžinu, Roznamedži Ibrahim-efendijinu, Ćose Jahja-hodžinu i Ahmed-age Lakišića džamiju.

Poslije 1945. godine, uništeno je u Mostaru više harema, od kojih su neki pretvoreni u parkove: Šehitluci u Brankovcu, Kantarevac u Save Kovačevića - Liska ulici i Husein-hodžino u Huse Maslića ulici, ili su na njima izgrađene zgrade: željeznička i autobuska stanica, zgrada Elektro-Hercegovine, i Građevinskog preduzeća "Hercegovina" u Ričini. Dalje su uništeni haremi uz džamije: hadži Memijinu, Mehmed-ćehajinu, hadži Balinu, Ćejvan-ćehajinu, Kotlinu (Čelebića), Nezir-aginu, hadži Ali-bega Lafe, Derviš-paše Bajezidagića, Ali-hodžinu, Veliki harem u Zahumu, gdje je zgrada Osnovne škole "Braća Šimić", Ćehića harem i pet harema u Donjoj mahali.

Od 1878. godine do danas uništeni su skoro svi nišani u mostarskim haremima. Do naših dana sačuvao se mali broj starih nišana koji se nalaze kod džamija: Mehmed-bega Karađoza, Koski Mehmed-pašine, Ibrahim-age Šarića, Nesuh-age Vučjakovića, Ćose Jahja-hodžine, Ahmed-age Lakišića, hadži Memije Cernice, Baba Beširove i desetak kod Zavičajnog muzeja Hercegovine koji su ovdje preneseni iz carinskih harema. [*Autor misli na desetak nišana kod Ćejvan-ćehajine džamije.*]

Nišan sa najstarijim natpisom, osim onih u turbanima o kojima smo ranije govorili, nalazi se u malom haremu između Karađoz-begove džamije i medrese. On označava mezar Ahmeda Ljubinca (Lubinli) koji je umro 1120. godine po Hidžri (1708.). Vrh uzglavnog nišana izrađen je u obliku mlinskog kamena, pa on i po svojoj formi predstavlja nešto jedinstveno. Ovaj Ahmed je bio, po predanju, muderis Karađoz-begove medrese.

Kad je 1965. godine izvešna ekshumacija mezarā u dva harema na Carini, preneseno je više nišana iz njih i složeno u jednom dijelu

harema kod Karađoz-begove džamije. Kasnije je jedan broj ovih nišana usađen po ovom haremu na mjesto ranijih uništenih nišana, gdje se i sada nalaze. U dva harema kod ove džamije nalaze se još mezar i nišani dvojice mostarskih muftija: Mustafe Sarajlića i Šaćira Džabića, zatim hercegovačkog mutesarifa Safveta i Hafiza Rizvanbegovića, sina Ali-pašina.

Iz dva harema na Carini preneseni su nišani dvojice mostarskih i jednog blagajskog muftije koji se čuvaju u dvorištu Zavičajnog muzeja Hercegovine. Priča se da se kod munare Koski Mehmed-pašine džamije nalazi mezar mostarskog ajana Alije Dadića, koji je pogubljen 1813. godine, ali nišana odavno nema.

Svi stari mostarski nišani koji imaju natpise građeni su od miljevine zvane tenelija, koja je vađena u Mukoši, pet kilometara južno od Mostara. Mostar je ranije imao učenih ljudi koji su sastavljali razne epitafe, pretežno na turskom jeziku. Posljednji epigrafičar Mostara bio je Hamza Sulejman (Hilmija) Puzić, mostarski muderis, koji je umro 1941. godine.

Nadgrobni spomenici s natpisima na orijentalnim jezicima kod nas se odavno ne izrađuju. Naprotiv, oni se svakim danom uništavaju i ustupaju mjesto novim spomenicima od betona i s drugačijim dekoracijama i pismom. Ovdje treba još istaknuti da su Zavod za zaštitu spomenika kulture i Zavičajni muzej Hercegovine u Mostaru fotografisali veći broj epitafa sa nišana i drugih spomenika u Mostaru koji će biti obrađeni i objavljeni u posebnoj radnji.

U Bejlušinama, na krajnjoj istočnoj periferiji Mostara, nalaze se tri stara srpsko-pravoslavna groblja. Bjelušine, Pašinovac i groblje više stare pravoslavne crkve. U ova tri groblja nalazi se nekoliko hiljada nadgrobnih spomenika sa različitim dekoracijama koji su, naročito oni u Bjelušinama, nezaštićeni i izloženi propadanju. Najstariji natpisi iz ovih grobalja datiraju iz druge polovine 17. stoljeća. Natpisi s ovih spomenika pružaju nam dosta podataka o izumrlim srpsko-pravoslavnim porodicama u Mostaru i nekim vrstama izumrlih zanata.[415]

[415] Radomir Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, XXII, Sarajevo, 1967., str. 146; Isti, *Spomenici monahinja i monaha iz 17. i 18. veka na pravoslavnom groblju u Mostaru*, Službeni glasnik Srpske pravoslavne crkve, XLVIII, broj 3, Beograd, 1967., str. 35-46.

U starom katoličkom groblju u Vukodolu nalazi se također izvjestan broj nadgrobnih spomenika sa različitim dekoracijama i pismom iz 18. i 19. stoljeća. Natpisi sa ovih spomenika pružaju nam nešto podataka o starim i izumrlim katoličkim porodicama u Mostaru. [*Harem "Šehitluci" je opet aktiviran u ratu 1992-95. godine i u njemu su sahranjivani borci Armije BiH. Harem koji se nalazio blizu Nezir-agine džamije, uz zgradu poznatu kao Kapetanovina, 2004. godine je uništen i na tom mjestu se danas nalazi parking prostor. U zgradi prijeratnog Muzeja Hercegovine danas djeluje novoobnovljena Karađoz-begova medresa. Inače izvorni naziv zgrade je Ćejvan-ćehajin mekteb. Dvorište u kojem se nalaze bašluci je danas dvorište Ćejvan-ćehajine džamije i novoobnovljene Karađoz-begove medrese, a ne Zavičajnog muzeja Hercegovine. Potpuni naziv institucija kulturnog karaktera koje se pominju u ovom tekstu i knjizi danas glasi: Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Mostara i Muzej Hercegovine - Mostar.*]

XV MOSTARSKI VAKUFI

Vakufi su dobrotvorne institucije koje su u našim krajevima osnivane od prvih dana turske vladavine. Svaka zadužbina zove se vakuf (zaklada, legat), a njen osnivač - vakif (zakladnik, legator). Vakfija ili vakufnama (vakufnama) je dokumenat o zavještanju novca ili nekretnina u razne dobrotvorne ili bogoštovne svrhe.

Vakufi su u prošlosti odigrali veoma značajnu ulogu i kroz ove institucije su se rješavali svi problemi jednog mjesta: privredni, kulturno-prosvjetni, humano-socijalni, vjerski i drugi. Vakufi su mnogo pomagali unapređenju trgovine i zanatstva, jer su svi vakifi ostavljali izvjesne sume novca i određivali da se on, uz određene kamate, daje u zajam trgovcima i zanatlijama "sposobnim platišama i koji u mjestu stanuju". Zato ih je potrebno temeljito proučiti i iscrpno obraditi.

U Mostaru je za turske vladavine osnovano više vakufa, ali se ukupan broj ne može nikako utvrditi. Većina su ih bili evladijet-vakufi, tj. porodični vakufi, čiji su prihodi samo djelimično trošeni u prave vakufske svrhe a ostatak su između sebe dijelili vakifovi potomci.

Ovdje donosimo spisak mostarskih vakufa koji nisu spomenuti u ranijim poglavljima i za koje, u većini slučajeva, ne znamo u koju su svrhu osnovani. Vakufi su nastajali isključivo privatnom inicijativom i svi su bili privatne institucije. Donosimo ih ovdje hronološkim redom:

1. **Vakuf Balije**, halvedžije (slastičara)
Ovaj vakuf je osnovan oko 1600. godine. Vakif je uvakufio izvjesnu sumu novca i odredio da se kamata troši u bogougodne svrhe.[416]

2. **Vakuf Osmana**, kujundžije (zlatara)
Glavnica ovog vakufa iznosila je 1631. godine 20.000 akči. Umrli Mustafa, sin Ahmedov iz Lafine mahale, ostavio je 1684. godine dućan ovom vakufu i 3.375 groša.[417]

[416] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 102.

[417] Isto, str. 111.

3. **Vakuf Muhameda**, terzibaše
Godine 1631. izvršena je obnova poslovanja ovog vakufa.[418]

4. **Vakuf Mesiha**, sina Kasimova iz Nezir-agine mahale 4 000 akči.[419]

5. **Vakuf Mahmuda Đulimana**, sina Sofina iz Memi-hodžine mahale. Vakif je 1632. godine uvakufio 31.000 akči i odredio da mu se uči Fatiha za dušu.[420]

6. **Vakuf Đemile**, kćeri Abdulahove iz Fatime-kadun mahale da joj se uči Fatihu za dušu.[421]

7. **Vakuf Sulejmana**, sarača (sedlara)
Neki Mehmed bio je 1632. godine mutevelija ovog vakufa.[422]

8. **Vakuf Rahimin**
Mehmed, sin Kurtov, tabak iz Mostara, uzeo je 1632. godine 4.000 akči na kredit od ovog vakufa i za taj iznos založio vakufu svoj halat.[423]

9. **Vakuf Humin**
Omer, čizmedžija i puškari Osman i Memija iz Cernice spominju se 1633. godine kao dužnici ovog vakufa.[424]

10. **Vakuf Mehmeda Hošafa**
Ahmed, mutapčija iz Karađoz-begove mahale, uzeo je 1633. godine 600 akči na kredit od ovog vakufa i za navedeni iznos založio vakufu svoju kuću.[425]

11. **Vakuf majstora Ferhata**, terzibaše
Neki Jusuf bio je 1641. godine mutevelija ovog vakufa.[426]

12. **Vakuf majstora (dulger) Balije**
Glavnica ovog vakufa iznosila je 1652. godine 10.400 akči.[427]

13. **Vakuf Fatime**, kćeri Mesih-ćehajine
Fatima, žena Mehmedova iz Zirai Ahmed-agine mahale, bila je 1653. godine dužna ovom vakufu 17.000 akči.[428]

---

[418] OZAH, AT 9/418.

[419] Sidžil mostarskog kadije 2, list 20 b.

[420] Isto, list 22 a.

[421] Isto, list 8 a.

[422] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 99.

[423] Isto, str. 112.

[424] Isto, str. 104.

[425] Isto, str. 105.

[426] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 54.

[427] Isto, list 42.

[428] Isto, list 53.

14. **Vakuf gospođe (hatun) umrlog Huseina**
Ovom vakufu bio je 1653. godine dužan Fejzi-čelebija Kujudžić (Zergerzade), imam u Blatu (Biogradci), 2.000 akči i zakupninu od vakufske mlinice na Radobolji koja je iznosila 250 akči. Alija Brankovac, po kome je mostarska mahala Brankovac dobila svoje ime, bio je 1653. godine mutevelija ovog vakufa.[429]

15. **Vakuf zaima Ibrahima**, sina Karađ-begova
Neki Hasan bio je 1653. godine dužan ovom vakufu 500 akči.[430]

16. **Vakuf Salihov**
Neki Jusuf bio je 1670. godine dužan ovom vakufu 40.000 akči i taj iznos isplatio Hasanu, muteveliji spomenutog vakufa.[431]

17. **Vakuf Abduldželalov**
Od ovog vakufa uzeo je 1670. godine umrli Đuliman, sin Mahmudov, u zajam izvjesnu sumu novca i založio kuću i vinograd od 14 čapaluka loze u Striževini, opština Metković. Ahmed, mutevelija ovog vakufa, prodao je Huseinu Džumhuru, sinu Ibrahimovu, navedeni vinograd za 8.500 akči i dug naplatio. Umrla Hatidža, kći Omerova, ostala je 1680. godine dužna ovom vakufu 2.125 akči.[432]

18. **Vakuf Husamudinov**
Odlukom mostarskog kadije od 22. šabana 1080. godine po Hidžri (1670.) potvrđeno je, na temelju izjava svjedoka, da je Derviš, sin Hasanov iz Drežnice, platio 3.700 akči duga Ahmedu Karamurteziću, bivšem muteveliji Husamudinova vakufa u Mostaru, pa je odbijena tužba sadašnjeg mutevelije Ahmeda Halife, sina Ibrahimova.[433]

19. **Vakuf Rejhanin**
Umrli Mehmed, sin Osmanov iz Mostara, ostao je dužan ovom vakufu 9.500 akči. Odlukom mostarskog kadije od 2. ševala 1080. godine po Hidžri (1670.) prodana je jedna baština u Biogradcima koja je bila vlasništvo umrloga, i dug je naplaćen.[434]

---

[429] Isto, list 53.
[430] Isto, list 53.
[431] Isto, list 3.
[432] Isto, list 53.
[433] Isto, list 7.
[434] Isto, list 3.

20. **Sirotinjski vakuf**
Umrla Masuma, kći Hasanova, ostala je 1670. godine dužna ovom vakufu 1.000 akči.[435]

21. **Vakuf Memije**, sina Hasanova iz Husein-hodžine mahale
Poslije vakifove smrti, 1670. godine, i raspodjele ostavštine među nasljednicima, predano je Mustafi, muteveliji Memijina vakufa 33.432 akče.[436]

22. **Vakuf Omerov**
Ovaj se vakuf spominje u Mostaru 1684. godine, ali o njemu nema nikakvih podataka.[437]

23. **Vakuf Alidžanov**
Umrli Jusuf iz Ali-bega Lafe mahale ostao je 1684. godine dužan ovom vakufu 2.125 akči.[438]

24. **Vakuf Ahmedov**
Umrli Ibrahim, sin Dervišov iz Hafiz-hodžine mahale, ostao je 1685. godine dužan ovom vakufu 1.260 akči.[439]

25. **Vakuf Mustafin**
Umrli Alija, sin vakifa Mustafe iz Hafiz-hodžine mahale, ostao je 1685. godine dužan ovom vakufu 68.000 akči. Neki Alija, sin Mehmedov iz Pijesaka, bio je 1699. godine dužan ovom vakufu 1.074 groša i 860 akči kamata. Beratom od početka muharema 1140. godine po Hidžri (1727.) postavljen je neki Alija za muteveliju ovog vakufa, poslije smrti Huseinove.[440]

26. **Vakuf Muharemov**
Umrli Behlul, sin Alijin iz Cernice, ostao je 1685. godine dužan ovom vakufu 6.000 akči.[441]

27. **Vakuf Ahmeda Nalbante**
Oko 1697. godine u Mostaru je postojao ovaj vakuf ali o njemu nema nikakvih podataka.[442]

---

[435] Isto, list 3.

[436] Isto, list 8.

[437] Isto, list 29.

[438] Isto, broj 3, list 31.

[439] Isto, broj 2, list 34.

[440] Sidžil blagajskog kadije broj 288, list 18 (u Arhivu Hercegovine).

[441] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 20.

[442] H. Kreševljaković, *Mostar*, str. 125.

28. **Vakuf Mehmeda** iz Memi hodžine mahale
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.), koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.443

29. **Vakuf Salihov**
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.) koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.[444]

30. **Vakuf Jusufov**
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.) koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.[445]

31. **Vakuf Abdi-dedin**
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.) koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.[446]

32. **Vakuf Ahmeda Selamače**
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.) koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.[447]

33. **Vakuf stanovnika Memi hodžine mahale**
Obnova poslovanja i spisak dužnika iz 1117. godine po Hidžri (1705.) koji su od ovog vakufa uzimali novac na kredit.[448]

34. **Vakuf Sultanin**
Neki Salih bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[449]

35. **Vakuf Halilov**
Neki Ismail bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[450]

36. **Vakuf Rukijin**
Neki Hasan Tomašević bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[451]

37. **Vakuf Alije Momića**
Hadžija Behlilović bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[452]

---

[443] OZPHF, AT VI/268.
[444] OZPHF, AT VI/268.
[445] OZPHF, AT XX/999.
[446] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 19.
[447] OZAH, AT 2/70.
[448] OZAH, AT 2/70.
[449] OZAH, AT 2/70.
[450] OZPHF, AT VIII/368.
[451] OZPHF, AT VI/268.
[452] OZPHF, AT XV/711.

38. **Vakuf Hasanov**
Neki Husein bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[453]

39. **Vakuf Seferov**
Husein Begić bio je 1720. godine mutevelija ovog vakufa.[454]

40. **Vakuf Mahmudov**
Umrli Salih Lika, mesar iz Mostara, ostao je 1728. godine dužan ovom vakufu 3.000 akči.[455]

41. **Vakuf Hasanov**
Umrli Salih Lika, mesar iz Mostara, ostao je 1728. godine dužan ovom vakufu 5.500 akči.[456]

42. **Vakuf Emirov**
Umrli Salih Lika, mesar iz Mostara, ostao je 1728. godine dužan ovom vakufu 1.500 akči.[457]

43. **Vakuf Juzdoksan** (190) Ibrahima
Dekretom od 5. džumada 1145. godine po Hidžri (1731.) postavljen je Osman Halifa za muteveliju Juzdoksan Ibrahimova vakufa u Mostaru, poslije smrti Mahmutove.[458]

44. **Vakuf Hatidžin**
Umrla Fatima, kći Hasanova, ostala je 1732. godine dužna ovom vakufu 1.000 akči.[459]

45. **Vakuf Omerov**
Umrla Fatima, kći Mustafina iz Brankovca, ostala je 1732. godine dužna ovom vakufu 500 akči.[460]

46. **Vakuf Ćerimin**
Mustafa Bajrami bio je 1732. godine dužan ovom vakufu 55.800 akči.[461]

---

[453] OZPHF, AT VI/268.
[454] OZPHF, AT VI/268.
[455] OZPHF, AT VI/268.
[456] OZPHF, AT VI/268.
[457] OZPHF, AT VI/268.
[458] Sidžil mostarskog kadije broj 2, list 3.
[459] OZPHF, AT XX/999.
[460] OZPHF, AT XX/999.
[461] Dokumenat broj 70 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

47. **Vakuf stanovnika Fatimine-kadun mahale**
Umrla Fatima, kći Mustafina iz Brankovca, ostala je dužna ovom vakufu 1.500 akči.[462]

48. **Vakuf Fatime Čauške** iz Brankovca
Ibrahim, sin Mehmedov, ostao je 1732. godine dužan ovom vakufu 21 akču.[463]

49. **Vakuf Hasana Tomaševića**, sina Ahmedova
Umrli Ibrahim Pendić iz Derviš-pašine mahale ostao je 1747. godine dužan ovom vakufu 9.600 akči. Njegovi nasljednici predali su navedeni iznos duga Ibrahimu Ḅehaiću, muteveliji ovog vakufa.[464]

50. **Vakuf stanovnika Ćose Jahja hodžine mahale**
Umrli Ibraḥim Pendić ostao je 1747. godine dužan ovom vakufu 14.000 akči, a dug su njegovi nasljednici priznali i navedeni iznos duga vakufu platili.[465]

51. **Vakuf muhtar Ibrahimov**
Spisak (defter) lica koja su uzimala novac na kredit od ovog vakufa. Godine 1754. bio je mutevelija ovog vakufa neki Mustafa.[466]

52. **Vakuf nekog Guske**
Umrli Ahmed Dušić ostao je 1754. godine dužan ovom vakufu 2.000 akči.[467]

53. **Vakuf Saliha Đikića**
Neka Fatima bila je 1767. godine mutevelija ovog vakufa.[468]

54. **Vakuf Ahmedov**
Umrli Mehmed, sin Salihov iz Ljubotića, ostao je 1773. godine dužan ovom vakufu 2.428 akči.[469]

55. **Vakuf Sulejmanov**
Neki Mehmed, sin Salihov iz Ljubotića, bio je 1773. godine dužan ovom vakufu 16.200 akči. Ovaj vakuf imao je 1851. godine jedan

[462] OZPHF, AT VI/242.

[463] Sidžil mostarskog kadije list 1 (original kod Zehre Bišćević iz Mostara, a fotokopija u Arhivu Hercegovine). [*Original bio kod rahmetli Zehre Bišćević.*]

[464] OZPHF, AT VIII/369.

[465] OZAH, AT 2/70.

[466] OZPHF, AT VIII/368.

[467] OZAH, AT 3/124.

[468] OZPHF, AT XV/711.

[469] OZPHF, AT V/246.

dućan na Velikoj tepi koji je pod kiriju držao Mahmud Puzić.[470]

56. **Vakuf Hamidove žene**
Umrli Derviš ostao je 1773. godine dužan ovom vakufu 2.700 akči i kamatu za tri godine.[471]

57. **Vakuf Sekinin**
Umrli Hasan Tokmaković ostao je 1777. godine dužan ovom vakufu 13.000 akči. Njegovi nasljednici su isplatili navedeni iznos duga Huseinu, muteveliji spomenutog vakufa.[472]

58. **Vakuf Fatime Gluščević**, kćeri Mehmedove
Fatima-hanuma je 1785. godine uvakufila dućan i bašču u Mostaru i odredila da joj se uče hatme za dušu.[473]

59. **Vakuf Fatime**, kćeri Derviš Ahmedove iz Derviš-pašine mahale
Ova hanuma je 1793. godine uvakufila kuću u Derviš-pašinoj mahali, u kojoj stanuje, i sve što se u njoj nalazi: prostirku, bakreno posuđe i sanduk. Dok je živa, u kući će stanovati ona, a poslije njene smrti Omer, sin Ramadanov, koga je postavila za muteveliju.[474]

60. **Vakuf Ahmeda Bahića**
Ahmed Ćenan mutevelija ovog vakufa, kupio je 1793. godine za vakuf jednu kuću u Kotlinoj mahali od Alekse Perina za 1.000 groša.[475]

61. **Vakuf Saliha**, vaiza iz Hadži Baline mahale
Neki Mustafa Halifa bio je 1807. godine mutevelija ovog vakufa.[476]

62. **Vakuf Mehmeda Đikića**
Mahmud, mutevelija vakufa Mehmeda Đikića, potvrđuje da je primio kiriju za vakufski dućan za 1817. godinu.[477]

63. **Vakuf Sulejmana Opijača**
Mahmud, mutevelija ovog vakufa, potvrđuje da je naplatio kiriju za dva vakufska dućana za 1825. godinu.[478]

---

[470] OZPHF, AT X/493.
[471] OZAH, AT 1/26.
[472] OZAH, AT 3/120.
[473] OZPHF, AT II/99.
[474] OZPHF, AT XIX/933.
[475] OZAH, AT 3/144.
[476] OZAH, AT 5/204.
[477] OZPHF, AT VIII/341.
[478] OZPHF, AT XV/700.

64. **Vakuf Osmana Ljubinca** iz Kanber-agine mahale.
Odlukom mostarskog kadije od 29. džumada 1260. godine po Hidžri (1844.) utvrđeno je da vakuf Osmana Ljubinca ima na Tepi tri dućana. Vakufnama se nalazi kod mutevelije Ibrahima Hadžiomerovića.[479]

65. **Vakuf Alije Nametka**, sina Abdulahova iz Jahja Esfelove mahale. Vakif je 1849. godine uvakufio kuću, bašču i dućan u Mostaru. Odredio je da mu se uči Fatiha za dušu, i da se čisti i opravlja čatrnja i put u Vijonici.[480]

66. **Vakuf stanovnika Husein-hodžine mahale**
Umrli Ahmed, sin Hamidov, ostao je 1860. godine dužan ovom vakufu 337 groša.[481]

67. **Vakuf Mehmeda Manure**
Vakif je 1867. godine uvakufio jednu kuću u Nezir-aginoj mahali a za muteveliju postavio nekog Žmiru. Vakif se u Mostar doselio iz Kruševa.[482]

Pored naprijed spomenutih, u Mostaru su ranije postojali još i slijedeći vakufi: Ahmeda Taščića, Dede Grabovca, Mehmeda Mujića, sina Dervišova, Mehmeda Vrgore, Đulbega Kajtaza, Mustafe Milavića, Milavić Umije, Paša-bega Hadžiomerovića, Dževahire Blagajac, Mehmeda Balića, Hadžajlića, Kazazića i Ibrahima Kudina.[483]

[479] OZPHF, AT IV/196.
[480] OZAH, AT 1/26.
[481] OZPHF, AT II/99.
[482] OZPHF, AT XIX/933.
[483] AVPM, akti broj: 81/1891, 237/1894, 508/1902.

DODATAK

MOSTARSKE PORODICE

Na kraju, kao dodatak ovom radu, donosimo spisak porodica za koje se u izvorima izričito veli da su do 1878. godine živjele u Mostaru. Ove podatke crpili smo iz protokola (sidžil) mostarskog kadije,iz matrikula rođenih i umrlih, iz epitafa sa nadmezarnih spomenika u Mostaru, i iz razne izvorne građe pretežno na turskom jeziku. Spisak je nepotpun jer su i svi izvori kojima smo se koristili samo fragmentarno sačuvani.

Prije smo istakli da su od prvih početaka izgradnje Mostara ovdje živjeli pripadnici triju konfesija: katolici, pravoslavni i muslimani. Sve do polovine 17. stoljeća, u izvorima rijetko nalazimo prezimena porodica. Do ovog vremena pojedinci su upisivani u isprave po očevom imenu, nekom nadimku, posesivitetu i hipokoristiku. Od polovine 17. a naročito od početka 18. stoljeća, u izvorima se sve češće uz imena navode i prezimena, čije su nastajanje i umnožavanje, sigurno, nametali razni komunikativni razlozi a i potrebe državne administracije.

Doseljavanje stanovnika u Mostar vršeno je po konfesijama ovako: katolici su se pretežno doseljavali iz sela koja leže zapadno od Mostara, sa područja današnje čitlučke, ličničke i posuške opštine. Za mali broj muslimanskih porodica (Džudža, Efica, Taslaman i dr.) priča se da vuku porijeklo iz Turske i da su njihovi preci, vjerovatno, došli kao osvajači. Jedan broj porodica je prelaskom na islam zadržao svoje kršćansko prezime, dok ih se većina doselila iz sela oko Mostara i sa područja bivših kadiluka Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Gacko, Trebinje i Herceg-Novi. Neki su doselili čak iz Bagdada, Egipta (Misira), Pešte i drugih udaljenih mjesta, ovdje se stalno nastanili i osnovali svoje porodice. Pravoslavni su se doseljavali iz sela koja leže južno i istočno od Mostara, zatim iz mjesta istočne Hercegovine i Crne Gore.

Među prezimenima mostarskih porodica vidimo veliku raznolikost i šarenilo. Većina ih je dobila prezime po patronimiku

(Avdić), rjeđe po matronimiku (Anić). Neke porodice su dobile prezime po zanimanju svojih predaka (Dizdar, Samardžić), a neke po mjestu iz kojeg su im se preci doselili (Ljubušak). Mali broj porodica nosi ime raznih divljih životinja, često na turskom jeziku: Kurt (Vuk), Taušan (Zec). Ovo jasno govori da su neki prelaskom na islam zadržali svoje kršćansko prezime, ili su ga samo preveli na turski jezik. Izvjestan broj porodica nosi ime domaćih životinja (Guska, Patak), a neke, opet, ime jela i raznih namirnica (Hošaf, Pita, Tikvina). Neka prezimena imaju podrugljivo, čak i uvredljivo značenje (Serikut, Kučka). Jedan mali broj prezimena ima potpuno nejasno značenje, i ne zna se kako su nastala (Džadžo).

Većina starih mostarskih porodica su izumrle i davno se je svaki spomen na njih izgubio. Malom broju izumrlih porodica čuva se još spomen u nazivima nekih lokaliteta i ulica u Mostaru (Brankovac, Cernica, Mutapovina i dr.).

Ovaj spisak mostarskih porodica sastavili smo po strogo abecednom redu. Godine iza prezima i imena označavaju prvi poznati nam spomen dotične porodice u izvorima. Uz neka prezimena nije u izvorima navedeno ime, pa ih mi tako i donosimo. Čitalac će sve ovo uočiti kada pročita spisak koji slijedi.

Abaza Mustafa 1754., Abdal (prav.), Abdić Abdulah 1782., Abdulbakić Arslan 1746., Abdulćerimagić Omer 1754., Abdulfetahović Ahmed 1828., Abdulkemalagić Omer 1766., Ačkar Ahmed 1771., Adil Ahmed 1780., Adilović Mustafa 1754., Adžem Alija 1754., Aferinović Mustafa 1736., Aganović Mehmed 1754., Agić Alija 1770., Ahmetović Ahmed 1770., Ajkić Mehmed 1875., Ajkunić Nazif 1875., Ajvaz Risto 1851., Akhafizović Ahmed 1766., Akoveli (Bejlopoljac) Mustafa 1782., Akšam Sava 1832., Alagić Jusuf 1754., Alajaš Ibrahim 1754., Alajbegović Mehmed 1754., (u mahali Brankovac nalazi se Alajbegovića sokak), Aleksić Pero 1863., Alemdarović Ibrahim 1705., Alerić Ivan 1871., Alibegić Mustafa 1772., Alić Ahmed 1705., Alidžan Ibrahim 1785., Alihafizović Ahmed 1768., Alihodžić Alija 1754., Alikalfić Hasan 1754., (u mahali Brankovac nalazi se Alikalfića sokak), Altundžija Osman 1754., Aničić (katol.), Anđelopolj Jovan 1848., Aničić Jakov 1857, Anić (katol.), Antelj Ilija 1827., Arap Alija 1754., Arapović Omer 1849., Arapović Ilija 1873., Arkaljević (katol.), Arnaut Muhamed 1875., Arnautović Mehmed 1754., Arpadžić

Mustafa 1754., Aršinović (Zirai) Ahmed 1651., Ašemić Salih 1862., Ašik Ibrahim 1754., (u Predhumu se nalazi Ašikovića sokak), Aškar (katol.), Aško Mehmed 1768., Aškraba Mehmed 1745., Ateš (vatra) Mahmud 1670., Aveniš Pilip 1754., Avram Jehudija 1804., Azgin Mehmed 1740., Azizović Ahmed 1849. godine.

Babaja Omer 1800., Babić Ivan 1876., Babur Salih 1754., Bače Ibrahim 1754., Bačevac Mustafa 1861., Bačka Ahmed 1784., Badžak Mustafa 1784., Bagdad i Bagdadli Ismail 1767., Bahić Selim 1754., Bajalica Ahmed 1765., Bajalić Derviš 1849., Bajalo Alija 1775., i Simo 1842., Bajalović Mićo 1754., Bajat Stojan 1832., Bajević Jovan 1877., Bajezidagić Derviš 1601., Bajgorić Alija 1754., Bajić Ahmed 1849., Bajramagić Mustafa 1873., Bajrami Mustafa 1732., Bajramović Selim 1807., Bajrić Ibrahim 1873., (u mahali Luka nalazi se Bajrića sokak), Bakalović Mahmud 1636., Bakamović Hasan 1754., (u mahali Zahum nalazi se Bakamovića sokak), Bakćovan Tripko 1754., Bakić Abdija 1849., Bakija Smail 1875., Bakonja Mahmud 1732., Bakula (katol.), Balagić Hasan 1875., Bale Alija 1731., (Zahumu se nalazi mahala Balinovac), Balić Derviš 1754., Baloban Mustafa 1754., Balorda Stojan 1827., Balta Arslan 1698., (na Carini se nalazi Baltin sokak), Banić Pero 1871., Baralija Zejna 1877., Barina Ibrahim 1754., Barišić Boško 1829., Bašadur Petar 1859., Bašeskija Hasan 1756., Bašić Salih 1754., Baškić Osman 1827., Batlak Mustafa 1754., Batrek Sulejman 1777., Bazizade (Sokolović) Ibrahim 1807., Bečević Husein 1816., Bečić Ahmed 1826., Bećar Hasan 1731., Bećirbašić Mahmud 1878., Bećirbegović Ibrahim 1652., Bećirović Sadik 1841., Beganović Džafer 1770., Begić Ibrahim 1754., Begler Hasan 1849., Bego Derviš Ibrahim 1768., (na Carini se nalazi Begov sokak), Begovac Arslan 1765., Begović Deviš 1784., Beha Mehmed 1754., Behaić Ibrahim 1768., Behić Ibrahim 1754., Behlil Mustafa 1873., Behlilović Ibrahim 1754., (na Carini se nalazi Behlilovića sokak), Behmen Salih 1808., Behram Arslan 1768., Beja Redžep 1705., Beklija Hasan 1732., Bekri Alija 1819., Benčić Ibrahim1867., Benić Mehmed 1754., Benzić Mustafa 1864., Berak Omer 1865., Berberac Abdija 1803., Berberović Halil 1868., Berhamović Omer 1848., Beslema Mićo 1875., Bešir Ibrahim 1797., Beširević Mustafa 1759., Bešlagić Muhamed 1793., Bešlić Ismail 1754., Beukalo Risto 1754., Bičakčija Mustafa 1876., Bić Husein 1785., i Miloš 1832., Bićko Jovan 1849., Bihor Hana 1875.,

Bijavica Muharem 1856., Bijedić Zejna 1877., Bilalović Sulejman 1849., Bile Salih 1848., Bilić Hasan 1740., i Sava 1804., (u Predhumu se nalazi Bilića sokak), Bilovuk Četko 1754., Biložijević (prav.), Biraš Ristan 1842., Birgula Salih 1754., Biščević Adulganija 1754., (u Mostaru se nalaze dva Bišćevića sokaka: na Carini i Predhumu), Biže Ristan 1832., Bjelavac Osman 1875., Bjelobrk Risto 1852., (na Carini se nalazi Bjelobrk sokak), Bjelokosić Luka 1857., Bjelopoljac (Akoveli) Mustafa 1782., Blagajac Abdija 1765., Blanić Miho 1871., Blatina Stojan 1842., Blažević Filip 1863., Blešan Mehmed 1754., Bobeta Redžep 1878., Bogut Stjepan 1871., Bojadžić Mehmed 1699., Bojanović Simo 1842., Bojčić Ibrahim 1763., Boić Sava 1842., Bojo Ibrahim 1743., Boko Stojan 1829., Bokšić Aćim 1842., Bokun Damjan 1832., Boljanović Lazar 1877., Borčanin Husein 1838., Bostandžić Salih 1829., Bostani Alija 1836., Bošković Toma 1832., Bošnjak Salih 1875., Bošnjaković (katol.), 1799., Bošnjić Salih 1777., Botun Omer 1754., Botur Lazar 1875., Bovan Jovan 1832., Bovanić Mihajlo 1789., Božić Aleksa 1832., Brajlović Mehmed 1864., Bralj Osman 1754., Brankovac Alija 1653., (po njemu je dobila svoje ime četvrt Brankovac), Bravačić Stevan 1850., Bravedžija Stipan 1754., Brbur Ristan 1832., Brekalo Ahmed 1754., Breko Hasan 1866., Brkan Hasan 1765., i Todor 1842., Brkić Abdulah 1754. i Vukan 1832., (u Brankovcu se nalazi Brkića sokak), Bubalo Mehmed 1754., Buberović Mehmed 1754., Bubić Muharem 1776., Bubreg Salih 1754., Bucman Mustafa 1856., Buconarević Mujaga 1815., Budalica Alija 1782., Budalić Mehmed 1817., Budimlić Petar 1842., Bugovac Jovan 1672., Buhičić Husein 1827., Buhić Salih 1736., Bukva Osman 1814., Bukvić Bećir 1754., i Lazar 1754., Bulbuk Konstantin 1876., Bulut Ahmed 1754., Buljević Salih 1844., Buljko Omer 1818., (u Predhumu se nalazi Buljkin sokak), Buljubašić Mustafa 1705., Buljukemin Mustafa 1873., Bumfba Mićo 1875., Burek Ahmed 1849., Burić Muharem 1842., Burlica Petar 1849., Buro Salih 1754., Butir Četko 1754., Butozan Marijan 1875., Butulija Pašana 1875., (u Starom Gradu se nalazi Butulin sokak), Butum Mustafa 1754. godine.

Cernica Memija 1631., Cerovina Osman 1846., Cikota Staniša 1842., Crnčanin Ahmed 1833., Crnogorac (Karadagli) Jovan 1754., i Cvitić Joko 1842. godine.

Čabrilo Đuro 1832., Čadra Mehmed 1754., Čajničanin Sulejman 1842., Čale Stipan 1838., (u Zahumu se nalazi Čalin sokak), Čalić Matko 1754., Čapor Alija 1754., Čarno Jovo 1849., Čatrnja Husein 1630., Čaušević Salih 1849., Čauška Fatima 1733., Čehić Ibrahim 1830., Čelar Mustafa 1754., Čelebić Mustafa 1771., (na Luci se nalazi Čelebića sokak), Čelić Aleksa 1848., Čelik Omer 1788., Čengić Ibrahim 1754., Čerkez Stipan 1856., Čerkić Ibrahim 1792., (u Predhumu se nalazi Čerkića sokak), Čevro Ibrahim 1685., (u Predhumu se nalazi Čevrin sokak), Čilingar (Klinčić) Hasan 1631., Čimjanić Jako 1863., Čizno Petar 1849., Čokodar Mustafa 1765., Čokorilo Simo 1842., Čolak Mustafa 1754., Čolaković Salih 1779., Čolić Lazar 1842., Čolo Ristan 1842., Čolović Risto 1877., Čoluk Mehmed 1781., Čomor Husein 1875., Čopelj Abdurahman 1850., Čorba Salih 1847., Čorbina Mehmed 1768., Čović Mate 1867., Čubro Marko 1842., Čukur Mustafa 1849., Čule Stipan 1870., Čulina Jovan 1827., Čuturilo Stevo 1863. godine.

Ćabdži Četko 1842., Ćabić Husein 1770., Ćađavić Marko 1827., Ćačević Marko 1849., Ćajo Husein 1754., Ćatić Mustafa 1754., Ćato Husein 1765., Ćatović Hasan 1859., Ćavar Hasan 1754., Ćehajić Mustafa 1807., Ćejvan Salih 1849., Ćelo Petar 1832., Ćemal Mehmed 1765., (u Cernici se nalazi Ćemalov sokak), Ćemalović Mustafa 1754., (u Starom Gradu se nalazi Ćemalovića sokak), Ćemenović Mustafa 1754., Ćenan Hasan 1754., Ćebić Sulejman 1840., Ćerimagić Omer 1754., Ćerimović Jusuf 1754., Ćerimušić Ismail 1749., Ćesim Ahmed 1843., Ćesina Halil 1754., Ćiber Osman 1754., (na Carini se nalazi Ćiberov sokak), Ćindžan Omer 1846., Ćirić Lazo 1858., (na Luci se nalazi Ćirića sokak), Ćišić Husein 1754., (u Brankovcu se nalazi Ćišića sokak), Ćofes Mustafa 1765., Ćorda Osman 1842., Ćordić Abdulah 1754., Ćorić Andrija 1829., Ćorojević Salih 1838., Ćorović Nikola 1871., Ćose Jahja 1620., Ćosić Mustafa 1754., Ćoto Husein 1754., Ćotić Tale 1782., i Joko 1842., Ćuče Husein 1731., Ćučurović Mehmed 1875., Ćuk Lazar 1842., Ćulum Ibrahim 1765., Ćumurija Arslan 1754., (u Bankovcu se nalazi Ćumurijin sokak), Ćupina Bećir 1849., i Jovan 1851., Ćurčinić Salih 1846., Ćurez Osman 1765., Ćurić Arslan 1754. godine.

Dabrica Mustafa 1849., Dedić-Misirli Ismail 1754., Dagić Salih 1763., Dajo Mehmed 1754., Daković Panto 1832., Danda Mehmed

1862., (u Starom gradu se nalazio Dandin sokak), Danić Ristan 1829., Danijalbegović Mehmed 1765., Danijalpašić Mehmed 1765., Dedić Mustafa 1849., Dedović Nefa 1875., Dejanić Salih 1849., Delić Mehmed 1754., Demić Halil 1875., Demirdžić Ahmed 1754., Demirović Alija 1839., (u Brankovcu i na Luci nalazi se Demirovića sokak), Derikučka Vasilj 1754., Deronja Husein 1754., Dervić Džafer 1849., Dervišbegović Mehmed 1768., Dervišević Mehmed 1705., Devedžić Salih 1754., Didović Husein 1754., Dika Đorđo 1875., Dilkić Husein 1754., Dirkić Osman 1860., Dirlić Abdulah 1754., Divac Mile 1863., Divilović Sava 1754., Divljan Ibrahim 1849., (na Luci se nalazi Divljanov sokak), Dizdar Salih 1752., (u Starom gradu se nalazi Dizdarev sokak), Dizdarević Arslan 1754., Doder Mihailo 1832., Dokara Jusuf 1873., Dokić Ilija 1877., Doko Ivan 1867., Dolić Omer 1788., Domazet Mustafa 1875., Domko Radoje 1672., Dosto Halil 1685., Dostović Salih 1754., Došlo Miho 1842., Dozić Petar 1875., Dožudić Pero 1875., Drače Ibrahim 1754., (u Brankovcu se nalazi Dračin sokak), Dragičević Spaso 1832., Dragić Ibrahim 1838., Dragilović Spaso 1849., Dragnjić Omer 1849., Dragor Mate 1861., Dragojević Tripko 1832., Dreč Risto 1849., Drenić Mustafa 1862., Drežnjak Ahmed 1762., Drka Mustafa 1875., Drljević Ibrahim 1849., (na Carini se nalazi Drljevića sokak), Dropić Osman 1754., Dropo Salih 1740., i Risto 1875., Drvendžija Maksim 1875., Dubljević Osman 1827., i Sava 1832., Dubravčanin Stipan 1829., Dubravčić Ibrahim 1856., Dudo Tripko 1827., (u Brankovcu se nalazi Dudin sokak), Dugan Salih 1754., Dugandžić Ivan 1875., Dugonja Petar 1832., i Mehmed 1877., Duhandžija Petar 1849., Dulač Jovan 1754., Dumpor Miho 1849., Dunđer Gliko 1842., Dunđerović Vid 1842., Durakbašić Ibrahim 1752., Duraković Ahmed 1754., Durančejahić Salih 1732., Duranić Halil 1754., Duranović Mustafa 1754., Durbić Salih 1765., Dursun Ristan 1842., Dušić Ishak 1693., Duvnjak Salih 1670., (na Carini se nalazio Duvnjakov sokak), Dvizac Mustafa 1754. godine.

Džabakan Mustafa 1850., Džabić Husein 1754., Džadžo Mehmed 1765., Džaferović Halil 1765., Džajo Salih 1874., (na Carini se nalazi Džajin sokak), Džaković Panto 1832., Džamaz Salih 1875., Džamonja Petar 1754., Džampo Salih 1864., Džamović Panto 1842., Džeba Ivan 1869., Džebut Jovo 1875., Džed Salih 1782., Džeferdar

Bećir 1832., Dželilović Derviš 1754., Dženadija Drago 1875., Džendžo Avdija 1851., Dževlan Alija 1833., Džiho Ahmed 1876., Džikić Ahmed 1754., (u Zahumu se nalazi Đikića sokak), Džino Salih 1861., Džinović Alija 1754., (na Carini se nalazi Džinovića sokak), Džoklo Mehmed 1765., Džoko Mehmed 1767., Džon Lazar 1842., Džonlez Staniša 1842., Džudža Ahmed 1754., Đukić Omer 1865., Džumhur Mehmed 1731., Džurbo Salih 1846., Džviro Ato 1827. godine.

Đermal Jure 1867., Đogo Hasan 1754, (u Predhumu se nalazi Đogin sokak), Đonlo-Hrvatli Mustafa 1754., Đozlić Salih 1849., (u Predhumu se nalazi Đozlića sokak), Đugum Vasilj 1832., Đulep Ibrahim 1876., Đuliman Mahmud 1832., Đuričić Đuro 1843., Đurić Tripko 1829., Đurović Đuro 1842. godine.

Efendić Selim 1732., Efica Abdulah 1773., Eglena Mustafa 1850., Ejubagić Hasan 1893., Ejubi Mehmed 1780., Elčić Mustafa 1754., Elez Hamid 1705., Elezović Mehmed 1876., Eminić Ibrahim 1800., Eminović Ćato 1705., Erbez Spaso 1827. godine.

Fafuna Osman 1765., Fafunić Omer 1768., Fajić Alija 1875., Faladžić Derviš 1754., (na Carini se nalazi Faladžića sokak), Fazil Husein 1765., Fazilović Mehmed 1850., Fazlibegović Ibrahim 1772., Fazlić Mustafa 1865., Fejić Hasan 1867., Ferizović Murat 1849., Fifić Salih 1871., Figana Ahmed 1765., Fil (slon) Abdulah 1652., Fočić Salih 1768., Fočo Ibrahim 1849., Forta Ibrahim 1876., Franćez Ristan 1839., Frelo Ilija 1832., Frko Ibrahim 1875., Frlj Alija 1807., Fufo Mehmed 1765., Furuhić Osman 1754. godine.

Gabelić Mustafa 1754., Gačanica Abdija 1800., Gačanin Đuro 1849., Gačina Petar 1866., Gaće Halil 1875., Gadara Halil 1849., Gađo Mustafa 1839., Gafić Husein 1765., Gagić Džafer 1839., Gaić Vukan 1849., Gajde Petar 1866., Gakić Salih 1849., Galbe Muharem 1838., Galešić Alija 1877., Galić Anuša 1832., Galo Ristan 1849., Galov Jeftan 1754., Galović Jefto 1754., Garbo Mehmed 1816., Gašević Muharem 1877., Gašić Spasoje 1849., Gaštan Ibrahim 1800., Gatalo Ignjat 1871., Gavrilović Simat 1846., Gigić Imšir 1878., Gile Omer 1832., Girlić Ibrahim 1754., Glavan Risto 1842., (u Brankovcu se nalazi Glavanov sokak), Glavina Sulejman 1868., Glavinić Mehmed 1845., Glavović Arslan 1828., Gluhčević Salih 1754., Gluhić (Esamzade) Hasan 1754., Gmizović Petar 1875., Gnjato Đuro 1827., Godunović Ristan 1849., Goga Gajo 1849., Golčo Adbi 1760., Golić Salih 1754., i Stojan 1765.,

Gološ Ismail 1765., Golub Salih 1754., Golubinić Husein 1865., Golubović Mehmed 1865., Gosto Mustafa 1878., Gotovina Mustafa 1740., Govedarica Jovan 1839., Gozdanić Aćim 1829., Gozder Avdo 1875., Gozo Ahmed 1685., Grabić Mato 1754., Grabovac Ibrahim 1871., Grahovac Rade 1832., Grana Lazar 1827., Grančić Mustafa 1849., Grašević Abdija 1829., Grčić Ahmed 1754., Grđić Luka 1857., Grebo Derviš 1842., Greda Salih 1849., Grizelj Miho 1875., Grk Jure 1670., Grković Jovo 1877., Grozdo Jovo 1868., Grubeša Tripko 1875., Grujica Luka 1827., Gubeljić Salih 1865., Gubić Salih 1754., Gubigača Vojin 1754., Guja Hasan 1862., Gujić Mehmed 1765., Gulam Mustafa 1765., Gundeglj Mehmed 1754., Gurlica Marija 1875., Gurović Jovan 1849., Guska Mehmed 1754., Gustinić Mustafa 1849., Gušanac Sulejman 1832., Gušić Omer 1849., Guzin Mehmed 1814. godine.

Haćam Ismail 1875., Hadro Muharem 1787., Hadrović Ibrahim 1754., Hadžiabdić Alija 1832., Hadžiabdulahović Jusuf 1754., Hadžiahmetović Alija 1754., Hadžialić Husein 1773., Hadžibalić Mustafa 1754., Hadžić Mahmut 1754., (na Luci se nalazi Hadžića sokak), Hadžić Ibrahim 1754., Hadžidžaferović Abdulah 1705., Hadžihasanović Muharem 1789., Hadžihuseinović Abdulah 1705., Hadžijusufović Mustafa 1793., Hadžimahmutović Mahmut 1801., Hadžimahović Hasan 1849., Hadžimehmedagić Omer 1765., Hadžimehmedović Mustafa 1763., Hadžimemić Ibrahim 1699., Hadžimusić Sabit 1841., Hadžiomerović Arslan 1754., (u Cernici se nalazi Hadžiomerovića sokak), Hadžiosmanović Ali 1754., Hadžisalihović Osman 1754., Hadžiselimović Husein 1754., Hadžismailović Mustafa 1754., Hadžoman Derviš 1862., Hadžović Ibrahim 1850., i Todor 1866., Hafizović Ahmed 1765., Hajali Mahmud 1765., Hajalović Fatima 1875., Hajdarović Hasan 1840., Hakalo Mehmed 1829., Halilić Alija 1867., Hajduković Hasan 1840., Hakalo Mehmed 1829., Halilić Alija 1867., Halilović Timur 1754., i Jozo 1866., Halimić Alija 1833., (u Cernici se nalazi Halimića sokak), Halvai Bećir 1858., Haljevac Mehmed 1754., Handać Omer 1875., (u Cernici se nalazi Handaćev sokak) Hanić Osman 1754., Harlač Alija 1670., Hasanagić Alija 1754., (u Brankovcu se nalazi Hasanagića sokak), Hasandedić Ismail 1754., Hasandić Jusuf 1849., Hasanefendić Hasan 1754., Hasankapetanović Ahmed 1754., Hasić Smail 1849., Hastaš Abdulah 1754., Hastašević Husein 1754., Hašimija Ibrahim

1849., Hašimović Hasan 1867., Hazirić Hasan 1754., Haznadarević Hasan 1754., Hećam Salko 1878., Hero Mustafa 1754., Hevai Mustafa 1670., Hido Ibrahim 1834., Hindo Ibrahim 1754., (u Predhumu se nalazi Hindin sokak), Hodžić Ibrahim 1754., Hojlaš Salih 1877., Hokić Alija 1765., Horoz Mustafa 1763., i Jovan 1832., Hošaf Mehmed 1675., Hrelja Alija 1877., Hrle Hasan 1765, Hrnjica Alija 1777., Hrnjičić Alija (u Predhumu se nalazi Hrnjičin sokak), Hrvić Hasan 1754., Hubana Mehmed 1754., Hubanić Husein 1765., Hudžum Husein 1754., Hukle Mehmed 1855., Humo Husein 1754., Hunjić Murat 1797., Huremović Osman 1754., Husagić Omer 1875., Husedžinović Mehmed 1875., Huseinagić Husein 1754., Huseljić Mustafa 1769., Husković Salih 1849., Husnić Mehmed 1867. godine.

Ibrahimćehajić Mehmed 1705., Ibrikdar Mustafa 1873., Ibrulj Salih 1853., Iglica Mustafa 1641., Igličić Đuro 1754., Imamović Mustafa 1849., Ine (igla) Ahmed 1652., Inebegzade (Igličić) Mehmed 1631., Isak Mahmud 1849., Isanović Mehmed 1705., Isić Timur 1754., Išerlić Mustafa 1733., Iškić Mehmed 1731., Ivanić Đuro 1754., Ivaniš Ilija 1863., Ivanišević Rizvan 1754., i Petar 1754., Ivanković Halil 1871., Iveza Ristan 1842., Ivezić Vaso 1864., Izudinefendić Mustafa 1873. godine.

Jabučar Mehmed 1875., Jabuka Omer 1821., Jaganjac Hamza 1875., Jagorin Ahmed 1863., Jahić Hasan 1865., Jahura Husein 1849., i Ristan 1863., Jahurić Ibrahim 1839., Jajčanin Abdulah 1765., Jakić Mustafa 1765., Jakirović Mustafa 1754., (u Predhumu se nalazi Jakirovića sokak), Jakšić Jovan 1829., Jakubović Husein 1849., Jalandžić Husein 1849., Jamak Gaše 1849., Jamar Mustafa 1754., Jahosalić Đuro 1849., Janjalija Pero 1863., Janjić Tripko 1849., Janjoš Lazar 1877., Jaramaz Marijan 1868., Jaranić Sava 1747., Jašarović Mustafa 1765., Jazvin Mehmed 1867., Jelačić Sava 1849., Jelin Mehmed 1877., Jelovac Alija 1849., Jenipazarli Mustafa 1867., Jigitović Ibrahim 1732., Jogunović Agan 1878., Jonić Alija 1783., (na Carini se nalazi Jonića sokak), Jorgandžić Husein 1878., Jovanović Petar 1780., Jugo Mustafa 1875., Juji Mustafa 1713., Juksa Jovan 1754., Junac Ibrahim 1754., Junusović Mustafa 1849., Jurić Miško 1849., Jusić Ahmed 1754., (na Luci se nalazi Jusića sokak), Jusufbašić Ahmed 1765., Jusufhodžić Mustafa 1754. godine.

Kabak (Tikvina) Mehmed 1754., Kablar Jeftan 1754., (na Carini se nalazi Kablarov sokak), Kaća Ibrahim 1754., Kadić Ibrahim 1754., Kadijević Ibrahim 1754., Kadragić Salih 1878., Kadrić Mustafa 1865., Kadžić Muharem 1760., Kahvo Ibrahim 1849., (u Predhumu se nalazi Kahvin sokak), Kajan Salih 1754., Kajanija Alija 1752., Kajgana Ahmed 1754., Kajimović Mehmed 1754., Kajtaz Ahmed 1754., (na Luci se nalazio Kajtazov sokak), Kalabaluk Abdulah 1754., Kalajdžić Omer 1754., Kalauz Ahmed 1849., Kalauzović Mehmed 1816., Kalem Muharem 1878., (u Zahumu se nalazi Kalemov sokak), Kanadži Salih 1828., Kandić Vidoje 1754., Kaniža Mehmed 1766., Kanjo Ahmed 1849., (u Predhumu se nalazi Kanjin sokak), Kapetanović Hasan 1754., (u Zahumu se nalazi Kapetanov sokak), Kapić Salih 1792., Kara Omer 1865., Karabeg Abdulah 1765., Karabegović Derviš 1801., Karadža Mustafa 1754., Karadžemalović Mehmed 1765., Karađoz Mehmed 1557., (na Carini se nalazi Karađozov sokak), Karaguh Salih 1754., Karahasanović Fazlija 1754., Karaji Abdulah 1765., Karamehmedović Hasan 1754., Karamurtezić Ahmed čelebija 1670., Karandaš Mustafa 1767., Karapandžić Ivan 1838., Karapuš Salih 1849., Karasalihović Smail 1754., Karavlah Ristan 1754., Karić Salih 1800., Kartal Salih 1754., Karzić Ibrahim 1850., Kasimović Husein 1705., Kasum Kadri 1782., Kasumačić Mustafa 1754., Kasumović Abdulah 1841., Kašiković Todor 1827., Katica Mehmed 1849., Kaukčić Edhem 1878., Kavas Mustafa, Kavazbašić Salih 1877., (u Zahumu se nalazi Kavazbašin sokak), Kavelj Šaban 1754., Kavga Ahmed 1754., (na Luci se nalazi Kavgin sokak), Kavić Osman 1841., Kazandžić Alija 1754., Kazaz Smail 1754., Kazazić Mustafa 1740., (u Brankovcu se nalazi Kazazića sokak), Kaža Mehmed 1765., Kebić Ibrahim 1765., Kebo Sava 1754., Kećalo Nikola 1849., Kekić Husein 1765., Kenjalo Nikola 1849., Kenjar Husein 1754., (na Luci se nalazi Kenjarev sokak), Kešo Husein 1861., Kethodazade (Ćehajić) Husein 1838., Kević Salih 1878., Kikić Ibrahim 1754., Kilić Redžo 1866., Kilovac Panto 1842., Kiridžić Husein 1754., Kirko Alija 1865., Kišmirić Mehmed 1754., Klačina Mehmed 1854., Klajić Jovan 1754., Klarić Ibrahim 1849., Klinčić (Čilingir) Ahmed 1675., Klipan Abdulah 1846., Ključić Salih 1754., Kljunović Husein 1849., (na Carini se nalazi Klunov sokak), Knezović Aleksa 1849., Knežić Nikola 1849., (na Luci se nalazi Knežića sokak), Kojić Rizvan 1827., Kokalić Selim 1787., Kokeza Mitar

1754., Kokošar Đorđo 1875., Kokotović Fatima 1865., Kolagi Ismail 1800., Kolaković Smail 1754., Količić Osman 1875., Kolić Mustafa 1765., Koluder Salih 1875., Komad Adem 1878., Komadina Arslan 1844., i Grga 1877., Komar Mustafa 1754., Kondžić Osman 1877., Konstantionović Petar 1863., Kontuša Alija 1705., Konjicija Salih 1849., Kopčić Salih 1849., i Sava 1877., Korić Husein 1871., Korjenić Fazlija 1765., Korkman Omer 1875., Korkut Alija 1773., Kosali Alija 1754., Kosić Ibrahim 1612., Koso Ibrahim 1834., Kosovac Ivan 1754., Kosović Ivan 1770., Kostić Jovo 1852., Kotlica Osman 1849., Kotlo Alija 1781., Kovač Omer 1754., i Jovo 1875., Kovačević Mihajlo 1754., Kovo Omer 1872., Koza Abdurahman 1792., Koza Petar 1849., Kozica Mustafa 1765., Kozić Mustafa 1768., Kozjak Alija 1845., Kozo Mehmed 1850., Krajina Ivan 1848., Kraljević Anđel 1865., Krčenda Salih 1856., Krečić Nikola 1754., Krećo Aćim 1754., Kreho Mehmed 1733., Kreso Ahmed 1818., (na Carini se nalazi Kresin sokak), Krešić Anto 1870., Krilić Alija 1875., Kristan Vasilj 1827., Krhan Omer 1849., Krivošija Mehmed 1868., Krkalo Husein 1705., Krkbeš (45) Zulfikar 1765., Krkuč (43) Omer 1765., Krkuša Arslan 1765., Krndelj Stipan 1870., Krne Ahmed 1786., Krpić Mustafa 1838., (u Cernici se nalazi Krpića sokak), Krpo Abdulah 1754., (u Brankovcu se nalazi Krpin sokak), Krpović Husein 1834., Krstić Kosta 1829., Krulj Jovo 1849., Krunić Petar 1849., Kruškonja Alija 1875., Krvavac Mustafa 1849., Kolaković Abdulah 1765., Kučinar Mihajlo 1754., Kučka Ilija 1849., Kudin Omer 1877., Kudra Arslan 1754., Kuduz Hasan 1754., i Sava 1849., Kujić Simo 1754., Kujkur Vukan 1842., Kujundžić Ristan 1877., Kukavica Mehmed 1852., (u Predhumu se nalazi Kukavičin sokak), Kuki Ahmed 1698., Kukić Alija 1698., Kuklica Vuko 1754., Kuko Mustafa 1784., Kukrica Mustafa 1754., Kulagić Husein 1705., Kulak Smail 1800., Kulaš Alija 1848., Kule Alija 1767., Kulender Alija 1847., Kuletić Omer 1830., Kunić Ivan 1848., Kupusija Hasan 1754., Kurbegović Ahmed 1754., Kurt Ibrahim 1641., (na Carini se nalazi Kurtov sokak), Kurteš Miho 1877., Kurtović Ibrahim 1828., i Miho 1842., (na Carini se nalazi Kurtovića sokak), Kurudži Ibrahim 1602., Kusalo Vukan 1849., (na Luci se nalazi Kusalov sokak), Kusalović Luka 1849., Kušrica Mustafa 1747., Kužić Mehmed 1867., Kvočkić Hasan 1754. godine.

Labalo Ristan 1842., Lacan Joka 1842., Lacmanin Andrija 1829., Laćuša Omer 1754., Lafo Alija 1631., Lakić Miho 1878., Lakišić Ahmed 1651., Lako Mustafa 1850., Lala Mustafa 1765., Lalić Alija 1754., Lalović Risto 1865., Lambeta Toma 1754., Lasta Nikola 1852., Lašić Ahmed 1765., Lazić Vojin 1754., Lazarević Gligo 1799., Lažarić Hasan 1765., Lažić Ahmed 1754., Lažetić Risto 1875., Lekić Aćim 1754., Lelek Petar 1849., Lendra Alija 1849., Lenger Redžep 1685., Lengo Đuro 1842., Leskovac Vasilj 1832., Letun Omer 1754., Lihović Bećir 1846., Lika Salih 1728., Lipava Osman 1754., Lisica (saleb) Mehmed 1685., i Ristan 1842., Lisičić (Tilkioglu) Timur 1706., Litrić Halil 1875., Lolić Mehmed 1849., Lončar Josip 1827., Lopar Ibrahim 1754., Lošić Ilija 1754., Lozo Nikola 1849., Lučić Risto 1791., Ludželi Alija 1846., Lugić Ibrahim 1838., Lugonja Ivan 1846., Lula Mateša 1870., Lulić Hasan 1814., Lutvić Mehmed 1754. godine.

Ljepava Jovo 1875., Ljevo Fatima 1875., Ljubić Ivan 1870., (u Cernici se nalazi Ljubića sokak), Ljubinac Salih 1724., Ljubušak Bećir 1796., Ljubović Ali 1766., Ljuta Derviš 1875., Ljutić Mehmed 1754., Ljutović Derviš 1818. godine.

Macan Alija 1848., Mace Šaban 1849., Macić Mustafa 1849., Mačak Husein 1751., Mačkić Muharem 1849., (u Predhumu se nalazi Mačkića sokak), Madžar Pilip 1842., Magdo Smail 1765., Mahić Salih 1794., Mahinić Mehmed 1851., Mahmutagić Mahmut 1826., Mahmutćehajić Mustafa 1867., Makeljić Omer 1864., Maksimović Aleksa 1829., Maksumić Ibrahim 1789., Malata Jovan 1832., Malkić Ibrahim 1849., Malkoć Abdulfetah 1754., Malkoćević Muharem 1749., Malor Ahmed 1844., Mamatović Nikola 1842., Manastrili Mehmed 1879., Mandić Tripko 1849., Manura Mehmed 1867., Manjgo Ibrahim 1754., Margeta Ilija 1840., Marić Ibro 1779., i Aleksa 1781., Marinić Marijan 1849., Marjanović Nikola 1849., Markić Ilija 1829., Marković Anika 1782., Maro Ristan 1832., Martić Mustafa 1765., Martinović Ilija 1849., Maslo Ibrahim 1849., i Ristan 1852., Masnik Mehmed 1765., Mašić Mehmed 1780., Mataradžić Zulfo 1878., Matić Josip 1829., Matković Anto 1859., Mauna Ibrahim 1670., Mazga Smail 1754., Medić Mahmut 1754., Medineli Muhamed 1828., Medović Mustafa 1865., Mehić Ibrahim 1754., Mehmedagić Salih 1818., Mehmedbašić Ibrahim 1807., Memac Ahmed 1754., Memić Salih 1754., Memidžan Šaban 1670., Merdan Fata 1875., Meseledžić

Miloš 1863., Mešak Derviš 1875., Metalj Osman 1754., Metili Husein 1776., Mezić Ibrahim 1772. Mičević Aleksa 1832., Mićić Petar 1832., Mićijević Mahmud 1838., Midžić Jusuf 1849., Migalo Todor 1832., Mihić Mitar 1830., Mihović Tomo 1830., Mikačić Petar 1849., Mikulić Mate 1849., Milaković Jovan 1852., Milanković Hasan 1849., Milas Jakov 1852., Milavić Mustafa 1754., (u Predhumu se nalazi Milavića sokak), Milenković Boško 1829., Miletić Luka, 1827., Miličević Jovan 1849., Miličić Fazlija 1754., i Ristan 1827., Milić Vasilj 1754., i Ibrahim 1867., Milikić Simo 1729., Milišić Salih 1849., i Miho 1858., Milosav Četko 1849., Milošević Đurđa 1830., Milović Sava 1877., Milušić Jovan 1845., Milutinović Simo 1849., Miljak Simo 1849., Mimarović Vukan 1865., Miralajević Ahmed 1753., Mirica Mehmed 1754., Mirić Husein 1844., Mirvo Ahmed 1778., Misirlija Alija 1780., Misita Risto 1849., Misri Smail 1763., Mišević Salih 1754., Mitrašević Ristan 1832., Mitrinović Jovan 1830., Mitrović Ristan 1849., Mizrak Osman 1676., Mizraković Jakub 1754., Mojić Jovan 1830., (na Carini se nalazi Mojića sokak), Momić Mustafa 1830., Morić Osman 1754., Moro Ahmed 1846., Mosto Husein 1873., Mostarlija Simo 1729., Mrahor Ahmed 1878., Mrav Jeftan 1851., Mravić Husein 1844., i Lazar 1849., Mravo Jovan 1830., Mrkončić Toma 1754., Mrkonjić Husein 1754., Mudžrimović Ahmed 1754., Muftić Mustafa 1792., (na Carini se nalazi Muftića sokak), Muhamedbegović Hasan 1816., Muharemović Salih 1754., Muhvić Omer 1849., Mujezinović Ahmed 1677., Mujičić Alija 1849., Mujić Mehmed 1641., Mujić Mustafa 1865., Mukić Selim 1754., (u Brankovcu se nalazi Mukića sokak), Mulić Husein 1867., Munišić Jeftan 1832., Muratović Šeho 1820., Mursel Mustafa 1878., Murtić Ahmed 1754., Mustić Alija 1865., Muslibegović Alija 1754., Mušanović Arslan 1754., Mušić Sulejman 1754., Mušina Omer 1839., Muštović Omer 1763., Mutap Lazar 1840., Mutapdžić Salih 1754., Mutapdžija Toma 1849., Muzlifović Mehmed 1867. godine.

Naimi Mustafa 1765., Naimić Mehmed 1765., Nakić Alija 1875., Nalbanta Ahmed 1697., i Miloš 1871., Nametak Abdulah 1849., Narančić Jovo 1875., Naturić Salih 1765., Nazečić Abdulah 1838., Neić Špiro 1875., Neimarović Ristan 1849., Nemanić Jovo 1849., Nevesinjac Halil 1765., Nikšić Mustafa 1862., Nišić Jusuf 1849., Ništić Mustafa 1754., Ništović Mehmed 1871., Novaković Ristan 1842., Novalić Petar 1789., Novanić Ristan 1842., Nović Muharem

1862., Novo Osman 1754., Nožica Luka 1840., Nožić Ahmet 1868., Nukić Omer 1865., Numa Alija 1632., Nurić Mustafa 1818., Nurkić Mustafa 1754., Nurković Osman 1860. Njunjić Risto 1851. godine.

Obad Durmiš 1780., Oborina Ristan 1849., Obradović Todor 1754., Obrvaš Mitar 1863., Obzir Ibrahim 1838., Odavić Ristan 1828., Odobašić Mehmed 1754., Okoliš Ristan 1842., Omanović Ibrahim 1846., Ombašić Omer 1861., Omeragić Alija 1849., Omerhodžić Ahmed 1755., Opijač Ismail 1680., Opuha Đuro 1765., Opuhić Aleksa 1754., Orać Ivan 1829., Orahčić Stojan 1754., Oreč Ivan 1848., Orlaš Bećir 1877., Orlo Husein 1849., Ornosović Ahmed 1754., Oruć Hasan 1754., Oručević Omer 1754., (u Predhumu se nalazi Oručevića sokak), Osmanagić Muhamed 1789., Osmanbegović Ahmed 1831., Ostojić Risto 1807., Ožegović Ramadan 1777. godine.

Pače Ibrahim 1754., Padalo Hasan 1751., Pagina Risto 1863., Pajević Ibrahim 1733., Pajo Mustafa 1754., Palata Ismail 1849., i Ilija 1852., Palavestra Mitar 1849., Palić Mehmed 1874., Palikuća Hasan 1763., Paloš Omer 1844., Pamučina Joanikije 1850., Pandža Ivan 1848., Panjo Salih 1731., Papagan Jovan 1832., Papić Avram 1871., Papković Stipan 1877., Paračka Alija 1850., Paradžik Derviš 1767., Parlata Mehmed 1754., Prneta Alija 1765., Paro Petar 1754., Pasbanić Mehmed 1754., Parneta Alija 1765., Paro Petar 1754., Pabanić Salih 1765., Pašalić Mustafa 1754., Pašić Fazlija 1754., Pašo Junuz 1865., Paštić Salih 1849., Paštroje Hasan 1754., Patak Mehmed 1849., Pavica Muharem 1770., Pavić Risto 1875., Pavlović Mustafa 1829., Peco Ibrahim 1816., Pečić Alija 1840., Pehlić Mustafa 1754., Pehlija Ahmed 1877., Pehlivanović Derviš 1766., Pehlo Ibrahim 1765., Pejak Mustafa 1765., Pejdić Jovan 1797., Pejkuša Fatima 1865., Pekmezina Paško 1863., Pekušić Mehmed 1875., Penava Salih 1849., i Jure 1852., Penčić Mahmud 1754., Pendić Ibrahim 1754., Pendo Mustafa 1754., Pener Redžep 1705., Peno Ibrahim 1763., Perić Nikola 1849., Perin Aleksa 1849., Perinović Tripko 1842., Perišić Fima 1850., Perušić Tomo 1849., Pervan Mustafa 1754., Peš Jovan 1852., Peško Miho 1875., Peštelo Muharem 1816., Peštić Osman 1849., Petrić Jovo 1863., Pezo Ibrahim 1825., Pičeta Staniša 1842., Pilatovac Salih 1864., Pilavdžić Mehmed 1875., Pinjo Husein 1849., Pinjuh Grga 1877., Pipo Mustafa 1740., Piragić Ahmed 1765., Pirić Ahmed 1765., Pirkić Abdulah 1854., Pirko Alija 1861., Pirušić Salih 1844., Pišto Mustafa

1852., Pita Redžep 1705., (na Luci se nalazi Pitin sokak), Pitić Ahmed 1754., Pivac Andrija 1848., Pižinica Nasta 1863., Pjevo Petar 1877., Planinić Ivan 1867., Planjanin Omer 1804., Plemić Ristan 1849., Pločić Alija 1849., Plosko Abdulah 1875., (na Luci se nalazi Ploskin sokak), Pobrić Mustafa 1875., Pobro Ali 1762., Podrum Mustafa 1861., Pojatić Sulejman 1846., Pojatina Ato 1832., Pokrajčić Alija 1850., i Miloš 1854., Popadić Jovan 1832., Popo Omer 1827., Popovac Mustafa 1754., i Jovan 1842., Popović Petar 1832., Porča Salih 1754., Potur Salih 1849., Pozder Abdulah 1808., Prcović Jovo 1875., Prdavac Ahmed 1754., Prade Nikola 1832., Preradović Simo 1832., Priganica Husein 1849., Primorac Mate 1841., Prnat Rizvan 1865., Prnde Alija 1736., Prndelj Ibrahim 1832., Prolo Ahmed 1754., Pronić Jovan 1832., Propadalo Pero 1875., Prskalo Martin 1876., Pucar Halil 1765., Puce Omer 1832., i Jovan 1849., Pučjak Ibrahim 1875., Puho Salih 1754., Pundo Hasan 1804., Puška Vidak 1849., Putnica Simo 1794., Puzić Ibrahim 1781. godine. (na Luci se nalazi Puzića sokak).

Raca Jokan 1842., Račić Panto 1829., Radić Jovo 1871., Radiš Mehmed-Alija 1875., Radiša Risto 1832., Radišević Osman 1754., Radojčić Andrija 1842., Radonja Ristan 1849., Radovanović Risto 1842., Radović Mijat 1865., Radovina Osman 1829., Radul Tripko 1849., Radule Ristan 1840., Radulović Toma 1849., Rahimić Mehmed 1871., Rahmanović Ramo 1849., Raić Hasan 1754., Rajić Staniša 1832., Rajković Mustafa 1820., Rakita Salih 1875., Rako Hasan 1836., Raljević Alija 1820., Ramić Ibrahim 1744., (u Starom gradu nalazi se Ramića sokak), Raše Sava 1849., Rašić Ivan 1853., Razić Mehmed 1864., Rebac Mehmed 1864., Redžepašić Mustafa 1853., Redžepefendić Mustafa 1754., Redžić Mehmed 1754., Rejhanić Ahmed 1849., Repeša Salih 1849., Resulović Husein 1831., Ribica Mehmed 1866., Riđanović Mustafa 1832., Riganica Husein 1838., Rikalo Pero 1871., Rikalović Dimko 1846., Ristanović Aleksa 1861., Ristić Jovan 1849., Rizikalo Muharem 1790., (na Carini se nalazi Rizikalov sokak), Rizvanić Mustafa 1875., Rizvanović Husein 1838., Roga Salih 1819., Rosnić Četko 1777., Rotim Jure 1864., Rotuša Anđa 1849., Rožić Petar 1857., Roznamedži Ibrahim 1612., Rudan Ferhat 1841., (na Carini se nalazi Rudanov sokak), Rudinac Salih 1818., (u Cernici se nalazi Rudinčev sokak), Rupar Aćim 1849., Ruščuklić Salih 1849., Ruštica Hasan 1765., Rutić Mehmed 1842. godine.

Sabalhorić Hasan 1878., Sabljić Osman 1849., Sadžak Nikola 1754., Sakić Ahmed 1841., Salata Marko 1754., i Salih 1865., Salatić Mehmed 1851., i Jovo 1875., Salčin Osman 1819., Salčinović Mustafa 1877., Sa'leb (Lisica) Mehmed 1685., Salihović Sulejman 1810., Salkić Ibrahim 1843., Sandukčić Alija 1744., Sarač Ibrahim 1752., Sarajdar Lazar 1849., Saraji Alija 1732., Sarajlija Mehmed 1864., Sarajlić Bešir 1875., Savić Jovo 1871., Sebildži Salih 1740., Seferović Hasan 1752., Sefić Salih 1792., (u Starom gradu nalazi se Sefića sokak), Sejfić Ibrahim 1754., Selak Abdulah 1754., Selamača Ahmed 1736., Selimagić Ahmed 1670., Selimefendić Husein 1705., Selimhodžić Mehmed 1754., Selimić Ahmed 1844., Selimović Abdija 1878., Selmanagić Salih 1767., Selmanović Emina 1875., Semirdžić Salih 1765., i Četko 1827., Semirdžija Mustafa 1754., Semiz Sava 1849., Senić Sava 1875., Serdar Mustafa 1765., Serdarević Hasan 1754., Serikut Mitar 1754., Sijavuš Habiba 1685., Silahdar Vejsil 1878. (u Starom gradu ranije se nalazio Siliftarov, kasnije Voljevičin sokak), Silahdarević Mustafa 1849., Silahšor Mehmed 1765., Silić Džafer 1759., (u Predhumu se nalazi Silića sokak), Silvić Ahmed 1754., Simit Muhamed 1785., Simitdžija Šaban 1631., Sinanović Mustafa 1849., Sindže Mustafa 1765., Sinovčević Husein 1754., (u Predhumu se nalazi Sinovčevića sokak), Sirbal Salih 1754., Sirće Duran 1754., Sirćić Mehmed 1733., Sirište Husein 1770., Sirko Salih 1875., (u Brankovcu se ranije nalazio Sirkin sokak), Sirovina Petar 1842., Sitar Alija 1865., Sitarević Đula 1878., Sjeran Luka 1847., Skako Mustafa 1765., Skenđić Husein 1839., Skikić Alija 1862., Skindžel Salih 1754., Skuhan Mustafa 1841., Sladoje Alija 1876., Slahoje Nikola 1827., Slavujević Lazar 1788., Slipičević Salih 1832., (u Zahumu se nalazi Slipičevića sokak), Slišković Halil 1754., Slomo Ato 1851., Smailhodžić Husein 1733., Smajić Mustafa 1871., Smarlama Husein 1754., Smoljan Jure 1857., Sočivica Jusuf 1754., Sofo Ahmed 1756., Sokolar Abdurahman 1754., Sokolović Mićo 1754., Solak Ibrahim 1685., Solaković Derviš 1852., (na Carini se nalazi Solakovića sokak), Soldin Omer 1859., Soldo Petar (na Carini se nalazi Soldin sokak), Soptić Ivan 1856., Sovuljak Đuro 1861., Spahić Mehmed 1754., Spaho Omer 1875., Spremo Miloš 1804., Spužić Jusuf 1829., Srbić Jovo 1875., Srbljić Toma 1866., Srebrenica Halil 1875., Stočanica Jovan 1849., Stočević Ana 1875., Stojanović Mihajlo 1790., Stolica Đuro 1754., Stupac Omer 1860.,

(u Cernici se nalazi Supčev sokak), Subašić Mehmed 1698., Subro Stipan 1827., Sujur Salih 1754., Sulejmanović Alija 1754., Sulić Alija 1754., Sultić Salih 1765., Sumbul Ilija 1832., Sundečić Tripko 1875., Suša Ibrahim 1754., i Petar 1849, Sušić Ristan 1842., Sutlijaš Alija 1785., Svinjar Husein 1844., Svinjarević Ibrahim 1848., Svrdlina Mustafa 1754. godine.

Šabanac Osman 1849., Šabanović Ahmed 1705., Šabić Mehmed 1765., Šadi Hasan 1731., Šafredin Salih 1754., Šafro Fatima 1875., Šagovina Miloš 1878., Šahbaz Ahmed 1849., Šahić Mehmed 1849., Šahin (sada Šain) Ristan 1827., Šahinović Duran 1754., Šajkuša Salih 1765., Šajkušić Alija 1754., Šalvarica Miloš 1878., Šantar Alija 1840., Šantić Salih 1841., i Risto 1866., Šapuh Mustafa 1849., Šaraba Sava 1875., Šarac Mehmed 1754., (u Predhumu se nalazi Šarčev sokak), Šaran Salih 1777., (na Carini se nalazi Šaranov sokak), Šarenac Risto 1876., Šarić Ibrahim 1631., i Ivo 1857., Šarman Salih 1868., Šarović Đoko 1851., Šašaroga Jefto 1863., (na Carini se nalazi Šašarogin sokak), Šator Ahmed 1732., Šegetalo Mehmed 1875., (u Brankovcu se nalazi Šegetalov sokak), Šehić Fatima 1838., Šehidić Mustafa 1839., Šeho Mustafa 1833., Šehović Abdulah 1759., Šehušić Ahmed 1765., Šejhefendić Husein 1705., Šelo Salih 1875., Šemić Salih 1849., Šemrd Alija 1864., Šemšić Alija 1754., Šendro Redžep 1765., Šerić Salih 1736., Šero Ibrahim 1754., Šestić Džafer 1754., Šeš Vidak 1875., Šetina Đuro 1875., Šetka Jakub 1754., Ševa Mehmed 1736., (u Brankovcu se nalazi Ševin sokak), Šević Salih 1833., Šiljeg Frano 1867., Šindra Redžep 1765., Šipković Smail 1815., Šipovac Risto 1865., Šiše Ahmed 1765., Šišić Ahmed 1754., i Lazar 1875., Šiširak Smail 1781., Šišo Mustafa 1765., Šitić Omer 1685., Šjoka Alaga 1878., Škavle Mitar 1832., Škipina Sava 1754., Škobo Risto 1863., Školić Damjan 1849., Škorić Ibrahim 1785., Škoro Hasan 1840., i Đuro 1875., Škrbo Petar 1842., Škuljević Mićo 1754., Škuljić Petar 1754., Škutor Mato 1827., Šlamo Hajdar 1754., Šoić Jure 1852., Šola Jovan 1827., (na Carini se nalazi Šolin sokak), Šolaja Serafim 1850., Šotrić Jeftan 1849., (u Brankovcu se nalazi Šotrića sokak), Šparavalo Nikola 1842., Špica Nikola 1827., Šubara Ristan 1849., Šukalić Osman 1763., Šuman Ibrahim 1849., Šunje Šaban 1785., Šupalo Lazo 1842., Šušić Risto 1842. godine.

Tabak Ibrahim 1846., Tabaković Osman 1813., Tahir Ahmed 1846., Tahmas Ibrahim 1754., Tahta Ahmed 1705., Talić Ibrahim

1754., Tanović Omer 1867., Tarabarić Stojan 1827., Tarhana Ibrahim 1721., i Lazar 1832., Taslaman Mustafa 1754., Tambić Ivan 1858., Taso Ahmed 1754., (u Cernici se nalazi Tasin sokak), Tasovac Boško 1849., Tasović Jeftan 1827., Taščić Alija 1754., Tatić Marko 1875., Tatlija Merjema 1827., Taušan Mustafa 1754., i Vuko 1765., Tavil (dugi) Ahmed 1685., Teklija Alija 1877., Telac Salih 1865., (na Carini se nalazi Telčev sokak), Telalević Ibrahim 1732., Telebak Mitar 1849., Teletina Ato 1878., Temin Salih 1685., (u Brankovcu se nalazio Temimov sokak), Tenzo Ahmed 1849., (na Luci se nalazi Tenzin sokak), Terlema Ahmed 1705., Terzalić Ibrahim 1849., Terzibaša Niko 1849., Terzić Alija 1752., i Lazar 1826., Težak Jovan 1842., Tibo Salih 1789., Tikvina Muhamed 1855., (u Predhumu se nalazi Tikvinov sokak), Tilkioglu (Lisičić) Muhamed 1754., Timuroglu (Demirović) Salih 1856., Tipura Mehmed 1875., Tirić Mustafa 1754., Tiro Ahmed 1754., Tirović Ibrahim 1754., Todorović Jeremije 1760., Tokmak Husein 1751., Tokmaković Hasan 1751., Tolić Husein 1862., (u Bjelušinama se nalazi Tolića sokak), Toljaga Ahmed 1865., Tomašević Hasan 1747., Tomić Lazar 1829., Tomnan Mustafa 1767., Tomović Stevan 1827., Topal Hasan 1800., Topalović Salih 1754., Topčija Rasim 1878., Topić Ivan 1857., Toporan Duran 1875., Topuz Alija 1875., Topuzović Omer 1870., Torlo Husein 1849., Toroman Mehmed 1875., Tošić Luka 1839., Travničanin Mehmed 1875., Travnjak Ibrahim 1870., Trbo Osman 1685., Trbonja Mahmud 1784., (na Carini se nalazi Trbonjin sokak), Trčalo Melka 1865., Trebo Muharem 1876., Trebinčić Mustafa 1875., Trebinjac Abduzahir 1754., Trifković Pero 1784., Tripić Ilija 1754., Trivić Hasan 1754., Trklja Ahmed 1878., Trnovac Mehmed 1845., Tronavić Zulfikar 1754., Tubić Ibrahim 1849., Tucaković Abdulah 1754., Tuce Mustafa 1754., Tufekdžija Miho 1827., Tule Omer 1849., Tulum Mustafa 1832., Turčin Mustafa 1767., Turić Ahmed 1754., Turudić Ibrahim 1754., Turančić Halil 1878., Turunčić Osman 1828., Tursunović Mustafa 1754., Tusak Hasan 1754., Tuta Ahmed 1844., i Jovan 1865. godine.

Učukalo Sava 1870., Udovičić Salih 1851., Ufak Husein 1754., Ugljed Osman 1862., Ukropina Aleksa 1754., Ulak Mustafa 1754., Umetaljka (Metaljka) Osman 1754., Unković Risto 1875., Unuk Mustafa 1754., Ustabašić Osman 1765., Ušagikuš Abdulah 1839., Utvić Mustafa 1850., Uzirčević Derviš 1754., Uzun Mehmed 1773. godine.

Vejzagić Salih 1878., Vejzović Hasan 1754., (na Carini se nalazi Vejzovića sokak), Vekić Ivan 1861., Velagić Atikbeg 1754., Veledar Selim 1875., Velić Abdulah 1754., Veraja Hasan 1831., Vežić Omer 1849., Vice Vukan 1828., Vidović Martin 1754., Vijalović Jovan 1842., Vila Hasan 1767., Vilić Ahmed 1754., Vilogorac Hasan 1754., Vivirica Jovan 1842., Viže Alija 1705., Vjetro Omer 1875., Vladimirović Petar 1842., Vlaholajka Bega 1850., Vlahović Salih 1828., Vodopić Ismail 1754., Vokić Ivan 1857., Volić Hasan 1623., Voloder Džafer 1822., Voljevica Alija 1815., Vragomil Miho 1866., Vrana Mustafa 1805., i Vasilij 1832., Vrankić Ivko 1875., Vrce Ivan 1876., Vrebac (kasnije Rebac) Halil 1827., Vretenar Alija 1754., Vrgora Alija 1754., Vrgoračli Mahmud 1705., Vrljić Andrija 1878., Vrućina Abdija 1849:, Vučić Tomo 1849., Vučičević Salih 1827., Vučina Luka 1857., Vučjak Mustafa 1862., i Nikola 1827., Vučjaković Nesuh 1560., Vuga Mehmed 1816., Vugić Husein 1754., Vujević Andrija 1868., Vujica Marijan 1875., Vuk Ibrahim 1732., Vukičević Alija 1875., Vukić Simo 1754., Vukojević Hadže 1765., i Staniša 1832., Vukosav Mitar 1829., Vuković Risto 1849., Vuletić Škalo 1842., Vulić Ristan 1829. godine.

Zaćina Mustafa 1851., Zaćinović Ahmed 1875., Zadaja Ziba 1878., Zadro Ivan 1873., Zagić Selim 1875., Zagorčić Ahmed 1754., Zahirović Hasan 1849., Zalić Ahmed 1752., Zalihić Ibrahim 1867., Zec Hasan 1849., i Špiro 1856., Zečkić Mehmed 1754., Zečo Husein 1864., (u Predhumu se nalazi Zečin sokak), Zejnilović Zejnil 1873., Zekić Mehmed 1821., Zeko Ristan 1828., Zelenika Stipan 1742., Zelić Mahmud 1875., Zelo Mehmed 1877., Zerdelić Omer 1871., Zergerzade (Kujundžić) Abdulah 1631., Zerkalić Muharem 1788., Zilić Mahmud 1829., Ziraizade (Aršinović) Salih 1693., Zirović Šimun 1742., Zlojo Osman 1849., Zlomislić Ante 1863., Zlomušica Mustafa 1873., Zorbarević Mustafa 1754., Zortić Jakov 1754., Zotović Sava 1829., Zovko Stipan 1867., Zubac Petar 1829., Zuban Ahmed 1670., Zubčević Ahmed 1849., Zubić Mehmed 1807., Zubović Ahmed 1840., Zuhrić Ahmed 1839., Zukanović Salih 1849., Zukić Murat 1777., Zuko Hasan 1838., Zuković Halil 1834., Zule Abdulah 1847., Zultić Omer 1841., Zuri Mehmed 1670., Zurovac Aćim 1849., Zvono Alija 1631., Zvonić Ahmed 1845. godine (na Carini se nalazi Zvonića sokak).

Žagro Abdulah 1849., Žagrović Hadže 1754., Žarković Alija 1865., Ždero Husein 1754., Žegar Mustafa 1765., Žerko Jovo 1863., Žestica Mustafa 1767., Žetica Sulejman 1800., Žig Salih 1800., Žiga Mehmed 1875., Žigić Husein 1764., Žika Derviš 1849., Žilić Luka 1765., Živo Ato 1878., Žižak Petar 1849., Žmiro Selim 1849., Žugle Mustafa 1754., Žugor Salih 1875., Žuli Abdulah 1754., Žuljević Alija 1780., Žuna Ahmed 1752., Žunić Mustafa 1754., i Žuškić Ahmed 1878. godine.[484]

[484] Pored u tekstu navedenih izvora ovdje sam se koristio i slijedećim izvorima: dr. V. Ćorović, *Mostar*, str. 35-41; Uspomene Riste Ivaniševića, str. 1-36; Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb, 1889. god.